

ІВАН КІЙКО

МОСКОВСЬКЕ ПЕКЛО

Іван Кійко

ІВАН КІЙКО

МОСКОВСЬКЕ ПЕКЛО

СПОГАДИ ОЧЕВИДЦЯ

Торонто

Видано накладом автора

1 січня 1988

Typesetting: Beskyd Graphics. Toronto, Ontario. 68 Annette Str.
Printing: Echo Graphics & Printing. Wiarton, Ontario. 576 Edward Street

---

K. KARPENKO
21 AUGUSTINE TERR.
GLENROY, 3046
MELBOURNE, VIC.

Автор Іван Кійко. Фотографія 1986 р.

g.v. Karpenko

Світе тихий, краю милив,
Моя Україно!
За що тебе сплюндурували,
За що, мамо, гинеш?

(Т. Г. Шевченко: Розрита могила)

ВІД АВТОРА

Вважаю, що особисту кривду можна забути. Але не можна забути кривди мільйонів. Одним з покривджених більшовицькою владою був я. І власне як один з покривджених, котрому вдалося пережити страхіття московського пекла, котрі складалися на винищенні мільйонів невинного населення. Винищення задля втримання влади нелюдяною партією.

Я — не письменник. Я й освіти великої не маю. Обставини так склалися, що я скінчив всього чотири класи початкової школи. І хоч, вже як ув'язнений, в таборі, я здобув фах, то мені й тепер тяжко писати. Однаке, незважаючи на це, я таки мусів написати свої спогади. В них читач не знайде гарних описів природи, переживань. Ні, тут, в цих моїх спогадах, тільки факти, яких я сам був свідком або учасником. І тільки на берегах тих фактів деякі мої власні роздуми, власні спостереження, іноді оцінки подій.

В мене є думки немає, щоб ці спогади стали „бестеселером“. Я теж не маю надії на них заробити. Ні, я навіть безкоштовно розішилю цю книжку до всіх знаних мені бібліотек, щоб якнайбільш людей знато якою державою був і є Советський Союз. Мені навіть здається, що науковим опрацюванням не дуже люди вірять. Отож маю надію, що вони повірять описові життя. Я писав усе простими словами. І просив, щоб, виправляючи мову, робити якнайменше змін, щоб нічого е додавати, не прихорошувати. Власне тому ці спогади характерні простими висловами. Але вони походять від самого серця. Хай все це читач має на увазі.

В мене є діти і внуки. Хочу, щоб і вони знали шлях свого діда й баби в Канаду, у вільний світ. Шлях з московського пекла. Щоб вони знали, що доля багатьох була набагато гірша моєї. Щоб вони знали, що й надалі існує країна, в якій не дозволено вільно думати, вільно висловлюватись. Країна, в якій зневажають Бога, в якій людське життя зовсім не рахується.

З тієї країни я втік.

І втік я не, як проголошує советська пропаганда, німецький коляборант, не як якийсь злочинець. Я у своєму трудолюбному, стражданальному житті ніколи ніякого злочину не вчинив. Я тільки не хотів жити в умовах тоталітаризму, в умовах, за яких без жодної вини знищили мільйони людей. І це було на врожайній моїй Україні.

Я, як багато інших, подався на Захід, щоб мої діти не зазнали жаху голоду, жаху концтаборів. Таких як я, були сотні тисяч. Єдиним нашим бажанням було позбутися московського пекла.

Свій шлях з нього я описав у цих спогадах.

ЧАСТИНА ПЕРША

ДО ЧЕРВНЯ 1941 Р.

ЗАДОНЩИНА

Услід за запорізькими козаками, що осіли над ріками Кубань і Терек та на острові Тамань, пішов на схід і український селянин. Один пішов з плугом, інший покочував за стадом худоби. Переїшли північну Донщину, ті степи, що склонили кістки хороброго війська князя Ігоря, а звідти поволі посунулись північними калмицькими степами аж до Волги.

Серед тих, котрі поселилися на Задонщині, були і мої пращури.

За часів кріпосного права наш великий рід жив у Бахмуті, що тепер називається Артемівськом, і котрий розташований на Донеччині, на північ від Донецька. Батьків дід, Олексій, служив у пана й часто вечорами возив його й пані в ліс на прогулянку. Поміщик, москаль, був дуже багатий, мав багато поля, лісу, худоби. Він був великий п'яница і самодур, немилосердно бив кріпаків і знущався з них. За найменшу провину чи непослух кріпака чи кріпачку тягли у конюшню і там били батогами так, що кров бризкала на стіни. Покараний кричав, просив пощади, а поміщик-кат, немов голодний вовк роз'ятрений кров'ю, знущався над переляканим селянином, викрикуючи:

— „Я вас, хахлов, научу послушания!” (Я вас, хохлів, навчу бути слухняними).

Людському терпінню прийшов край. Не маючи змоги далі терпіти знущання поміщика, селяни вирішили його вбити. Виконати свій намір найкраще було в час, коли мій прадід віз пана на прогулянку. І ось прийшов той час. Прадід віз пана й пані у ліс на прогулянку. Про це знали селяни, з котрими мій прадід був у змові. Коли візок з поміщиками був у лісі, з-за кущів вискочили люди в масках, стягнули своїх кривдників з візка й почали їх бити. Пана били дубовими палицями, молотили його, як молотять ціпами сніп збіжжя. Та тільки була різниця, що зі снопа сипалось зерно, а з пана бризкала кров. Врешті хтось махнув сокирою й загнав її у лису голову пана, розколовши череп. Після цього пан посовав ще ногами й врешті затих. Натомість пані заголили зад і відшмагали його різками так, що й з нього бризкала кров.

Почалось слідство. До маєтку приїхав молодий пан, понайшло жандармів. Всіх кріпаків, старих і молодих, зігнали на панське подвір'я неначе стадо переляканіх овець. Всіх питали, всіх розпитували: де був у той день, у ту годину, що робив? Придивлялися

одягові, шукаючи на ньому плям від крові. Наказали всім поприносити свої сокири. Та все надаремно. Не знайшли жодного доказу.

Найдовше і найжорстокіше допитували мого прадіда Олексія. Прадід розводив руки, хрестився, божився:

— Бачив гріх, бачив людей у масках, що вискочили з-за кущів, бачив як вбили пана і як сікли різками пані, але хто вбивці — не знаю, вони нічого не говорили, голосу їхнього я не чув.

Довго допитували, довго мутили прадіда, та він однако нічого не сказав жандармам. Скінчилося все тим, що молодий пан, у своїй безсилі зlostі проміняв мого прадіда разом з його сім'єю іншому поміщикові за собак. Таким чином мій прадід перейшов у власність іншого поміщика.

У той час прадідів син Пилип, отже мій дід, тайком відірвавшись від родинного кореня, зник у степах Задонщини. Він довго блукав по степах, по балках (балка, це неглибокий яр у степу), аж нарешті виринув за Доном а хуторі поміщика Мартинова. У той час Мартинівка налічувала не більше двадцяти дворів. У того поміщика жив кріпак на прізвище Склляр, батько п'яти дочок. До однієї з них, до старшої дочки Склляра Федосії, дід Пилип пристав у прийми.

Дід Пилип був міцної будови, високий, плечистий, мав чорне кучеряве волосся. Федосія була білява, трохи горбоноса, з природи рішуча й відважна. Але теща якось не полюбила приймака: їй все було не так, то не так робить, то надто помалу робить, мало робить, мала навіть претензії, що помалу ходить. Вона почала ганьбити дочку за те, що, мовляв, взяла собі чоловіка ледаря, дармоїда.

Дід, як оповідали, ходить сумний, зажурений, змарнів. Це помітив старий Склляр і нумо випитувати зятя про причину такого стану. Дід довго мовчав, не бажав казати правди, та врешті признався, що з нього теща знущається, що не дають йому їсти, що дивляться на нього як на приблуду. Старий Склляр розгнівася, взяв зятя за руку й повів до хати. І там ніби земля розступилася під Скллярихою, неначе громи загриміли в хаті. Схопив Склляр Склляриху за косу, обкрутив, як відьму, довкруги себе і кинув об підлогу, залишивши в жмені жмут жіночого волосся. Те саме зробив і дочці. Перелякані стара Склляриха принишкла, подобрішала. Те ж сталося й з Федосією. Життя приймака покращало, дід Пилип веселішав. Незгода забулася, зникла.

Після описаних тут подій у дідову сім'ю прийшло шастя, радість. Федосія народила дідові трьох синів а потім чотири дочки. На той час прийшов царський указ, за яким той, хто спроможний відкупитись у поміщика від кріпацтва, стає вільною людиною. Старий Скляр і дід Пилип заплатили поміщикам повний викуп і стали вільними господарями. З цілого хутора Мартинівки від кріпацтва відкупилося лише дві сім'ї. Невдовзі, 19-го лютого 1861 року, цар Олександр Другий підписав „Положение об освобождении открепостной зависимости” (Положення про звільнення від кріпосної залежності). І зараз після цього, 5-го березня того ж року, був проголошений маніфест, котрий закінчувався відозвою до російського народу:

„Осені себя крестным знамением, православный русский народ, и призови с Нами Боже благословение на твой свободный труд, залог твоего домашнего благополучия и блага общественного” (Вчини на собі знак хреста, російський народе, і прикліч з Нами Боже благословення на твій вільний труд, запоруку твого благополуччя і суспільного добра).

Однак Боже провидіння має під своєю опікою і ласкою не тільки православний російський народ, а й ті народи, котрі московський царат силою затягнув до своєї тюрми: українців, білорусів, грузинів, вірменів, таджиків та інших. Всіх іх Російська імперія позбавила волі й незалежності, зробивши кріпаками, невільниками. Царські вельможі-рабовласники визискували їх, трактували як товар, продавали кріпаків, міняли як худобу. А за будь-який спротив самі ж судили, самі теж виконували вироки: вішали, засилали в Сибір на каторгу. Божий гнів, Божа кара впала на голову царя Олександра Другого, котрий вів політику національного гніту, котрий зокрема всіляко затримував розвиток української культури, за панування котрого був виданий Валуєвський циркуляр, котрий сам підписав Емський указ — вбили народовольці.

У згаданому тут Маніфесті було сказано, що хто з кріпаків відкупився але не доробив на панщині до часу розкріпаччення, то той не одержить земельного наділу. Таких селян називали безземельними-актовими. Не дали, отже, землі й Склярові, лише вирізали невеликий кусок під будову двору. Дідова сім'я поширювалась, розмножувалась. Скляр з дідом Пилипом почали будувати другу хату. Дід відділився. Ту, збудовану Скляром і дідом Пили-

пом хату, я ще застав, пам'ятаю її як землянку над самою річкою Сал, лівою притокою Дону, теперішньої Ростовської області. Клои наше господарство розбудувалося, поширилося, то в тій хаті-землянці влаштовано кузню, а згодом її залишили на спомин про діда Пилипа, і стала вона землянкою-музеєм.

Дідові сини поженилися, дві дочки вийшли заміж. Всі вони жили разом. Дід у полі не робив, землю обробляли сини й дочки. Дід почав торгувати худобою. Він іхав у степи до калмиків і купував від них корів, телят. Від спеки й недоїдання худоба була виснажена, худа. Пригнавши куплену худобу додому, пускали її у степ на свіжу, соковиту траву. Голодна худоба паслася день і ніч. Протягом короткого часу худоба набирала на себе жиру, почали зникати з-під шкіри ребра. Восени дід гнав худобу на ярмарок і продавав. Таким чином дід і розбагатів.

Перед революцією 1917 року дід Пилип орендував і засівав 150 десятин землі (одна десятина, це 1,09 гектара), мав дев'ять пар волів, п'ятнадцять коней, п'ятдесят овець і сотню рогатої худоби. Садибу дід розбудував на цілій квартал — одним кінцем вона доходила до річки Сал, а другим до другої вулиці. Поширення садиби відбувалось шляхом відкуповування дідом ділянок після тих, хто по-сусідськи вмирав. Платив за них навіть подвійну ціну, щоб тільки поширити свою садибу.

ПАТРІЯРХАЛЬНА РОДИНА

На дідовій садибі стояли три хати — в одній жили дід з бабою, в другій їхній старший син Микита, в котрого було восьмеро дорослих дітей, парубків і дівок, а в третій жив середуший син Архип, в котрого було семеро дітей. У тій же хаті дядька Архипа жив і мій батько Мефодій зі своєю сім'єю. Саме в тій хаті я родився.

Дід і баба були дуже ощадні, навіть, можна сказати, скупі. Вони лише інколи давали своїм синам по п'ять, а часом по десять карбованців. Тільки на такі витрати, як харсі чи одяг дід з бабою були щедрі. У цій великій сім'ї дід Пилип був патріархом-отаманом, а баба — диктатором над невістками. Бабине слово, бабин наказ були законом і жодна з невісток не посміла не виконати бабиної волі. Коли ж таке зрідка траплялося, то баба зразу карала — гусачим крилом Б'ючи по голові й приказуючи: „Щоб наступним разом пам'ятала, щоб знала хто тут старший”.

Вся домашня праця була заздалегідь розподілена. І так, наприклад,

моя мама була кравчинею і вона обшивала весь рід: шила всім білизну, одяг. Дід з бабою їздили на ярмарок і там за власним розсудом і смаком купували два, три сувої матерії, які, привезши додому, передавали моїй мамі, наказуючи: „Оце поший і золягни усіх”. Мама шила зимою і влітку. Старша дідова з бабою невістка, моя тітка Марфа працювала в домашньому господарстві: доїла корів, годувала свиней, гусей, курей, половала город, солила на зиму капусту, огірки, помідори тощо. А вже тітка Соњка варила на цілий рід страву і майже кожного дня пекла хліб.

Дід з бабою харчувалися окремо. Вони самі собі варили й готовували страви. Тільки з нагоди великих свят, коли тітка Соњка щось смачного приготувала, коли наварила, напекла щось небуденого, то тоді обов'язково несла дідові та бабі.

Садиба, як я вже згадав, складалася з трьох хат. Крім них там стояли господарські будинки: чотири комори на зерно, конюшні, корівники, клуні, повітки. Весь інвентар, як от коси, борони, плуги тощо мали своє місце. Комори завжди були засипані зерном: Дід любив говорити: „Пригодиться на чорний день”. У коморах вміщалося п'ять-шість тисяч пудів зерна (один пуд, це шістнадцять кілограмів). Кожного року старе зерно вивозили на продаж, а свіжим засипали комори.

Дідова садиба була найбільша на всю Мартинівку. У той час в Мартинівці нараховувалося вже до тисячі дворів і вона простягалася на майже сім кілометрів уздовж.

ПОЧАТОК НЕЩАСТЬ

Під час першої світової війни мій батько служив у війську, яке стояло в Персії, яка тепер називається Іраном. Він кожного року приїздив у відпустку. При нагоді однієї з таки відпусток батько привіз багато гостинців: помаранчі, персики, цукорки, хустинки і різні дрібниці. Мені тоді було десь п'ять років. Я дивився на того гостя-солдата, як на чужого чоловіка. А тут дядько Архип і пожартував: „Це не твій батько, це москаль”. Я повірив дядькові і перестав називати батька батьком. Це тривало довго, бо й революція вже скінчилась, вже батько дома господарював, а я все не називав його батьком.

Одного разу батько щось майстрував. Мати приготовила обід та й до мене:

— Піди, поклич батька обідати.

Я побіг і кажу:

— Ідіть, вас мама кличу обідати.

Батько не відповів і далі робить свою роботу. Мати знову посилає мене за батьком. Я знову побіг і кличу:

— Ідіть, вас мама кличу обідати!

Батько неначе не чує, далі робить свою роботу. Так я бігав три рази. Врешті мати каже мені:

— Піди і скажи — „Ідіть, тату, обідати, вас мама кличе!”

Я так і сказав. Батько усміхнувся і відповів:

— Добре, синку, я зараз прийду.

І прийшов. З того часу я став звертатися до нього, називаючи татом.

Під час громадянської війни до нас на подвір'я приїхав на маленькому коні калмик, зіскочив з коня, підтягнувся по-військовому й голосно звернувся до батька:

— „Стариу калмики сказали передать тебе почтение, здравия желаем! Й просили совет — когда будем воеват советскую власть? Советская власть не любить твой Бог, она не любит наш Бог. Наш Бог, Будда, сказал воеват насмерть советскую власть!” (Старі калмики просили переказати тобі їхнє поважання, вони бажають тобі здоров'я. І просили дати їм раду: коли починає боротьбу з радянською владою? Радянська влада не любить твого Бога, вона також не любить нашого Бога. Наш Бог, Будда, сказав, щоб на смерть боротися проти радянської влади).

Батько подякував калмикові за вітання і довір'я, потиснув юому руку й повів у сад до стола. Мені ж наказав побігти до річки й подивитися де плавають наші гуси, порахувати їх, чи, був, котрогось гусеняти не з'їла риба. Таким чином батько позбувся зайвого і ще не зовсім розумного до поважних розмов свідка.

Після того дня батько часто вечорами кудись їздив, вертався перед сходом сонця і стомленого коня відводив у табун. Децио поговоривши з матір'ю над ранком, батько лягав спати на сіні. За деякийсь час батько зовсім зник. Я часто питав маму де тато, та мати, розводячи руки, відповідала:

— Не знаю, синку, він скоро приїде.

Повернувшись батько десь аж у 1921 році. До часу, коли йшла війна між Україною і червоною Москвою, коли за владу боролися ще й денікінці, по селах і містах часто мінялася влада. Як займуть село кубанські козаки — в селі українська влада, український жовто-синій

прапор, портрети гетьманів, дух козаччини. Як займуть село денікінці — зразу ж повіє старомосковський дух, повивішують хоругви з царем-батюшкою, гуляють по селі донці, періщать по спинах дядьків за „непослушание” (за непослух), п’ють російську гірку горілку, закушують солоними огірками. А прийдуть червоні — зразу встановлюють „советскую” владу, на червоних прапорах на кожному корці видніє вицилювате обличчя товариша Леніна-Ульянова, а то й популярного тоді Троцького-Бронштайна. „Черезвичайка” (Чрезвичайна Комиссия — Надзвичайна Комісія до боротьби з контрреволюцією) витягає з комор і конюшень в рамках „продразверстки” (продовольственная разверстка, це розкладення продовольчого податку) все що можна зразу їсти, і все, що можна зарізати й потім їсти. Б’ють дядьків по спинах шомполами (шомпол, це стальний прут, котрим чистять дула гвинтівок), б’ють за „неподчинение” (непідпорядкування), ставлять „к стенке”, щебто загрожують розстрілами.

БІЛЬШОВИКИ

Врешті встановилася радянська влада, щебто влада більшовиків.

Одого дня на наше подвір’я заїхало чотири вози і на підставі „продразверстки” почали забирати зерно. Возили чотири дні. Потім почали вивозити буряки, капусту, картоплю. Врешті взялися випроваджувати з хлівів свиней, потім телят, овець, гусей. Не витримало дідове серце такого грабунку. Піднявши вгору стиснуті тремтячі кулаки він закричав: „Грабіжники! Розбійники! Геть з моого двору!”

Тут же червоний комісар, у широкому галіфе, сягнув рукою до кобури за пістолетом і закричав: „К стенке！”, що означало поставити діда під стіною для розстрілу. Як стерв’ятники накинулись на діда комісарів товариші й потягнули його „к стенке”. Баба з однією з невісток кинулися між них, затулили діда своїми грудьми й стали викрикувати: „Стріляй, стріляй і нас, грабіжнику!”

Мабуть не сльози жінок зворушили червоного комісара, а з якихось інших міркувань він крикнув:

— „Оставить！” (припинити！)

Керовані товаришами у шкіряних пальтах прихвостні опустошили комори, пов’язали рогату худобу, поприв’язували її до возів та й

поїхали. А дід? Дід збожеволів. Згорбився, притих, ні до кого не відзвивався, не допитувався, не їв. Піде, було, на подвір'я, постоїть, а потім іде у степ. Так він ходив протягом двох років. Ніхто від нього не чув слова. Сім'я сумувала. Аж одного ранку діда знайшли під грушевою. Він був мертвий.

БАТЬКОВЕ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Коли діда не стало, рід розсварився. У 1921 році, коли повернувся мій батько, брати поділилися. Дядькові Микиті купили нову садибу, дядькові Архипові збудували обійстя на Захапині, а батько з бабою залишилися на старому дворищі. Всі будинки зі старого двору поділили і кожний забрав, розібравши, свій будівельний матеріал.

Весною 1921 року на Задонщині був великий голод. Коло ріки Сали жили незаможні селяни і вони майже всі вимерли від голоду. Натерпілися і ми з тієї ж причини.

Відродження батькового господарства почалося від свині. Батько купив на базарі за п'ять пудів пшениці племінного жеребця, а радгосп відкупив його від батька за 25 пудів борошна. За три пуди борошна батько купив свиню. На всю Мартинівку лише в нас була свиня. Вона привела нам шістьнадцять поросят. Люди їх розкупили, платили по десять пудів борошна за кожне порося. Пізніше люди вже наперед давали завдатки за поросят. За одержаний за них товар чи гроші батько придбав воза, коней, корів. Ми розбагатіли. 1922 року ми вже мали пару молодих коней, пару волів, двадцять овець.

1924 року мій батько і ще двоє селян залишили Мартинівку і поселилися у балці в місцевості Баглай. Там батько взяв в оренду від держави тисячу гектарів неораної землі. З тієї ціліни ми накосили багато сіна, спресували його у тюки й продали військовому інтенданству на корм коням. За вторговані гроші батько купив сорок телят. За рік ми вже мали двадцять корів. Батько продав десять корів і купив сто овець. 1927 року в нас вже було велике господарство: двісті овець, сто голів рогатої худоби, п'ять пар волів, семеро коней та два племінні жеребці. Це був час НЕПу — Нової Економічної Політики, уведеної ще Леніним, коли він побачив, що соціялістичний спосіб господарювання веде країну до руїни. НЕП полягав у дозволі провадити власні господарства, у дозволі тримати крамниці, невеликі ремісничі підприємства тощо. В результаті НЕПу в СССР створилася з недавніх

бідняків нова кляса куркулів і капіталістів. Це власне їх — продукт ленінської політики — потім знищували, як ворогів народу.

Власне в період НЕПу я доростав. У Мартинівці я закінчив чотири кляси початкової школи й більше до школи не пішов, хоч батько мене і просив і пригрожував та пояснював значення освіти. Просила й мати, та я стояв на своєму й відмахувався:

— Не піду в школу, я люблю худобу, буду її пасти.

Більше я ніколи до ніякої школи не ходив. Я був дуже прив'язаний до худоби. Коли я її не пас, то ходив за хутір, далеко за Мартинівку, щоб побачити нашу череду і побути з нею. За те, що я покинув школу, батько мене покарав, наказуючи мені пасти сімсот овець. Це були вівці нашого хову.

Батько мав добрий зв'язок з державним охоронником грунтів і тому наша худоба могла пастися де хотіла. Коло худоби чередника не було, вона йшла далеко в степ, за десятки кілометрів від хутора, але завжди приходила до водопою. Тільки овець треба було пасти і охороняти, щоб іх вовки не подушили. Рогата худоба вміла себе боронити від напасників-вовків. Як тільки покажеться вовча стая, бугай своїм ревом давав сигнал. Корови й бики, наставивши роги, сопучи, гнівно зустрічали напасників. Вовки, напоровшись на ліс рогів, відступали. Потім довго вили, аж врешті відходили у степ.

В осінню пору, коли проходили затяжні дощі, які заливали видолинки й балки, худоба заходила далеко в степі, не потребуючи йти до водопою, не приходила до хутора. Тоді батько, було, наказував мені:

— Осідляй коня і пойдь шукати нашу худобу.

Я сідляв коня-віноходця і іхав у степ. Довго їздив степами, пірнаючи у видолинки, балки порослі високою, як очерет, травою. Коли я наблизався до своєї череди, бугай помітивши мене, починав гнівно ревіти. Худоба, на бугаєвий знак небезпеки, збігалася у коло і, наставивши роги, зустрічала мене грізно, неначе вовка-напасника. Я злазив з коня, путав його, а сам потихеньку підходив до стада, починав говорити ласково до корів, називав їхні імена. За якийсь час худоба заспокоювалася, пізнавала мене і починала розходитися по степу. Помалу, завертаючи худобу, йдучи у напрямі села, і приганяв стадо до хутора.

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ

Непомітно, як тяжка осіння дощова хмара, насувалися на селянські голови чорний 1929 рік. Селян більшовики почали ділити на кляси: куркулів, цебто багачів, підкуркульників, середняків і бідняків. Часто середняка зараховували до підкуркульників. З-посеред бідняків почали утворювати „комбеды” — комітети бідних селян, які теж називалися по-українському „комнезами” — комітети незаможних селян. Пустили в рух всі засоби пропаганди, як от газети, журнали, радіо, кіно, професійних пропагандистів, використовуючи людям притаманні риси: злобу, помсту, заздрість, жадобу — червона Москва розпалювала ворожнечу, ненависть.

Почалось розкуркулювання. Це, на звичайній мові, просто грабунок. Розкуркулювання бо означало, що в заможного селянина влада відбирала все його майно, включно з хатою, самого селянина з сім'єю депортувала найчастіше у Сибір, одночасно відбираючи в нього громадські права, включно з правом голосувати, з правом на медичну опіку, на освіту дітей тощо. Розкуркулювання було першим кроком до примусової колективізації.

Тероризуючи і грабуючи заможних селян, одночасно надаючи всі права й привілеї незаможним комнезамовцям, беручи їх під свій захист і опіку, Москва розраховувала, що селяни самі собі своїми руками накинуть на шию зашморг і одні одних потягнуть у колгоспне рабство. Та Москва помилилася. Українське селянство на центральних землях, на Сході, в Задонщині, на Сіверщині, кубанські козаки, Таманщина не пішло добровільно в новітнє закріпачення. Всі ставили шалений спротив а то й збройну відсіч.

Бунтували по селах, в деяких повітах зривалися збройні повстання. Вбивали голів сільрад (сільських рад), активістів-комуністів, розбивали гнізда ГПУ (Главное Политическое Управление — Головне Політичне Управління), міліції. По лісах, в ярах, по степових балках збиралися повстанці, знosiли зброю — рушниці, обрізи гвинтівок, сокири, ножі, вила. Найбільший спротив проявили кубанські козаки. Повитягавши зі скованок шаблі й гвинтівки, вони кінними групами нападали на районові центри й розбивали та розброювали військові частини та міліцію. По деяких містах, як наприклад у Павлограді, військові частини, в яких більшість становили українці, самі піднімали бунт проти радянськлої влади. Україна в той час була вулканом, що ось-ось вибухне і заліє вогненною лявою всю московську більшовицьку імперію.

Москва перелякалася. Треба було шукати виходу. Більшовицька партія мобілізувала двадцять п'ять тисяч активістів — робітників московських і ленінградських підприємств. Їх стали називати двадцятитисячниками. Ім партія надала повноту влади на місцях. Кожному двадцятитисячникові, коли він прибув у район чи на село, підпорядковувались не тільки органи державної влади — райвиконкоми чи сільради, але й місцеві партійні установи: райкоми партії. На час діяльності двадцятитисячників припинялась чинність законів: законом був наказ двадцятитисячника.

У розпорядження двадцятитисячників були дані військові підрозділи. На Кубані Москва застосувала кодовий терор. На гасло „Червона мітла” карні військові з’єднання, озброєні навіть артилерією, оточували станицю (станиця — село на Кубані) і забирали все єстише: хліб, городину, все квашене й солене, свиней, курей, телят. Все це вантажили й вивозили на залізничні станції, а звідтам у Росію. На гасло „Чорна мітла” карний відділ оточував станицю, нікого з неї не випускаючи і нікого не впускаючи до станиці. Оголошувався стан епідемії тифу чи чуми. Таке смертельне кільце тримало станичників до часу, аж вмрутъ вони від голоду. Станиці, котрі ставили збройний спротив, обстрілювались артилерійським вогнем, знищуючи не тільки їх жителів, але й саму станицю. Однією з найжорстокіших жертв червоного терору була станиця Полтавська.

ГОЛОД

Однак українське село не скорилося, не стало на коліна перед червоною Москвою. Москва вирішила вдатися до іншого способу приборкування українського селянина. Сталін послав на Україну двадцятитисячників, які вимітали з комор, погребів, з хат все, що можна їсти. Чого не змогли забрати, те нищили, обливаючи нафтою. Там, де не помогла вогнестрільна зброя, застосовано економічну, нелюдяну зброю: голод. З України забрали все, з України, яка протягом століть була житницєю Європи. Люди мерли від голоду тисячами. Кордон України з Росією замкнуто, щоб селяни не продіставалися на північ. Смерть косила старих і малих. Прийшло до того, що не мав хто хоронити мертвих. Були випадки людоїдства. Підраховують, що в роках 1932-1933 -1934 згинуло на Україні від голоду сім мільйонів селян. Серед голодуючих був і я.

Авторові батьки: Мефодій і Марія Кійки.

Батько був репресований совєтською владою — від кінця 1929 до листопада 1930 року, ув'язнений за те, що спротивлявся колективізації; у серпні 1931 року його розкуркулили і „дали” 5 років таборів; від 1937 до 1947 року перебув у таборах праці, після звільнення заборонено йому жити у своєму районі. А все це за те, що батько під час мітингу, коли за утворенням колгоспу ніхто не голосував, а керуючий мітингом заявив, що всі за колгосп — батько спротивився. Тоді власне керуючий заявив: „Молчание — знак согласия”.

На початку серпня 1931 року закінчилось наше достатнє трудолюбне життя. До нашої хати прийшло горе, смуток і муки. Як і інших, спочатку нас почали обкладати великими податками. Як тільки заплатимо той податок, накладають на нас наступний, більший, потім ще більший. І так тягнулося все до часу, аж нічим було вже платити. Власне на це й чекали наші грабіжники. Вони знайшли підставу цілком знищити нас. До нашої хати прийшли представники влади й сказали: „За несплату податку ви, громадянине, арештовані. Ви, як клясовий ворог і злісний неплатник податку, будете притягнені до кримінальної відповідальності з суворістю всіх советських законів”.

Батька повезли в тюрму. Після арешту батька нові податки почали приходити на моє ім'я, бо ж я був уже дорослий, мені минуло сімнадцять років.

Але ні в хаті, ні в обійті нічого вже не залишилося. Все забрали ще за батька. Я, зрозуміло, податків не платив. І мене заарештували й потім судили за статтею 61-3. Вирок був: три роки ув'язнення.

В УВ'ЯЗНЕННІ

Мене, арештованого, привезли до станиці Пролетарської, що недалеко Манича, і замкнули у в'язниці. У камері, на брудній підлозі я пролежав ніч. Розпуха, безвихідність положення не давали мені заснути. Ранком наступного дня під в'язницею приїхали вози, нас, в'язнів, навантажили на них і повезли до вівцерадгоспу на роботу (вівцерадгosp, це „радянське господарство”, радгosp, державне сільське господарство, яке спеціалізується в годівлі овець). Вже невдовзі мені прийшлось переконатися, що більшовицькій владі потрібна була безоплатна робоча сила. Саме тому ця влада арештувала і засуджувала з будь-якого приводу, а то й без ніякого приводу (на зasadі: дайте мені людину, а я знайду на неї статтю карного кодексу), мільйони громадян і використовувала їх не тільки на роботах у сільських господарствах, але й на великих будовах, так званих „будовах соціалізму”. Власне в'язні, нові неільники більшовицької влади, будували „Біломорканал” — Біломорсько—Балтійський канал, місто Комсомольськ-на-Амурі, Дніпрогрес, не згадуючи вже сотень копалень вугілля на далекій Півночі чи копалень золота.

Везли нас у радгосп без охорони. Пояснення цього дуже просте: ГПУ знато, що засуджені не будуть утікати. Куди бо в'язень, не маючи документів, не маючи грошей, втіче у степу? Хто його прийме, коли за переховування в'язня загрожувало довготермінове засудження? I, крім того — заблудити у степу, це означало попасти в зуби голодним вовкам. А коли впіймають -- в'язня чекав новий засуд: десять років тюрми за втечу.

Працюючи в радгоспі на польових роботах, я від матері довідався, що недалеко, майже по сусіству, працює в радгоспі Трубецький мій батько. Одного разу мати з батьком прийшли мене відвідати. Мені дуже шкода стало моїх батьків. Мати, ще не стара, вже спрацьована, на неї впали всі родинні обов'язки. Батько — невільник, як і я. Він був худий, обірваний, очі запали глибоко. Батько поводився так, неначе втратив будь-яку надію на покращання долі, він розводив руками й часто повторяв: „Терпи, сину, терпи. Бог дастъ, все переживемо. Все переживемо, коли Бог допоможе. Не журись”.

А мати ледь трималася на ногах, висохла як щала, худа-худа, очі червоні. Навіть сліз в неї вже було обмаль і ті, які ще були, мати обтирала сухою, спрацьованою долонею.

Другий раз батько прийшов сам. Ми довго говорили про наше горе, про нашу біду-неволю. Ми в безвиході шукали якогось виходу, обдумували всілякі можливості, передбачували розвиток подій нашого майже невідрядного життя. Хоч наговорилися, бож кому розповісти своє горе, кому відкрити зболіле серце? Хто міг дати нам пораду, допомогу? Навколо нас степ, а на ньому самі чужі люди, такі ж, як і ми, невільники. І так, не дійшовши до жодного позитивного висновку, ми розійшлися з батьком.

Третя зустріч з батьком була майже трагічною. Тоді батько довго не затримався, повідомив лише мене, що він з одним селянином домовилися утікати. Батько тоді звернувся до мене:

— Ти, сину, вже дорослий, маєш свій розум. Шукай сам свою дорогу, не збийся з неї. Світ великий, може знайдеш у ньому свій куток. Тоді й обізвися, дай про себе знати. Бережись лихих людей. Добрих людей на світі мало, але, коли на них натрапиш, тримайся їх руками й ногами. Добрі люди не дадуть загинути. Головне, сину, не падай духом. Сам бачиш, що якесь нечиста сила намагається зіпхнути наш трудолюбний народ у провалля. Божевільні злочинці зробили з нашого краю божевільний ярмарок. Дивись, синку, не згубись на тому ярмарку”.

Батькові слова були неначе наука на все моє життя. Ми розмовляли, перебуваючи в ув'язненні. І ми були свідомі того, що жоден з нас не вчинив будь-якого злочину проти людей, проти законі. Мені було дуже шкода батька. Він був такий безпорадний, розгублений. Він пішов у невідоме, а я знов, що це невідоме означає небезпечне, страшне. Батько не дав мені ніякої конкретної поради що робити з собою. Він тільки напутав мене на життєвий шлях, вказав лише, що слід уникати злих людей, що треба триматися добрих.

Після відходу батька я зрозумів усю свою самітність. Мене огорнув страх. Я не знов що мені робити. І я заплакав. Чи то з жалю за батьком, чи з почуття власної самітності. Саме тоді я цілком усвідомив несправедливість положення, в якому я опинився. В мене поставали питання: „За що? Що я кому поганого зробив? За яку провину мене позбавили волі?” Я усвідомив собі, що я ще хлоп’я, що мені потрібна рада-порада, потрібна допомога. А тим часом і батько і мати самі безпорадні. Батько, не вчинивши жодного злочину, сам вимушений утікати з ув'язнення. Я усвідомив майже цілковиту безвихід з моого положення. Мене трясло. Я ставив собі запитання, на які не знаходив відповіді: що мені робити?

Будучи в стані близькому до знепритомніння, я закричав: „Боже, Боже! Спаси мене, Боже!”

Я не пам’ятаю що сталося зі мною. Я прийшов до пам’яти від зливи дощу. Блискавки роздирали небо, від грому тряслася земля. Хоч грім громів, хоч злива не втихала, мені було байдуже. Я, немов приголомшений, дивився у безкраю степову далину. Мені було байдуже і до неба, і до землі. Я чітко усвідомив собі, що наші з батьком шляхи вже ніколи не зійдуться. Я усвідомив собі, що кожен з нас піде на свої муки своєю дорогою.

І тоді, в зливі дощу, в рокотанні громовиць, я почав пригадувати моє недавнє минуле. Ще так недавно я сам ходив розлогими степами, полями, які я так любив. Довкола мене були, як мені здавалося, самі добрі люди — володарі плуга, власники худоби. Там, на іхх степових просторах, паслась і моя худоба, мої стада. І ось зразу, неначе у пропасть, я попав в ув'язнення. Не знаючи за що. Мене привалило, неначе великим каменем. Чи не впаду я під його тягарем? Коли впаду, то це й буде мій кінець. Ні! Я не можу впасти. Треба жити, треба втриматись, треба вистояти під тим тягарем. І тоді, мій, ще не досвідчений розум, підказам мені: не впадай у відчай, збережі спокій, стався до життя по-тверезому, бери його таким, яке воно є.

З такими думками я пішов до своєї праці. У згаданому радгоспі ми працювали до самої осені. Потім нас, працюючих на радгоспних полях за саму лиш мізерну страву, знову повезли на зиму у Пролетарську станицю, дов'язниці.

Але нашо здавсяsovєтській владі безпродуктивний в'язень? Його треба кормити, а він з себе нічого не дає! Отже й нас у тюрмі довго не тримали. Адміністрація організувала гужовий транспорт (гужовий, це такий, який пересувається за допомогою живої сили — коней, волів, часом верблюдів) і ним нас направлено у калмицькі степи возити до Сальська пресоване сіно. В колоні було сорок п'ять підвід, на яких сиділи переважно старшого віку в'язні. Серед них тільки троє було юнаків: я і двох інших, котрих я не знав. Всі ми троє були легко одягнені, а пора була холодна, дув вітер і сік дощ. Ті два хлопці, коли прийшли морози, якось не достосувалися до поведінки більшості, не бажали бігти побіч возів. Вони, неначе образившись на весь світ, майже не вставали з возів, спали, скучившись у бублик. Старші дядьки їх будили, просили, щоб вони побігли біля возів, попереджали, що, не рухавшись, можуть замерзнути у сні. Та вони лише відмахувались, переверталися на другий бік, зариваючись у солому далі спали. І сталося те, що передбачали старші дядьки: хлопці одного разу не пробудилися, вони замерзли. Хто вони? З якої станиці? Так і не вдалося ні кому про це дізнатися. У степу їх ми поховали. Їхні батьки ніколи не знатимуть де поховані діти. І вони, ті ще діти, також як і я, як всі ми, не вчинили жодного злочину.

Проехдаючи повз столицю Калмицької Автономної Республіки, місто Башанту, нашу увагу привернула степова глинняна, покрита очеретом будівля. З її розбитих вікон вилазили мішки з сіном. По запаху ми відчули, що це їdalня. Наша колона зупинилася. Голодні й втомлені люди залишили вози і, затуляючи почорнілі від вітру лиця, мовчки прямували до дверей, за якими сподівалися теплої страви. Всі ми хотіли: наїстися і нагрітися. Довго ми стояли під дверима, пританьковуючи під свист вітру і завивання вовків. Хтось з-під дверей кинув жарт:

- В кого вовчі зуби, хай йде перший.
- А беззубим що робити. — відізвався інший.
- Вернутися до возів і їсти мерзлу баражину, — відрізав перший.
- А ви глядіть, щоб не іржали після смачного обіду, — кинув беззубий.

На той час відчинилися двері і ми, тиснучи один одного, і віпхалися в їdalню. Зразу ж кудись поділися жарти й балачки. Всі мовчки їли

гарячий суп і жували тверде, як підошва, кінське м'ясо. Пообідавши, ми вергалися до возів і тоді побачили, як два калмики вели у напрямі ї дальні стару кобилу. Вона була така худа, що ледве переставляла ноги. На одно око вона була сліпа, а з другого тік гній. На спині майже не було шкури, на її місці розляглась широка рана. Над кобилою літали ворони. Вони крякали її смерть. На другий день ми поверталися з сіном назад і зайшли до тієї ж ї дальні обідати. Коло мене сидів старший чоловік. Коли ми пообідали, я його запитав:

— Чи ви, дядьку, знаєте яке ми м'ясо їли?

Він подивився на мене і каже:

— Hi, не знаю.

— Та ми ж, — кажу, — їли м'ясо з тієї кобили, що ото вчора вели її калмики.

Дядько зірвався з місця і, зігнувшись, вилив усе що з'їв. До нас підбігли калмики й питано:

— Баджа, баджа, дарки ягла, ягла? (Батьку, батьку, що сталося з тобою?)

Після цього дядько ще довго гнівався і не відзвивався до мене.

Я дещо розумів по-калмицькому і тому був за перекладача в нашій колоні. Коли ми скінчили возити сіно, нас знову відправили до тюрми. Мене призначили у робочий двір, дали коней і воза. Ми виконували всілякі транспортні роботи.

У той час я познайомився з двома братами Бузовіровими. Вони були старші за мене на якихось п'ять-сім років. Одного разу, йдучи за возом, один з них каже:

— Іван, давай втікати, ще не пізно, а то нас вивезуть у Сибір. По всьому видно, що готується етап. Ми там загинемо.

Я погодився на втечу. Ми призначили вже день, а тут того ж дня прийшла до мене мати, щоб побачитися зі мною. Коли мати приходила до мене на побачення, то, як правило, зупинялася у знайомих людей. Я їх також зінав. Працюючи на станції я інколи заходив до них. Я майже завжди мав дозвіл на вихід з тюрми. Але було й таке, що перепустки не давали, а на волю вийти хочеться. Тим більше, що від знайомих я міг дещо довідатися про батька, про матір, взагалі почути якісь новини.

Якось я зауважив у темному кутку, за будовами, що у плоті можна непомітно відірвати дошку і, пролізши крізь діру, потім затулити її. Таким чином без перепустки можна було виходити на вулицю і, через якийсь час, вертатися тією ж дорогою. Та одного разу, вже після плянованої втечі, яка для мене залишилася нездійсненою через прибуття

матері, коло згаданого проходу мене впіймав міліціонер. Я, зрозуміла річ, не мав перепустки. Мене взяли й посадили у підвал. Там було багато арештантів.

Це був час, коли по всій країні агенти ГПУ конфіскували золото. Забирали золоті царські рублі, перстні, сережки, золоті годинники. Людей, щодо яких було підохріння, що в них є золото, арештовували. А вночі вчиняли їм допит. Їх били, мучили безсонням, не даючи їм їсти примушували вказати місце, в якому переховуються золоті речі. Тортурували страшно: заганяли голки попід нігти, кололи голками, ставили „на стійку”, тобто не дозволяли протягом доби-двох ні сісти, ні лягти. Весь час треба було стояти. Ті, в кого було золото і хто вказував місце його переховування, страждали менше. Після того, як ГПУ знайшло вказане золото, їм, здебільша, давали спокій. Гірші муки переносили ті, в яких насправді не було ніякого золота і яким ГПУ не вірило, що вони його не мають. Їх мучили, часто до смерті. Декотрі з них божеволіли.

Саме до таких людей і мене запроторили. Просидів я день, потім другий. Мене не викликали, але й не давали їсти. На третій день я проголосив голодівку. Таким чином я думав прискорити слідство. Та все надаремно. Мене й надалі не брали на слідство, а їсти й без моєї голодівки не давали. Голод мене мучив протягом перших трьох днів. На четвертий день мене потягнуло на спання, а на шостий чи сьомий я майже не прокидався: тільки відкрию очі, й тут зразу ж засипую. Я відчував, що до мене наближається смерть. Та виходу ніякого не було.

На сьомий день витягнули з камери, кинули на воза й відвезли до тюрми. В тюрмі мене замкнули в камеру суворого режиму. Я в ній сидів замкнений. У кутку стояла „параша” (начиння більше за відро, з кришкою, призначене для полагодження донього фізіологічних потреб в'язня). Протягом дня лише на півгодини виводили мене на прогулянку.

РОЗПОВІДЬ ОТЦЯ МАКСИМА

На другий тиждень у камеру до нас привели старого чоловіка. Він мав такий вигляд, неначе повернувся з пекла. Блідий, худий, біла довга борода з одного боку була обсмалеа, подертий одяг був увесь у крові, губи напухли, сині, в роті не було зубів. Блатні й урки (кримінальні злочинці, які самі себе називали „блатними”, „урками” тощо) відразу кинулися на нього:

— Пахан (у мові кримінальників „пахан” означає старшого чоловіка), по які статті тебе підкосили?

Старий чоловік подивився на них сумними очима й тихо відповів:

— По 153-ій.

Вся банда підлітків накинулась на нього з криком:

— Тобі молодої баби захотілося?

Ми всі остовпіли. Старий не відповідав. Його біла голова схилилася на груди. Байдужими очима дивився на брудну підлогу, на якій сиділи в'язні. Час до часу по його згорбленому і худому тілі пробігали судороги, руки тряслися, голову сіпало то назад, то вперед. Хтось крикнув:

— Замовчіть, шпана! (шпана, це малолітні кримінальні).

Старші дядьки розсунули свої торби, зробили прохід, хтось узяв старого за руку і, як сліпого, повів у куток та посадив на нари. „Шпана” замоквала, камера заніміла. Кожний по-своєму розгадував трагедію старого чоловіка, котрий пройшов крізь конвеєр слідчих ГПУ, крізь „справедливість” більшовицького суду.

Хтось із старших шепнув моєму сусідові: „Це наш батюшка”.

Нам приносили раз удень баланду, цебто навіть не суп, а варену рідину, в якій де-не-де плавали кусочки картоплі й у якій можна було натрапити на слід якоїсь крупи. Староста камери ділив між в'язнів пайки хліба, розливав баланду. Всі їли. Блатні сварилися. А батюшка не чув і не бачив що робиться у камері. До страви він і не торкнувся. Нас виводили на прогулку, а батюшка з місця не вставав.

Якось одного вечора один дідок, прошептивши молитву, тихенько звернувся до батюшки:

— Батюшка, ви мене не впізнаєте? Я — Потап Чурай. Я дяком був у вашій церкві, пригадуєте? Я переховувався по хуторах, та хтось доніс на мене. А тепер оці антихристи мордують мене.

Батюшка підвів голову, поцілував колишнього дяка і заплакав. Плакали обидва. Батюшка повторяв:

— Пізнаю, пізнаю ваш голос. Слава, Тобі, Милосердний, що звів мене зі справедливою і побожною людиною.

Коли в'язні поснули, час від часу було чути сонні прохання і моління: „Я невинен. Богом божусь, що невинен. Все, що мав, з дітьми придбав, не вкрав”. Невинно ув'язненні марили йуві сні. А тим часом батюшка почав сповідатися перед Потапом Чураєм. Ось його сповідь:

„Брате мій у Христі, Потапе Микитовичу! Серце мое віщує, що невдовзі Бог милосердний покличе мене перед своє обличчя на суд

Господній. Вже незабаром стане моя луша перед царем Небесним і даватиме звіт з моєї діяльності на землі, серед моєї пастви, Богом мені дорученій. Як слуга Божий я трудився і навчав свою паству Божих заповідей, навчав зі Святого Євангелія. Вчив про обов'язки в сім'ї, перед нацією, вчив любови до рідного народу, до матері нашої, багатостражданної України. Я присягав богові і дав обітницю у соборі святої Софії в Києві, коли мене висвячував у священичий сан наш митрополит Липківський, що буду служити Богові й Україні.

Вже не молодим священиком пішов я за Дін до свого народу. Наша земля, наша вона, скроплена кров'ю наших предків, які боронили країну від монгольської орди. В цій землі лежать кістки дружини князя Ігоря. По селах і станицях наш побожний люд будував храми Божі, школи, оправ цілину, незайману степову землю, випасав худобу. За наші гріхи і за непослух до нашої матері—України нас покарав Бог. На нашу землю з півночі прийшли антихристи, несучи з собою вогонь і пекло, цькуючи брат на брата, дітей на батьків, грабуючи наше майно. Наш люд заганяють у колгоспне рабство. На тих, хто не коряться, накладають кайдани і женуть у Сибір на катрому.

Нашу церкву, в якій ми служили, більшовики оскверили, зняли дзвони, позрізували хрести а у храмі поставили племінних коней. Не маючи храму Божого, я відправляв богослужження й інші молебні по хатах, висвячував клуні, а іноді й у балках ми молилися спільно. Антихристи мені погрожували, розбивали вікна, підпалювали хату, п'яні комуністи вривалися до мого дому й били мене та мою дружину, розрізали подушки й розсипали по хаті пір'я. Моя дружина одного з таки знущань не пережила, впала на підлогу й вже ніколи не встала. Навіть не дозволили мені поховати по-християнську дружину. Мене, побитого, замкнули, а дружину ті безбожники кинули на воза, що ним гній возять, і повезли десь за село й на смітнику закопали.

Я залишився сам. Горе мое було велике, та я терпів. Терпів і молився Богу. Його Син ще тяжкі муки переніс на землі за наші, людські гріхи.

Одного разу ввечері хтось до мене постукав. Я відчинив двері. Побачив, що на порозі стоїть чиясь дівчина. Я запросив її у хату. Тільки вона переступила поріг і зачинила за собою двері, я запитав її:

— Що тобі, дівчино, треба?

Вона у цю ж мить кинулася на мене, почала кричати несамовитим голосом, била мене по лиці, кусала мої руки. Вона кричала: „Рятуйте, мене гвалтують!”

На той крик у хату увірвалася міліція з представниками сільської ради. Мене арештували, списали протокол, обвинувачуючи мене в тому, що я намагався згвалтувати неповнолітню дівчину. Зв'язали мені дротом руки і, як злочинця-гвалтівника, повели спершу через село, потім від села до села, почепивши на мої груди й спину дерев'яні таблички з написом, що я гвалтівник. побіч мене йшли, провадили мене конвоїри, котрі викрикували: „Народе! Люди! Оце піймали злочинця-гвалтівника, котрий заманув неповнолітню дівчину до хати й хотів її згвалтувати!”

Люди виходили з хат на вулицю поливитися на мене, неначе на дикого звіра. Ті, хто не знав мене, викрикували: „Вбити його, повісити!” Але ті, хто мене впізнав, хрестилися і вигукували до конвоїрів: „Брешете! Це наш батюшка. Ви бандити, антихристи!”

Жінки, хто з вилами, хто з граблями кидались до конвоїрів, та ті, гарцюючи на конях, відбірювались:

— Та ми що? Нам наказано так кричати.

Всю дорогу я молився до Богородиці і просив заступитися за мене. На другу ніч мене привели в тюрму і замкнули. Ранком слідчий Рубон зустрів мене криком і бруталною лайкою, коли мене до нього привели:

— Це ти, старий, побожний собака, хотів згвалтувати комсомолку?

— Ни, — кажу я, — я нікого у своєму житті не гвалтував, мені сімдесят років. Все те, що ви говорите, це неправда, це провокація.

— То це комсомолка говорить неправду, а ти правду говориш?

— Я ніколи й нікому не говорив неправду. Бог учит людей жити по правді і говорити лише правду.

— А чому твое лице подряпане. Ану, покажи свої руки! Хто тобі покусав руки? То ж це означає, що комсомолка боронилась і відбивалась від нападу з твого боку!

— Та дівчина не боронилась, не відбивалась. Це вона мене атакувала і робила вона це за вашими вказівками. Ви організували провокацію!

Слідчий почевонів, встав з крісла й підійшов до мене. Його очі налилися кров'ю.

— То ти говориш, що совєтська влада робить провокації! — бризкаючи слинаю репетував він.

Сказавши це, слідчий неначе присів і з розмаху вдарив мене в лицо. Удар був сильний, несподіваний. І я упав. З носа й рота потекла кров. Я був настільки приголомшений, що не міг встати. Оскаженілій слідчий топтався по мені, бив черевиками у груди, по голові. Я знепритомнів.

Свідомість приходила помалу, хтось лив мені на голову холодну

воду. Я лежав у калюжі, перемішаної з кров'ю, води. Коли я відкрив очі, слідчий ходив по кімнаті. Я намагався встати. Мої ноги й руки тряслися, сили покинули мене. За наказом слідчого мене за ноги витягнули з кімнати, поволокли коридором, потім вниз по сходах і, неначе здохну худобину, кинули у темну камеру.

Всю ніч я пролежав на холодній цементовій підлозі. Боліло тіло, я не мав сили сісти. Боліла душа. На другий день мене знову повели до слідчого. Він, не дивлячись на мене, поклав записаний папір на стіл, і наказовим тоном гrimнув:

— „Подписать!” (Підписати!)

Дрижачими руками я взяв папірець. Тяжко було читати ту курячу писанину, та я зрозумів її зміст: Мене обвинувають у згвалтуванні. Я відмовився підписувати папірець, поклав його на стіл, кажучи:

— Це все неправда! Це все провокація!

Слідчого перекосило. Він вдарив кулаком по столі й гиркнув:

— Забрати! Забрати й поставити на три доби „на стійку”, без води й без страви!

Мене завели у камеру й поставили у куток. Простояв я декілька годин, ноги німіють, підкошуються. Я падав. Мене піднімали, били головою об стіну, примушували стояти. Коли прийшла нічна зміна, один з мучителів сказав:

— Якщо не хочеш стояти, то, старий собака, висітимеш на крилах вітряка.

В камеру принесли невелику драбину, наказали мені лягти на неї так, щоб руки були навитяжку. Прив'язали мене за руки й ноги до драбини і тоді поставили її до стіни. Ставили й реготали:

— Ти, старик, як повисиш на крилах вітряка, то твоя душа зразу полетить у царство небесне до твого спасителя, що висів на хресті. Терпи, сконаєш — будеш святым.

Мучителі вийшли. Заскрготав засов. Все затихло... Я, розп'ятий на драбині, в темніці камері, не був покинутий Богом. Він прийшов до мене у сяйві і став передомною. Станув так близько, що я рукою намагався доторкнутись до хреста, на якому Він висів розп'ятий. Я чув Його ласкаві слова: „Я завжди з тобою, я тебе не покину”. Я розмовляв зі Спасителем доки мене не покинула свідомість. Ще я чув голос своєї дружини, вона кликала мене до себе. Потім все обірвалося. Я впав у прірву.

Миттєво свідомість поверталася до мене. Це було тоді, коли кати перевертали мене з драбиною вних головою. Я не знаю скільки я висів,

роп'ятий на драбині, я не знаю скільки разів мене обертали на „крилах вітряка”. Я прийшов до пам'яті тоді, коли на мене лили холону воду. Я лежав на підлозі. Рядом зі мною лежала драбина, знаряддя моїх тортур.

Так, лежачи, я чув, але не бачив, що хтось увійшов у камеру. Поки я приходив у себе, мене ніхто не турбував, не звертався до мене. Аж коли я став рухатися, коли я вже сів, знову прийшли до мене кати й один з них каже:

— Ну, що, старик, поспав, відпочив, здобув вінець мученика, неначе слуга Божий, а тепер, щоб стати святым великомучеником, треба пройти ще й омивання і хрещення у пролетарській воді.

Взяли мене попід руки й повели мене у сарай. Там стояла бочка, під стіною купа дров, на стінах кінська упряж. Затримали мене біля бочки.

— В цій бочці, — каже один з мучителів, — ти, слуга Божий, будеш приймати пролетарське хрещення, за всіма законами марксистського вчення. Лізь у бочку!

Я не рухався. Та в одну мить мене підкинули вгору і я опинився у бочці. Коли я виринув із води, я чув, як мої кати реготали. Один з них питає мене:

— А скажи, слуга Божий, скільки років ходив по грішній землі Ісус?

Я мовчав.

— Що, приголомшило тебе? Забув? Неслов, підскажи йому!

— Тридцять три годика, батюшка, тридцять три. Ти, я вижу, цілком обалдел! (Тридцять три рочки, батюшка, тридцять три. Ти, я бачу, зовсм здурув). Ну, так ти, слуга Божий, должен тридцять три раза у воду нирнуть. (Ну, то ти, слуга Божий, повинен тридцять три рази пірнути у воду).

Всі інші під час тих пояснень реготали. А Неслов „повчав” мене далі:

— Як досягнеш дна, то швидко не показуй голови. Рахуй до трьох, цебто подумки рахуй і повторяй: „Во ім'я Маркса, Леніна і Сталіна”. Якщо ти покажешся раніше, то я тебе дрючком загоню на дно. Ну, занурюйся! Занурюйся і рахуй!

Я присідав. Кожного разу, як тільки я виринав, мене били палюгою по голові.

— Ну, все, — кричить Неслов, — вилази! Тепер ти уже крещений, тепер ти уже святой. (Ну, все, вилазь! Тепер ти вже охрещений, тепер ти вже святий).

Мене, мокрого, заволокли у камеру. Коли я просох, мене повели до слідчого.

Слідчий зустрів мене привітливо і, вдаючи стурбованого, запитав:

— А що це ви батюшка, так змarnіли, похудали? Вас, може, голодом морили, не давали виспatisя? Я їх, негідників, провчу, я їх навчу у чому полягає наша, більшовицька законність! Бо в нас все по закону, все по справедливості.

Я мовчав.

— Та ви, слуга Божий, сідайте, не соромтеся. Подати старику крісло! — розпорядився слідчий.

Я сів. За столом слідчого сиділи ще два охоронці пролетарського порядку. Слідчий, дивлячись на них, продовжував:

— Ось вони, наші шановні товариши, підказали мені розумну думку, — тут душогуби зиркнули один на одного, посміхаючись, — а, може, ви й справді не гвалтівник, може та падлюка звела на вас наклеп. Ми їй також цілком не віrimo. Ми, чекісти, стоїмо на сторожі, пролетарської чести й справедливості. Вам треба зробити один рух, один крок у нашому напрямі. Але це мусить бути крок розкайня і покори. Ми, чекісти, підемо вам назустріч і візьмемо вас під свою охорону й опіку.

За столом кивали головами. Один з сидячих там сказав:

— Правильно! Як від розкайного грішника ми від вас не вимагаємо багато. Зробіть тільки один рух пальцем у напрямі неба, навіть не вказівним пальцем, а, хоч би, мізинцем. Помахайте туди своїм пальчиком і скажіть: „Злазь, Боженька, з неба на землю”! І то все. А ми вже тут розправимось.

Я мочав. А той вів далі:

— А, по-друге, ми, чекісти, дозволяємо вам тут, у тюрмі, зроїби два корисні вчинки. Ми дозволяємо вам відслужити Богослуження до вашого Бога, так, так, — Богослуження до вашого Бога. Служіть його де вам завгодно — в камері чи на подвір'ї тюрми. А побожних поклонників ми приженемо на Богослуження ціле стадо. Відправляйте Богослуження так, щоб усі чули й бачили. Але, замість вівтаря, ляже в одінні Єви ота шлюха, яка вас очорнила. І ляже не як-небудь, а розгорне всі свої дівочі чарі, всю свою спокусу. Хай всі спрагнені й голодні дивляться на повію. Як тільки закінчите Богослуження, я сам виведу вас за ворота тюрми й відпушту на волю.

Ті, що були за столом, почали плескати в долоні, заіржали:

— Браво! Геніяльно! Підтримуємо!

Тут, батюшка, — продовжував мій слідчий-антихрист, — ви, як слуга Божий, уб'єте два зайці: відправите Богослуження і одночасно відомстите отій падлюці, яка вас на гріх спокушала.

Антихрист замовк. Тамті два душогуби вп'яли в мене свої гадючі очі. Мною трясло, кров ударила в голову. З моїх грудей вирвався несамовитий крик:

— Геть від мене, Сатано!

Антихристси зареготали.

— Ви антихристи! Ви насильники! — вибухнуло з мене все накопичене.

Слідчий зробив у моєму напрямі один крок і сказав:

— Ти говориш, що я Сатана. То покажи мені в Біблії хоч одне місце, де б Сатана вбив, замучив хоч одну людину? Ну, покажи!

Я піднявся з крісла. І сказав:

— Ходімо, Сатано, я тобі покажу не одну сторінку, а тисячі. Я покажу де ви, сатанисти, вбиваєте й мучите людей! Ходімо!

Слідчий відступив, обійшов навколо стола й знову сів у крісло. В кімнаті запанувала тиша. Це була тиша перед бурею.

— Ти, старик, кажеш, що ми насильники, — підвів голову один з-за стола. — То ось послухай. Кожий наш крок, кожний наш удар по клясовому ворогу оправданий вченням Маркса. Маркс говоритъ: Насилие, то акушерка, которая винимает новое общество из чрева старого". Ось чому ми, чекісти, будемо витягати із черева нового суспільства все старе, смердюче, будемо знищувати всіх ворогів, будемо їх нищити, вбивати, душити, як собак, щоб молоде пролетарське суспільство не заразилося старим, а щоб воно росло і розвидалося. Розумієш? Розумієш ти? Ми тебе і всіх таких, як ти, подушимо, потопчемо і викинемо на смітник історії. Наш Маркс і наш Ленін вчили нас бути безпощадними до клясового ворога. Чи ти це розумієш?

Почалася буря. Довкруги неначе затрясло, загуркотіло, хоч це було лише в моїй уяві, в моїй душі. Я пішов у контранаступ:

— А ви, сатанисти, все злизали, все проковтнули, все, що вирига ваш пророк — сатанист Маркс? Ви всього не бачили, не читали і ніколи не прочитаєте, а якщо ви читали й знаєте, то замкнете це все на десять замків. Йдеться про перші його твори, про його клятву пустити у провалля наш християнський світ. Ви, світова мафія, боїтесь, щоб світ не розгадав ваших сатанинських плянів, ваших методів руйнування світу. Тож послухайте, сатанисти, я вам прочитаю у вашій же мові, я вам покажу голого Маркса. Я покажу вам, і всім обманеним

пролетарям, отим голодним і пригніченим — хто такий Маркс.
Слухайте!

І після цього я почав цитувати Марксові вірші, творені ним у молодості, з яких виходило, що він намагався знищити весь світ, намагався станути понад Богом, намагався сам перемінитися в злого бoga.

Цього вже було занадто товаришеві Рубанові. Він ударив кулаком по столі, обриваючи мої слова:

— „Точка!” (крапка!). Вже й цього досить, щоб тебе розстріляли не один, а сім разів. Та куля в потилишо, це для тебе, контро, завелика розкіш. Я тобі влаштую таке пекло, що ти самий полізеш живцем у могилу. Тільки не зразу, а по півцентиметра кожного дня. Я тебе живцем зарину у могилу. На прощання прийми від мене останній поцілунок.

Кивнувши у бік Хаймовича, він сказав:

— А тепер заткай йому горло!

Хаймович підійшов до мене, — продовжував далі отець Максим, — взяв мою бороду у жменю, потягнувверх і у ту ж мить всадив мені у рот рукоятку свого нагана”.

Така була розповідь-сповідь батюшки — отця Максима. Я її запам'ятав на все життя. Може я один тільки з-посеред свідків тієї розповіді вижив пекло більшовизму? То й вважаю своїм святим обов'язком перед людством подати її до відома. Щоб знали незнайдучі, щоб пригадали забиваючі. Нам не вільно забути знущань. Знущань за ніщо. Може лиш за те, що люди були чесними, що вірили в Бога, що жили згідно до навчання Церкви.

Коли отець Максим скінчив свою розповідь, надворі вже світало. Десь за тюрмою гавкали собаки. Деякі в'язні прокидалися зо сну.

Отець Максим мовчав.

БРАТИ БІЛОВУСИ

У камері зі мною були три брати Біловуси. Це були селяни, які жили десь між Ставрополем і Астраханню. До арешту вони були заможні господарі. В них було багато землі, були пасовища, три тисячі овець, дві сотні рогатої худоби і сімдесят коней. Вони ніколи не сіяли хліба, не косили трави. Влітку худоба паслась у степу, а на зиму її переганяли на зимові пасовища поблизу ріки Куми. Там зимі немає. Паслась там худоба до середини квітня, а після цього часу вже не

витримувала: на неї кидалися мухи, обсіали комарі та інша комашня. Саме тому худобу гнали назал, у степі.

Коли почалася колективізація села, то брати Біловуси зразу зрозуміли що й до чого, і тому без спротиву записалися до колгоспу. Свою худобу пригнали до колгоспного стада. Спочатку їх, цебто братів Біловусів, ніхто не турбував. Вони тишком-нишком працювали, виконували доручення колгоспного керівництва, маючи надію не попасті на Сибір. Воно, може, так би й сталося, та перед ними з'явилася несподівана подія. Керуючись досвідом братів Біловусів, колгоспне правління вирішило їх собі погнати на зиму своє стало до ріки Куми. Братів Біловусів призначили відповідальними за всю худобу і за перегін її на зимові пастваща.

Дорога лалека. Брати Біловуси домагалися, щоб худобу вигнати у дорогу вже на початку вересня, так, як це вони робили й до вступу у колгосп. Але поки колгосп одержав від вищестоящої влади дозвіл на перегон стада, отже поки правління колгоспу звернулося до сільради, а та до райвиконкому, поки оті папірці ходили, вилежались по столах бюрократів, поки ще райвиконком вирішив звернутися до облвиконкому, а ті всі адміністративні чинники одержали дозвіл на перегон худоби від партійних чинників, то й настав уже кінець жовтня. Колгоспне начальство посилає вже глибокої осени братів Біловусів у дорогу, а вони, маючи за собою практику, досвід багаторічного перегону худоби, знаючи пануючий клімат на шляху перегону, відмовлялися від виконання небезпечного завдання. Брати Біловуси, досвідчені скотарі, доказували, що протягом часу, який залишився, з огляду на велику віддалю — їх у дорозі настигне зима й худоба здохне як не від голоду, то від холоду. Але не помогли ніякі докази. Біловусів таки послали у ту рисковну далеку дорогу.

Брати Біловуси, гонячі тисячі голів худоби на зимовище, не дійшли до ріки Куми якихось 450-500 кілометрів і їх настигла зима. Завивати почала хуртовина, степ засипало снігом, вдарили морози. Худобі нічим було живитися. Вона, крізь сніг, не могла лістатися до хоч би висохлої трави. Майже вся худоба згинула. Залишився тільки верблюд, один баран та бугай.

„Мудре” начальство, щоб врятувати хоч би частину маєтку, вирішило, що треба, здерти шкіри зі здохлих корів. З найдальших околиць позганяли сотні робітників, переважно селян. Та хто з замерзлої худоби здерє шкіру? Довелося чекати, аж трупи худоби розмерзнуть. Гострі на язик степовики пустили новину, а вітри

поширили її на найдальші закутки степів. За тією „новиною” партія і уряд, довідавшись про „героїчний” перехід і щасливе повернення до колгоспу верблюда, барана й бугая нагородили їх орденами: барана орденом Леніна, а бугая і верблюда — орденом труда. Між героями переходу почалась сварка. Верблюд питає барана: „Чому ти дістав орден Леніна, а я тільки орден труда? Ми ж разом ходили у далеку дорогу, разом мерзли, разом переносили голод, разом вернулися до колгоспу”. Баран йому відповідає: „Який ти дурень, безрогий. Я ж член партії, комуніст. А ти що? Ти — ніщо! I, крім цього, затям собі, що товариш Сталін, це мій земляк. Подивись на товариша Сталіна і а мене, обидва ми горбоносі. Коли б Сталінові почепити роги, то він став би таким же бараном, як і я”.

Цю „вістку” і цей діялог між бараном і верблюдом рознесло по всій Задонщині „степове радіо”, а згодом вона потрапила й на стіл працівників ГПУ.

I так постало „дело” братів Біловусів. За відомоюsovets'koю практикою, держава не може зазнати збитків без встановлення винного. I відомо також, що ще не було так, щоб винними визнали партійних чи державних працівників. За російською поговіркою завжди „стелочник виноват”, цебто той на найнижчому щаблі. A у „справі” братів Біловусів на найнижчому щаблі справи перегону й загину тисяч голів худоби були власне вони, скотарі. Адже ж, коли б визнати винним правління колгоспу чи працівників сілради, або рай, — чи облвиконкому, не згадуючи вже партійні чинники, то це було б „підриванням авторитету”, було б діянням проти влади більшовиків. Це був би наклеп на „радянську владу”.

Тому й братів Біловусів засудили, як куркулів, як експлуататорів, як господарських шкідників і саботажників та при тому й наклепників на партію і уряд. Всім трьом „дали” по „десятці”, цебто десять років ув’язнення.

Наймолодший з-посеред братів Біловусів не витримав. Він збожеволів.

БЛАТНІ Й УРКИ

В’язні у тюрмі були поділені й розміщені за родом обвинувачення. Кримінальники, тобо грабіжники, вбивці, злодії розміщалися в одних корпусах, натомість політичні в інших. Кримінальники називали себе

й інші їх називали блатними або урками. Коли в тюрмі почався голод, то першими почали вмирати блатні й урки, як ті, кому ніхто не посылав посилок з харчами. Тоді начальство тюрми видало наказ відкрити всі двері у камерах, і щоб, згідно до того наказу, весь час були відкриті двері, до яких мали б доступ усі в'язні, незалежно від того, чи вони політичні, чи кримінальні. Чим був подиктований такий „демократичний” наказ?

Ця демократія мала на меті з одного боку врятувати від голодної смерті блатних і урок, а з другого боку давала можливість розжитися охоронникам у в'язниці. Використовуючи відкртий доступ до всіх камер, блатні й урки нападали на політичних, відбирали в них харчі, які їм передавали з волі рідні, зокрема політичним в'язням, що були родом з села. Тим награбованим і кормилися кримінальні. Крім цього вони грабували від політичних одяг і речі особистого вжитку і те награбоване продавали за безцінь охоронникам. Від сільських дядьків блатні й урки крали кожухи, чоботи. На це все дивилися крізь пальці в'язничні охоронці. А поскаржитися не було кому, бо владі передусім залежало на знищенні політичних противників — дійсних і видуманих. А кримінальніків в'язнична адміністрація не карала, бож вони були тій адміністрації неначе споріднені. Вони були соціально близьким елементом. Натомість політичні в'язні були соціально ворожим елементом.

Якось до камери, в якій я сидів, привели двох кремезних молодих в'язнів. Це були брати Скрипки. На вигляд їм було по 25-27 років. Пробувши декілька днів у камері, прбачивши безчинства блатних і урків, брати Скрипки звернулися до мене:

— Іван, допоможеш нам?

Я зразу зрозумів про що їм ідеться і пристав на їхню пропозицію. Коли блатні почали черговий грабіж, брати в одну мить повитягали з нарів дошки, я зробив це саме, і ми почали бити грабіжників. Били ми їх, не оглядаючись на наслідки, били, як здичавілих грабіжників, били по головах, по плечах, по руках. Блатні не сподівалися такої відсічі й кинулися утікати. Їх охопив жах, їх опанувала паніка. Вони, як стая диких собак, розбіглися по камерах.

Після цієї прочуханки блатні вже не показувалися до нашої камери.

Нас щодня виводили на сорок п'ять хвилин на прогулянку. Я звернув увагу, що блатні слідкують ща мною. Я дійшов висновку, що вони мають намір помститися на мені. Це була страшна небезпека. Я знов до чого вони здатні. Не раз уже бувало таке, що блатні з помсти вбивали ударом по голові свою жертву й потім кидали її у яму

вбиральні. А як і не вбивали зразу, то приголомшували жертву і теж кидали у яму. І там вона знаходила свою смерть. З ями ще ніхто живий не вийшов. Ці практики знала адміністрація тюрми, але нічого не робила.

Після того, як я зауважив, що блатні стежать за мною, я протягом трьох місяців не виходив з камери, відмовлявся від прогулянки. Я лише молився, щоб якнайшвидше мене з цієї тюрми відправили етапом в іншу.

РОСТОВСЬКА В'ЯЗНИЦЯ

У камерах усі говорили про етап, всі готувалися до нього, та ніхто не знати куди кого повезуть. Якось ранком відчинилися двері, на порозі став пачальник тюрми. Всі принишкли, притихли, причалися, насторожилися: куди доля поведе?

Начальник, прочитавши довгий список в'язнів, наказав їм:

— „С вещами — виходи! (з речами — виходити!)

Я взяв свій клунок і у потоці в'язнів вийшов на подвір'я в'язниці. Потім нас, велику колону в'язнів, погнали, неначе стало худоби, на залізничну станцію, там швидко погрузили у вагони й повезли невідь кули. І везли нас теж, неначе худобу, у так званих „телячих“ вагонах — пеплушкиах. По сорок і більше чоловік у вагоні, призначенному для перевозу восьми штук худоби. Вагон весь час замкнений. Фізіологічні потреби треба було полагоджувати крізь вирізану у дверях вагона дірку, до якої була замонтована зроблена з чотирьох дощечок ринвочка. Час від часу на станціях давали „кипяток“ (окріп). В таких умовах годі навіть згадувати будь-яку можливість втримувати особисту гігієну, годі теж згадувати про збереження здоров'я.

Врешті виявилось, що привезли нас у тюрму до Ростова. Комплекс тюремних будинків був розташований на вулиці Сінній. Це були старі, з прогнившими покрівлями будинки, огороженні високим муром. На кожному розі в'язничого подвір'я стояли вартові вежі з кулеметами на них. Коли нас увели всередину і розвели по камерах, я побачив, що там було багато тисяч в'язнів. Зграї блатних тероризували нещасних арештантів, котрі упершу трапили до в'язниці, а ними були передусім політичні в'язні. Під цим оглядом ситуація була така ж, як і у в'язниці в станиці Пролетарській.

Мене огорнув жах. Звідки їх так багато взялося, отих блатних і

шпани? Шпаною називали зовсім малолітніх злочинців, які повтікали з дитячих притулків і, щоб вижити, крали по містах, навіть грабували, вбивали. Їх, позбавлених совєтською владою батьків, торкалася лише їхня, блатна мораль, іншої вони не мали. Для них вбити людину, це просто ніщо. Вони були безпосереднім продуктом більшовицьких порядків. Це були діти розкуркуленіх батьків, тих батьків, котрих без жодного приводу арештовували більшовики, розстрілювали, вивозили у Сибір, на Далекий Схід. Ті діти, кинуті на ласку долі, змушені за всяку ціну шукати засобів, щоб прожити, щоб вижити, позабували батьків, позабували свої прізвища, позабували своє середовище, в якому вирости. Вони були своєрідними яничарами у більшовицьких в'язницях. Їх використовували до застрашування політичних в'язнів. Їхній новий життєпис починається зовсім просто, хоч трагічно, хоч не по-людському. Арештовуючи їхніх батьків, малолітніх, часто просто зовсім ще дітей, викидали з хат, до яких поселявали „своїх”, тобто прихильників більшовицької влади. От і залишилися діти без нічого і без нікого у світі. Вони, ведені інстинктом, гуртувалися у зграї, неначе вовки, бож у зграї легше атакувати, легше здобувати поживу. Потім вони йшли у широкий світ, переважно до міст, найчастіше до великих міст. Чим і як вони живилися? Де і як вони жили у таких великих містах, як Київ, Харків, Одеса?

Удень їх найчастіше можна було бачити на базарах-товкучках. Ходить отакий дітвак, обірваний, голодний. Ходить і дивиться де хто що продає. Вибрали-запримітивши добру нагоду, безпритульний хапав у продавщиці пиріг чи навіть хлібину й тікав. Утікаючи, він запихав пиріг у рот і швидко його їв. Щоб, коли його доженуть, не було чого відбирати і щоб доказу крадежі не було. Коли ж потім, догнавши, побили такого малого безпритульного, то це нічого. Головне бо, що він хоч трохи заспокоїв голод. Оці малі безпритульні, яким було по 10-14 років, називалися шпаною.

Старших безпритульних, яким було по 14-17 років, називали урками. Їх і потім, коли вже були старшими, теж називали урками. Вони спеціалізувалися у крадіжках, при чому здебільшого у витягуванні з кишень роззяв гаманців з грішми. Але були серед них і такі, що й грабували, тобто застосовували фізичну силу, забираючи в іншого майно. Грабунок, це, переважно, удар жертви грабунку по голові, щоб вона знепритомніла, а після цього привласнення собі всього, що можна було від жертви забрати: гроші, золото, інші вартісні предмети, часто одяг, взуття. Коли треба було, наприклад коли жертва не втрачала

притомности, коли боронилася, коли кликала на поміч, її часто вбивали. Власне таких у кримінальному світі називали блатними.

Оті, описані тут молоді злочинці, були злочинцями не з власної волі, не тому, що це були ледарі, які не хочуть вчитися чи працювати. Це не були діти батьків — п'яници, батьків — ледарів. Ні, це були діти порядних батьків, але відірвані від свого оточення, кинені совєтською владою під ноги розбурханого суспільства.

Організовані шайки злочинців мали свою внутрішню дисципліну, мали свої внутрішні, неписані закони. За порушення тих законів, за непослух жорстоко карали, часто навіть вбивали. На чолі шайки стояв старший, якого „вибирали”, а властиво визнавали старшим за його силу, жорстокість, досвід у злочинах. Його називали „пахан”, цебто вожак, старший. Недарма теж і Сталіна називали паханом.

Найчастіше паханами ставали рецидивісти, цебто такі злочинці, котрі удруге, а то й утретє чи четверте попадали у тюрму. Вони мали свої, глибокозаконспіровані шайки крадіїв, грабіжників, убивців. Вожаки-рецидивісти часто збиралися на наради, складали пляни більш скомплікованих грабунків, вирішували способи продажу награбованого, способи переховування краденого. Вони часто організували напади з метою грабунку на банки, на поштові вагони, на ювілерні крамниці.

Коли рецидивіст попадає у тюрму, про нього не забувають ті, хто залишився на волі. Чим більші за рецидивістом злочини, тим більша йому пошана у світі кримінальників. Ті, хто залишився на волі, часто передають своєму паханові посилки до в'язниці. Часто виконують його накази щодо дальших грабунків.

Серед рецидивістів траплялися злочинці з середньою освітою. Це, здебільша, були дореволюційні злочинці, котрі використовували приплив до світу злочинців малолітніх безпритульних — продукту більшовицького ладу.

В ростовській тюрмі я знайшов собі двох приятелів. Це були старші люди, християни, друзі моєї недолі. Вони мені заступали батька й матір. Коли мені було тяжко на душі, коли я нездужав, вони це зразу зауважували, вони це бачили, переживали мої страждання і намагалися мені допомогти, зрозуміти мене. Один з них називався Зима з села Мединка, а другий — Тищенко, котрий був, як говорять, майстром на всі руки.

В ростовській в'язниці, як і по всіх інших тюрмах ССР, в'язні використовували до безоплатної праці, інакше говорячи до невільничої, рабської праці. Де лише найтяжчі умови праці, туди й посылали в'язнів.

В'язні ростовської тюрми працювали при найтрудніших будовах міста. Мене призначили до будови залізничного вокзалу. Його будували на багницах (мабуть за зразком Ленінграду-Петербурга, побудованого на наказ Петра Первого на багнах Прибалтики, у гирлі ріки Неви, де й лягли у тих багнах кістки десяток тисяч козаків). А тут, у Ростові, теж на багнах, ми забивали довжелезні залізні палі, як своєрідний фундамент під будову вокзалу. Праця була тяжка, виснажлива, ми, голодні, падали від вітру. Одного разу Тищенко, після того, як бачив мою натугу при будові, закликав мене й каже:

— Іване, якщо хочеш вернутися додому, то ти повинен навчитися якогось фаху. Бо на земляних роботах ти загинеш. Тримайся мене, я навчу тебе мулярства.

Мене дуже порадували Тищенкові слова, вони вселили в мене надію повернутися додому. Воля — у той час для мене таке нереальне слово, в ньому був такий глибокий зміст, просто божествений, що я беззастережно послухав порад Тищенка. Тільки б мені вижити, тільки б вийти на волю і насолоджуватись нею так, як насолоджується отою голодний, що у своїй кишені має аж три сухарі, які й спасуть його від голодної смерті. Бо досі тут я майже втратив надію вийти на волю.

Тищенко взяв мене за свого помічника. З бригадою мулярів ми заливали цементом те місце, в якому потік Темерничка впадав у Дін. Я о всього придивлявся, про все питав, розпитував. Мені хотілося навчитися фаху. Я хотів вижити. Моя луша рвалася на волю.

І ось пішли слухи, що готовиться етап. Це означає, що деякі з-посеред в'язнів ростовської тюрми будуть етаповані до інших місць поневолення.

ЕТАП НА УРАЛ

Вечорами тюремна адміністрація почала заглядати до камер, почали рахувати в'язнів, перевіряли, ставили у списках якісь помітки. А ми ламали собі голови: кого й кули повезуть?

Ми з Тищенком також попали у списки, за якими етапували в'язнів. Ешелон був довгий, в його складі було коло 70 вагонів. У вагони напихали по стільки в'язнів, що не було місця де покласти свої клунки. Довжелезній ешелон тягнув один паровоз, а інший пхав його ззаду. Ми бачили, що дорога була далека і тяжка. В ешелоні були вагони не тільки з в'язнями, а й зі „спущереселенцями”, це було з людьми, котрих

виселяли з їхніх дотеперішніх місьць праці, переважно селян з родинами, отже розкуркулених селян. Крім нас, політичних в'язнів, і переселенців, у складі ешелону були також вагони з блатними.

Це був серпень 1932 року. погода була гаряча, задушлива. Люди у вагонах задихалися, не було повітря, не було чим дихати. Вагони ж були замкнуті ззовні. Бляшаний дах вагону нагрівався до тієї міри, що годі було до нього доторкнутися. На домагання в'язнів охоронники повідкривали двері вагонів на так званий другий гак. Люди, які не по своїй волі відбували в умовах Советського Союзу подорожі у вагонах-теплушках, знають, що означає замкнути вагон на перший гак, а що на другий. У другому випадку двері відсуваються на якихось 15 центиметрів, але далі їх зсередини годі відчинити. Користаючись шпарою відчинених трохи дверей вагона, ми по черзі підходили до дверей і дихали свіжим повітрям. Біля шпар стояли два найсильніші чоловіки і допускали до свіжого повітря за чергою. Треба було ковтнути повітря зо два рази й зразу ж відходити, даючи місце іншим, непримінніочим з браку кисню.

Коли ми минали Челябінськ, то блатні прорізали у вагоні піллогу й один за одним почали втікати. Охорона зауважила це, зупинили потяг і почали ловити втікачів. Це було вночі. Заблищали ліхтарки, почулися окрики людей і собача гавкотня. Ми простояли кілька годин, та улов був дуже малий: піймали й привели до вагонів лише двох втікачів. Решта розбіглась по лісі.

Всю дорогу ми були голодні. На двох в'язнів давали одну солону рибу, астраханську чухоню або оселедця. Пити майже не давали. Це також був метод. Та ще гірше було у вагонах спецпереселенців. В них же були діти, немовлята. На кожній станції вартові відкривали двері й забирали мертвих дітей. Матері кричали, падали з вагонів. Та дужі руки вартових кидали їх назад у вагон, забираючи мертвих дітей, щоб поховати їх у батькам невідомому місці. І то поховати не по-християнськи, а, просто, закопати у землю.

Напрям нашої подорожі вказував, що їдемо на Урал. І справді, після чотирнадцятьох днів ми доїхали до Магнітогорська. Коли нас вигружали з вагонів, то я вже не бачив, щоб у вагонах зі спецпереселенцями були діти. Всі вони повмирали під час жахливої спеки, з браку повітря-кисню у вагонах. Подорож виявилася теж жахливою й для дорослих. Люди мусіли допомагати один одному, щоб вилізти з вагона. Мало хто міг стояти на землі, тряслися ноги з виснаження, люди падали. До тих, хто не міг стояти на власних ногах,

підходив охоронник і кричав:

— Вставай, паразит, не притворяйся! (Уставай, дармоїде, не вдавай!)

Людина мобілізув всю свою силу, щоб устати, та ноги не держать. До тих, хто лежав на землі, підходив охоронник, бив чоботом і обсипав брудною лайкою. Та на це в'язень вже не звертав уваги: він був непрітомний.

Бараки були недалеко, якихось п'ятсот метрів. Та треба було надлюдської сили, щоб до них дійти. Я ледве доліз до бараку. Після такої пекельної подорожі потрібний був людям відпочинок, принаймні п'ять-сім днів. Тим часом вже на другий день нас, каторжників, погнали на роботу.

Я попав у бригаду могильників, закопувати мерців. У бригаді було 140 чолоїк. Ми копали глибокі й довгі траншеї. Копати було дуже важко, це не наша степова земля, там було каміння і пісок. Мерців привозили на возах і скидали коло ями, як дрова. Коли я перший раз побачив отих трупів, я знепритомнів. Такого страшного похорону я ще не бачив у своєму житті. Ми ховали обтягнуті шкірою скелети. Старі й молоді, виснажені, обезкровлені каторжною працею і голodom, лягали в братські могили чужого й далекого Уралу.

Хоч який я був голодний і втомлений, я, після першого дня праці, не міг нічого істи. Я лягав з наміром заснути, та не міг спати. Трупи ставали переді мною і дивилися на мене. Я зривався з нарів і бігав по баракові. Я думав, що збожеволію.

Коли нас повели до лазні, я й там побачив трупів. Але ще живих: в людей одні кістки й шкіра, руки довгі, обличчя не голені, суворі, очі запалі глибоко, ледве жевріли життям. Та ті трупи рухалися, лили на себе воду. Трупи боролися за життя, трупи хочуть жити. Такий вже закон життя. Це — інстинкт життя. Він людині наданий Богом. Ось бачу я: йде живий труп, переставляє обережно свої ноги-ходулі, хитається то в одну, то в другу сторону. Когось хоче зловити руками, хоче за щось учепитися. В інших купальників-потвор велиki животи, вони повертаються повільно, обережно, так, неначе з їхніх животів мала ось-ось поллятися вода. Та й справді: в їхніх животах, крім води, не було нічого. Людям часто давали солону рибу, вони багато пили, сила покидала їх, а живіт ріс, розбухав, шкіра ставала сіра, блискуча, очі великі, байдужі до всього, що оточує тих людей.

Нас кожного дня годували крапивою. З крапиви варили суп, на друге давали якусь кашу, що фактично була сумішшю посіченої крапиви і якогось зерна.

Недалеко віл наших бараків ми бачили розкішно побудоване містечко, в якому жили спеціялісти-чужоземці. Під їхнім наглядом будувалися в Магнітогорську доменні печі. Це були американці, німці, бельгійці, французи. Чи знали вони, що ту індустрію будують невільники? Чи знали вони про те, що, розбудовуючи тяжку індустрію в ССР, вільний світ сам собі риє могилу?

Нм, рабам, не тільки вхід у той рай був заборонений, нам не вільно було навіть дивитися у ту сторону. На дорозі стояла варта. Колони невільників водили такими дорогами, щоб ми навіть не підходили до того „раймістечка”.

Магнітогорськ розташований серед гір, які ділять Європу й Азію, на Уралі. У місті розбудована важка індустрія, зокрема металургійні заводи. А переселенців, отих донедавна ще селян з України, поселили на найвищих схилах гір. Ми знизу бачили їхні намети. Нас огортає жах: там навіть літом не таяв сніг. Зимою там морози доходили до 45 градусів Цельсія. Як ті люди витримають такий холод? Та й режим переселенцям встановлено суворіший, ніж для нас. Ті люди, як з усього було видно, були призначенні на загибель.

У СВЕРДЛОВСЬКУ

По таборі пройшов слух, що частину в'язнів з Магнітогорська повезуть до Свердловська, що вже за Уралом, отже в Азії.

Так воно й сталося. Почали переписувати фахівців на будову. Я з Тищенком та Зимою записалися, як мулярі. Після прибуття у Свердловськ, наша бригада мулярів була направлена на будову семиповерхового будинку обласного управління. Та з нас були мізерні мулярі: те, що сьогодні будували: на другий день треба було ламати. Хто його знає чия це була вина: наша, чи проєктантів будови?

Нашу бригаду розпустили, розформували, а нас самих повезли далеко за Свердловськ пиляти ліс. На будові залишився один лише Тищенко, як справді муляр, котрий знав свій фах. Нам, у лісі, дали сокири й пилки та встановили нам норму: 12 кубометрів лісу на в'язня. При тому нас повідомили, що хто виконає норми, той дістане 800 грамів хліба, а хто не виконає — лише 100 грамів хліба й миску баланди.

В лісі багато снігу, морох, вітер. Як би тяжко не робив в'язень, він не міг нагрітися, замерзав від стужі. А коли підійде до вогню, щоб погрітися, одяг розмерзав, ставав мокрий. Тому й не диво, що не один

там протягом кількох днів захворів запаленням легенів.

Проробив я у лісі три дні й бачу, що норми ніяк не виконаю. Мені лають лише сто грамів хліба. Я так обез силів, що не міг навіть ходити. Я нічого не робив. Робота бо тільки наближала б мою смерть. А вона так і ходила за мною слідом і неначе говорила: робитимеш, то помреш, в сядеш — замерзнеш.

Норми ніхто не виконував. Обезсилені люди збиралися групами й радились що робити. Начальство побачило, що ми нічого не рбимо і від вітру падаємо, трохи покричало, пострахало, а потім позбирали нас і повернули до Свердловська. Я й знову записався муляром.

Нашу нову бригаду призначили на будову лікарні на вулиці Старомосковській. На той час на будові була лише вирита яма під цементовий фундамент. Основа будинку закладалася з грубого каміння. Воно було таке важке, що я не мав сили зрушити його з місця. Так тривало весь день. І так я не поклав ні одного каменя на місце основи. Я не мав на стільки сили, щоб його підняти. Так тягнулося мабуть п'ять днів. Подивився десятник на мое будування, похитав головою та й поставив мене кочегаром, цебто таким, що палить у примітивних печах у ямі будови, щоб не замерзав розтвір цементу. Палив я у тих печах у нічну зміну.

Повертаючись ранком до бараків, я проходив повз вантажну станцію. Під вагнами я знаходив мерзлу картоплю, іноді качан кукурудзи. Я був такий щасливий: це ж додаток до баланди-супу, це ж життя! Таку здобич я клав у кишеню, за пазуху. В баракі я все знайдене пік або варив. Мерзлу картоплю годі зварити. Чим довше її варити, тим більше вона чорніє і стає, неначе гума. Та голодний знайде метод. Я нанизував мерзлі картоплини на дріт і пік їх на вогні. Спечене зверху я їв, а сире далі допікав на вогні. Після такого смакування я був схожий на негра, лице було в сажі, руки чорні, блищали лише сумні очі та цілі ще зуби.

Свердловськ вважається неформальною столицею Уралу. Йог тільки починали розбудовувати, як індустрійне місто. У місті було багато адміністративних установ і учбових закладів. Кожна така установа мала свою юдальню, а на подвір'ї помийну яму, у яку скидали лушпиння, кістки, мерзлу картоплю, всякі недойдки. проходячи повз тих помийних ям, в'язні непомітно вибігали з колони й один перед другим брали у кишені все те що можна було їсти.

Крім того місця я випадково натрапив щ й на солдатську юдальню. Це було мое велике відкриття й радість. Про неї я нікому не сказав.

Я лише думав про те, скільки там добра лежить. І про нього, крім мене, ніхто не знає. Туди я почав ходити нишком, щоб ніхто мене не запримітив. Від радості в мене запирало дух: тут лежить кістка, необрізена дотла кістка!, там цвілий хліб, варена картопля, якась цибулина, кусочек моркви. Все це я пхав у торбу і ніс у барак. В'язні дивилися на мене з великою заздрістю і допитувались у мене де я все це добро добуваю. Я відмахувався жартами, казав, що це все приносить мені одна така кухарка, з якою я познайомився.

Ходив я до тієї помийної ями мабуть за три місяці, може й чотири.. Протягом того часу я таки добряче підживився, став інакше на світ дивитися. Я ж бо не ходив впроголоду! Та все це одного разу увірвалося: коло ями-смітника поставили варту, а велике начиння, у яке зливали помії, почали замикати. А це все тому, що зловили таки мене на моєму промислі. Вартовий, впіймавши мене, вивів за ворота й сказав:

— Гей, парень, здесь запрещено, здесь запрещена зона! (Ей, хлопче, тут заборонено, тут охоронна зона!). Уходи отсюда! (Йди звільси!).

Довкруги Свердловська були порозкидані сотні в'язничних таборів. Тисячі в'язнів будували споруди обласного центру. В кожному таборі були свої закони. Вони здебільша залежали від вдачі й розуму коменданта табору. Якось я попав у табір, в якому всі в'язні були розташовані за статтями судимості. Політичні були здебільшого за 58 статтею, отже засуджені, як контрреволюція, розкуркуленні селяни були засуджені за 61-ю статтею.

У бараках куркулів ніколи не палили. На стінах і на стелі був ліл. В'язні після праці приходили змучені, голодні. Після відповіднього сигналу йшли спати в тому, в чому й працювали. Вони лягали спати, але не спали. Їхнє тіло тряслось від холоду, від утоми. А тут приходить наглядач і зганяє з нар, наказує роздягатися до білизни. Він не відійде, аж в'язень скине з себе верхній одяг. Коли він відійде, в'язень знову таки одягається у верхнє. Через годину наглядач знову повертається і знову наказує роздягатися до низької білизни. Так за ніч він будить кожного одягненого по три-чотири рази. Розлючений наглядач кричить:

— Ви — глупая скотина! В чем работаете, в том и спать ложитесь. Ви разводите паразитов! Где ви, дикари, жили?! (Ви — нерозумна худоба! У чому працюєте, в тому й спати лягаєте. Ви розмножуєте паразитів! Де ви жили, дикарі?).

У тих таборах було щораз більше обезсильених в'язнів, тих, хто вже вмирав. Вони вже ніякої праці не виконували. Для таборового начальства це був непотрібний баляст. Через них норма на будові не

виконувалась. Начальство не одержувало премії. І воно почало шукати способу, шукати вихід, як того непотрібного балясту позбутися. І знаходили вихід. Вони по телефону до вищої інстанції заявляли, що в них є заява робоча сила і запитували куди її направити, куди її відіслати. Їм давали адресу і спосіб транспортування того балясту. За кілька днів формувався новий етап. На місце відправлених табір набирає нових людей. А тих, висланих етапом, зустрічають у новому таборі заявляючи, що в них ще немає пайки, а в попередньому таборі їх вже зняли з пайки. Отже ні тут, ні там хліб на них не виписаний. Їх, отих що ледь ще жили, так пересилали з табору в табір. Протягом кількох днів з-посеред них мало хто залишався живим. Чи це не типові табори смерті?! І це все відбувалося у час, коли Гітлер не прийшов до влади, коли в Німеччині не було ні однієї концтабору, не було ще там таборів смерті. А в СССР — „країні найвищої демократії”, у „країні добробуту і свободи слова” — табори смерті діяли вже на всю потужність. Вони перемелювали сотні тисяч, мільйони людських життів. І за це ніхто ще вбивців, організаторів масових вбивств досі не судив. Тих не судили, хто вбивав у СССР.

Табірне начальство, в дійсності безвідповідальнє за свої вчинки, при цій нагоді ще й наживалося. З ніби списаних пайків воно мало тисячі карбованців „заощадження”. Вони, оті карбованці, росли під час перегону в'язнів з табору в табір. Під час морозів, виснажені, в'язні не витримували більш, як 7-8 годин маршу. Вони падали, вмирали в дорозі. Після них залишалася тільки якась миска, якась ложка. Оце й було „майно” в'язнів. Такі походи називали походами смерті.

Ще живі між нами в'язні колишніх гітлерівських концтaborів. Деяк з-посеред них пам'ятають подібні „походи” смерті з табору в табір. Від кого вчилися гітлерівські посіпаки? На це запитання хай кожний розумний читач сам дасть собі відповідь.

ЛАЗНЯ

Раз, іноді двічі в місяць, в'янів ганяли у лазню. Та дійти до тієї лазні не так то й було легко, бо вона, у нашому випадку, була не більше 5-7 кілометрів. А в інших дільницях ще дальше. Табірна адміністрація орендувала лазню на 24 години. Кожний барак знав свій день і годину, коли мали йти до лазні. Водили нас групами по 200-300 чоловік. А в лазню вміщалося 100 людей. Перша група купалася, тоді друга заходила

у приміщення, а третя чекала надворі. Кожний діставав тазик з бляхи і кусок мила. І за кілька хвилин треба було вмитися.

Недосвідчені лізли у парню, там розпарювалися і виходили звідтам червоні. А надворі 40-45 градусів морозу. Люди з першої і другої партії чекають на третю. І аж коли всі готові, тоді колона йде до табору. До ранку десятки в'язнів мали запалення легенів. А медичної допомоги ніхто не давав. Ліків не було жодних. На цілу табірну зону був лише один барак для хворих. У барак вміщалося 200-2500 хворих, а їх у табірній зоні було щонайменше дві-три тисячі. І над усіми хворими був лише один фельдшер.

Ті, хто захворів запаленням легенів, вмирали протягом п'яти-семи днів.

Чи описане тут на підставі власного досвіду, чи це не тaborи смерти? Чи не так же поводилися з в'язнями гітлерівці? Тільки знову ж таки виннає запитання: хто від кого вчився масово вбивати своїх політичних противників? Описане тут діялося зимою 1932/33 року. А Гітлер прийшов до влади у січні 1933 року.

ЕТАПИ НА БІЛОМОРКАНАЛ

Біломорканал, це скорочена назва Біломорсько-Балтійського судноплавного каналу, прокладеного у 1932-1933 роках на просторі від міста Біломорська на Білому морі до селища Повенець на північному березі Онезького озера. Довжина каналу — 221 кілометр, з них 37 кілометрів — штучний шлях. Через Біломорканал, Онезьке озеро, ріку Свір, Ладозьке озеро і ріку Неву Біле море сполучається з Балтійським, а через Волго-Балтійський водний шлях також з Каспійським, Чорним і Азовським морями.

З наведеного видно, що Біломорканал, це важлива споруда. Почавши будувати цей водний шляхsovєтська влада зразу дійшла до висновку, що без прилучення до тієї будови в'язнів, всі пляни зірвуться. Адже мало хто хотів в умовах дуже холодного клімату добровільно працювати. Власне тому від самого початку 1932 року зо всіх закутківsovєтської імперії, передусім з України, почали направлятися на Біломорканал етапи з в'язнями. Більшість ешелонів схондилась у Свердловську і тут відбирали в'язнів на будову Біломорканалу. В'язнів сортували по статтях судимості. Засуджених на довгі терміни відсилали на Далекий Схід, цебто в Улан-Уде, на Сахалін, в Забайкалля, на

Медвежу гору. Деяких з-посеред них попадали на Соловки, що в Біломорському краю. На Біломорканал брали в'язнів з терміном від трьох до п'ять років.

Одного дня у нашему таборі в Свердловську через гучномовці проголосили: „Хто є кухар, хай зголоситься в адміністрації табору”. Я швиденько побіг і зголосився першим. В кухарі позалисувалися самі молоді в'язні, котрим якось легше було брехати.

Зформовані в Свердловську етапи направлялися на Москву. Всі ешелони конвоювали солдати військ МВД з собаками. Склад конвоїрів мінявся у Москві. З цієї нагоди в'язнів перераховували по кілька разів, перевіряли списки, сварилися, що щось там не так, як слід. Все це тривало довго. А в'язні сиділи у замкнених вагонах і чекали аж конвой змилується і дасть по кусневі хліба чи по горняткові води.

Передавши в'язнів іншій команді, конвоїри поверталися до Свердловська а з ними також поверталися у табір кухарі. Ми, кухарі, разом з вартою іноді тільки пересідали в інший вагон, а часом чекали з півдня і знову їхали з новим ешелоном до Москви. Ми, кухарі, не були голодні. Відомо ж, що той, хто у воді, не може не замочитися.

По всіх залізничних станціях завжди було багато людей. Це притаманна риса Російської імперії від часу, коли в ній проклали залізниці. Одні кудись їхали, інші звідкись верталися, ще інші продавали щось проїжджим. Та до в'язнів варта нікого не допускала. Але траплялося, що в'язень кине торговці троячку чи п'ятку (карбованців) з проханням дати кусок хліба чи варену картоплю. Та вартові були спритні, вони підбирали гроші ще поки до них підбігла торговка, й привласнювали їх собі. І в'язень дивився на цей грабунок безсилими очима. Він і надалі був голодний, але вже й без грошей. Що ж він міг зробити, кому поскаржитися?

У Вятці (яку 1934 року переїменовано на Кіров), крізь яку ми проїжджали, торговки продавали яблука. По три карбованці (рублі) за відро. Цього разу конвоїри не заборонили нам купити яблук. В мене була велика валізка, в яку ввійшло три відра яблук. Я ті яблука купив з розрахунком заробити на них. Адже у Свердловську одне яблуко коштувало один карбованець. Таким чином, купуючи яблука у Вятці, продаючи їх у Свердловську, я через деякий час заробив чимало грошей. За них я купив у солдатів майже нову уніформу.

Коли транспортування в'язнів зі Свердловська до Москви з призначенням на Біломорканал закінчилося, то нас, кухарів, відправили до табору й передали адміністрації. Я одягнувся у солдатську форму

Й так станув на перевірку. Всіх кухарів приписали до бригад, а мені наказали зйти до адміністрації. Я зайшов. І, несподівано для мене, всупереч будь-якій надії, мене призначили завідуочим ідальні.

ЗДОБУВАЮ ФАХ

Моя праця в ідальні була справді короткотривалою. Це був лише перехідний етап до здобуття мною справжнього фаху. Та про це згодом. Поки що я працюю завідуочим ідальні. Мене начальство зразу ж таки попередило, що працюючі в кухні жінки крадуть харчі і продають їх на базарі. Дали мені коня у моє розпорядження, дали воза. Пояснили мені яка норма харчування. Інструкція кінчалася простим:

— Зрозумів? Дивися!

Моє життя повернулось на кращий шлях. Свої обов'язки я виконував чесно. Я добре пам'ятав час свого голодування, час, коли я був спрагнений скибки хліба, кли ним марив вдень і вночі. Я робив так, щоб кожний в'язень одержав призначену йому пайку хліба і варену страву. Але при цьому всьому в мене не вистачало часу, щоб все доглянути на кухні. Я лише попередив жінок, що вони на кухні можуть їсти скільки їм забагнеться, але щоб не крали.

Жінки ставилися до мене добре, завжди були привітливі, виконували всі мої розпорядження. Та чогось вони не ладили зі старшим кухарем. Одного разу вони мили кропив'яними мішками підлогу в кухні і на зло кухареві вкинули один мішок у суп, тобто у котел з супом. На той час проходив інспектор і перевіряв зварену страву. Суп розливали у бідони й розвозили по бригадах. Кухар спершу черпав з одного котла, а коли взявся черпати з другого, черпак витягнув мішок. Піднявся крик, сварка. Прибіг начальник участка, почалося слідство, допити. Начальник пішов до канцелярії перевірити хто по якій статті суджений. І на цій підставі призначив покарання: кухаря на Медвежу гору, а мене в куркульську бригаду до каменоломні. Так я закінчив свою короткотривалу працю, яка дозволяла мені бути ситим.

Коли я прийшов до каменоломні й подивився на працюючих там людей, то мене огорнув жах. Це не були люди, це були живі скелети, які ледве пересувалися по кар'єрі (кар'єр, це гірничі виробки, обладнані для добування корисних копалин відкритим способом, здебільша каменоломні, але й місце добування піску тощо). Майже всі в'язні були старшого віку. Обірвані, виснажені, на ногах, замість черевиків, намотані якісь ганчірки.

Поробив я там між ними день, другий. Праця важка, норми неможливо виконати. Я приливився до іншої бригади й зауважив, що працюючі в ній в'язні набагато веселіші за нас і, хоч мало роблять, хліба дістають по 800 грамів, а не, як ми, по сто. Я подумав що ж тут робити, як бути далі? Адже так ми згинемо. Я мав гроші, які вторгував за яблука. Начальство в кар'єрі складалося з в'язнів. Нашу ситуацію я пов'язав з замірюванням кожного вечора виконаної нами роботи. Це робив десятник Денюшкін, також в'язень. Я купив у цивільних робітників пляшку горілки і хотів дати її десятникові. Та він відмовився.

На другий день, коли погода змінилася, почалася мряка, було хмурно, я вибрав мент і запхав десятникові пляшку до його кишені. А до пляшки додав ще десять карбованців. І що? На другий день норма нашої бригади була виконана. Нам видали по 800 грамів хліба. Старики з бригади зраділи, повеселішли. Вони здогадувалися, що спричинником тієї зміни був я. Та вони не знали як і що я зробив. Однаке вони дякували мені, обнимали, навіть плакали.

На той час сталася зміна. Нашого бригадира забрали на кухню кухарем, а мене призначили бригадиром. Наш кухар-бригадир знав номер нашої бригади. Ото ж коли ми брали обід, він у наш бідон насипав повно супу, давав кашу, до якої наливав олії, не шкодуючи її. Ми наїдалися досхочу. Ми навіть не доїдали всього супу й віддавали частину в іншу бригаду. Ми їли кашу й дякували подумки нашему кухареві. Мене старики шанували, навіть зверталися до мене за порадою у скерутних табірних ситуаціях. В них був життєвий досвід, та малий табірний. А я його вже встиг здобути.

В таборі проголосили реєстрацію мулярів. Я зголосився. Адміністрація набирала в'язнів-спеціалістів до табору в Нижньому Тагілі, що в Свердловській області. Там будували вагонобудівельний завод.

Мене призначили на будову великого будинку, що був запланований для дирекції заводу. Привезли багато мулярів, а насправді ніхто з них не вмів робити-мурувати. Після п'ятьох днів нашого „мурування” начальство наказало нам припинити роботу. Бо тут, треба це сказати, начальство було вільонаймане, отже це були люди, котрим залежало на праці. Одночасно це начальство мало великих прав і можливості.

Начальник будівництва поїхав до табірного управління і підписав там угоду, за якою адміністрація будівництва бере на навчання фаху триліця молодих малокваліфікованих мулярів і заплатить за них для НКВД по 250 карбованців. Зате вивчені вже мулярі робитимуть на

будові заводу до кінця будівельних робіт.

Нам дали добрих інструкторів, котрі вечорами нас вчили й вивчили. Нам дали трошки кращі харчі, робочий одяг. Власне там я здобув добрий фах, маючи теоретичну підготовку й добру школу на самій будові. Так я став добрым майстром муляремс.

Наши, з в'язнів, мулярі, вміли не тільки добре мурувати, а й обдурювати молодих недосвідчених десятників та техніків. Одбурування бо йшло в Советському Союзі скрізь, зверху донизу і знизу вверх. На брехні вся советська система збудована. Власне тому й ми в'язні — безплатні робітники, властиво невільники-каторжани, пристосувались до нашого начальства. Наше виробництво на підставі обчислень сягало 130-140% норми. За таку норму нам давали по одному кілограмові хліба, ми, ті що ніби виконували таку велику норму, їли в ідалні за окремою перегородкою, яка звалася відділом для ударників. В нашій кімнаті й для нас під час обідів гралі на скрипці й на баяні. Нам було і весело, і одночасно смутно, а то й боязко. Крізь мозок проходила думка: грайте нам, а ми точно знаємо за що нам граєте.

А там, у загальній залі, котру проходили сотні людей, була мертватаща. Люди приходили голодні, сумні а на нас дивилися так, неначе ми порізали своїх матерів.

На перше травня я, як ударник, одержав нагороду: простеньке вбрання і черевики. Я собі подумав: якщо ви мене, кати, обдерли догола, то й ви мене одягнули.

Наблизався термін моого покарання. Я пішов до начальства й заявив, що оце кінчається мій термін. Начальник знайшов мою справу й каже:

— Чому ти не прийшов учора. Ти був би вже сьогодні звільнений.

А я йому у відповідь:

— Я знаю закони й порядки і знаю, що мені треба відбути кару до останнього дня.

А на це мені начальник:

— Прийдеш завтра, дістанеш документи й квиток на переїзд.

Увечорі я доповів бригадирові Рудакові, що завтра не виходжу вже на роботу, що мій термін скінчився. Рудак, не вірячи мені, сказав:

— Дивись, якщо обдурюєш, то підеш під суд і знову дістанеш три роки.

Вночі я не спав. Не міг заснути. Моя голова була переповнена радісними і сумними думками. Куди мені тепер іти і до кого?

Ранком я пішов до начальства. Начальник виписав документи і

наказав зайти до наступної кімнати. Мене там зустрів енкаведист в уніформі. Він подивився на мене і сказав:

— Ви сьогодні звільняєтесь і їдете додому. Та я вас попереджу, що все, що ви тут бачили й чули, те, як вас тут голували, в що одягали, що наказували робити, про це все щоб знали тільки ви та я. Розумієте? Про це все вам не вільно розповідати навіть рідному батькові й матері. А якщо ви будете вести проти нас пропаганду, то незабаром знову тут зустрінемось. Ви розумієте що я вам сказав. Можете йти, ви вільний.

Я зайшов у ще одну кімнату, де мені дали на дорогу тринадцять карбованців. Це був мій заробіток за три роки каторги.

Увечорі я обійшов своїх приятелів і попрощався з ними. Вони тиснули мені руку, одні дивилися на мене сумними очима, інші плакали. Один з них сказав:

— А нам ще треба довго тягнути каторжну роботу. Прошай, не забувай нас.

Я ніколи вас, друзі по нещастю, не забуду. Доказом цього і оця моя писанина. Вона не тільки про мене, а й про вас. Привезли бо мене за дроти, як степового барана, товкли мене, били, голодом морили. А в тому, часто холодному пеклі, вмер той Іван-баран. Здох. Вже його більше немає. В таборі народилася нова людина. В тюремному, табірному пеклі я пройшов велику школу. Я там не тільки мулярського фаху навчився. Я там пройшов політичну академію. Повірте мені: „Ех, ма, Колима, голод, холод и тюрма — школа коммунизма”.

Думаю, що цього не треба перекладати, що всі ці слова розуміють.

Там, на рідній землі, мій народ веде спротив більшовицькій владі. Сьогодні за ворота протяного пекла виходить і йде до свого народу Кирило Кожумяка.

ЗУСТРІЧ З ВОЛЕЮ

Ота воля, на яку я вийшов, виявилася гіршою за тюрму. Та про це треба докладніше розповісти.

Вийшовши за колючі дроти, одержавши документи, за якими годі було дістати будь-яку роботу, але на підставі яких можна було купити квиток на залізниці, я подався у напрямку зупинки поїзда, тобто на маленьку залізничну станцію. Дорогу мені показав часовий табору. Я вийшов і попрямував стежкою, якою, мабуть, тільки зайці проходять. І не диво: хто ж вештається від табору до залізничної станції? З табору

рідко коли хто виходить, а првозять у табір автомашинами, гуртом.

Я вийшов з табору, перехрестився, і подавс отію зарослою стежкою. Зупинка була якихось півтора кілометра від табору. Був там малесенький будиночок, а в ньому сидів одн чоловік. Яйого й розпитав, як мені дістатися у свої рідні землі. Він відповів, що мені треба сісти на московський потяг, що ось за півгодини мав сюдою проходити. Той чоловік, видно і начальник і касир в одній особі, перевірив мого квитка на потяг. Через якихось кільканадцять хвилин я вже був у вагоні, залишив Урал, подавався на батьківщину.

Поїзд, яким я іхав, виявився швидким. Пасажири сиділи мовчкі, ніхто до мене і я до нікого не відзвівався. Я відвик від волі й не знов навіть, чи вільно мені з киммось говорити. А пасажири бачили, що я не один з-посеред них, що я, як було по всьому видно, вертаюся з табору. То й чого ж їм рискувати якісь балачки зі мною. Це був поїзд Владивосток — Москва. Ним іхали з Далекого Сходу курортники, бо ж це був серпень 1934 року.

Іхав я до Москви шість днів. Пасажири весь час дивилися на мене скоса. Я до них не прставав. Бо й не було з чим. В мене було всього 13 карбованців. І ось на ті гроші я мусив харчуватися протягом майже тижня. Вистачило лише на те, щоб на деякій станції купити кусок хліба. А до цього я на станціях брав „кипяток”, цебто переварену воду, гарячу, яка в Російській імперії і в ССР була безоплатна й можна її брати з кранів. Ця вода не одного врятувала від голодної чи холодної смерті. Хто не єв гарячого протягом тижня або й більше, той знає ціну такій воді. Вона, без додатку чаю, якогось соку, без цукру, після харчування всухом'ятку, здається найкращим у світі напитком. Всі жителі совєтського Гулагу знають смак такої гарячої, просто зі станційного крану, води.

Після шістьох днів подорожі мені залишилося три карбованці. Але я був у Москві. На Брянському вокзалі. А мені треба попасті на Курський вокзал. Я не знов як туди попасті. Я звернувся зі своїм клопотом до носильщика, а той каже, як дам три карбованці, то він мені покаже Курський вокзал. Що ж мені було робити? Я віддав носильникові останні мої три карбованці. Але ж він таки провів мене на потрібний мені вокзал. До нього було не більше, як триста метрів від Брянського.

А на Курському вокзалі прийшлося мені посидіти три дні. Я, хоч мав квиток на поїзд, то не міг його „закомпостувати”, цебто отримати на станції печатку на квиткові, що можу іхати таким то поїздом, такого

то дня, о такій годині. Це й називається по-російськи „компостировка”. Сиджу я на тому Курському вокзалі й лиш „kip'яток” п’ю. Бо ж грошей в мене немає. Врешті четвертого дня, дійшовши до висновку, що тут мені з голоду можна померти, я звернувся до міліціонера й сказав, що їду з табору, що немає в мене грошей та що я з голоду майже охляв. Міліціонер, яким був молодий чоловік, покликав до себе носильщика й наказав йому закомпостувати моого квитка на найближчий поїзд, що їхатиме на Курськ. Носильщик, хоч і не підлеглий міліціонерові, але, мабуть залежний від усіх міліціонерів, послухав його і за якихось кільканадцять хвилин в мене вже був закомпостований квиток. Я їм, тобто міліціонерові та носильщикові, гарненько подякував. Через годину я вже був у вагоні, залишаючи на вокзалі тисячі подорожуючих на південь, на нашу Україну, курортників.

І знову їхав я голодний. І знову виходив на більших станціях, щоб напитися кип’ятку. Якось я доїхав до Ростова. Там була пересадка на інший потяг, що йшов до станції Пролетарської. Там, як я собі пригадав, жили знайомі моїх батьків. Я й зайшов до них. Їх, я про це зінав, час від часу відвідували мої батьки, котрі на той час працювали у радгоспі. Вони ж, оті знайомі моїх батьків, коли я до них зайшов, привітали мене, накормили. Та я зауважив, що в них не переливається, що в них самих круто з харчами.

Там я довідався, що день перед моїм прибуттям їх відвідували мої батько й мати. Отже вони тепер не скоро будуть у Пролетарській, бож дорога від них сюди далека. Тому я в них довго не забарився, пішов на вокзал, сів у потяг і поїхав до станції Куберла. Бо вже від тієї станції мені до батьків було лише 65 кілометрів пішки.

У поїзді, що їхав у напрямку Куберли, я зустрів чоловіка, котрий мені видавався знайомим, а навіть більше, ніж знайомим. Я довго придивлявся до нього, а він пильно дивився на мене. Врешті я підходжу до нього й питаю:

- Добрідень, чи це ви, дядьку Онисиме?
- Я, — відповідає. — А ти, мабуть, син Мефодія?
- Так, це я, — відповідаю йому.

Дядько Онисим був худий, худий. Його було важко впізнати. Тому я так довго мусів до нього приглядатися, щоб, врешті, впізнати. Він був селянин. Його вигляд був для мене незаперечним доказом, що ще й улітку 1934-го року село не мало що їсти, воно було голодне, голодне та тривав.

Виявилося, що дядько Онисим також їде до станції Куберла. От

ми й розбалакалися. До станції Куберла від станиці Пролетарської треба було тільки проїхати два відтинки. Ми їх швиденько проїхали. Дядько Онисим запросив мене до себе лодому.

Було вже під вечір. Незабаром прийшов його син, котрий, як виявилося, працював бухгалтером на якомусь елеваторі. Вечеря, якою мене почастував дядько, була зовсім таки бідненька. Хоч вони знали, що мені треба поконати 65 кілометрів, що не зі скнарства, а тому, що й у них самих нічого не було.

По дорозі, долавши отих 65 кілометрів, мене двічі частували, в тому один раз навіть мій знайомий, односельчанин. Він таки добряче мене накормив. І так я йшов перед себе, йшов до батьків, котрих не бачив довгі роки.

Такої дороги пішки я ще ніколи не проходив. В мене були на ногах досить добре чоботи, які мені у табір незадовго до моого звільнення прслала мєсти. Та вони були дуже важкі, пересувати в них ноги, доляючи багато кілометрів, було дуже тяжко. Я і вирішив скинути їх та йти босим. Та це мені тільки так здавалося, що й босим можна йти у далеку дорогу без призвичаєння. Адже я працював мулярем, я завжди був взутий, протягом багатьох років у таборі я не ходив босий. Хоч які на мені були чоботи чи валянки, але ж не був я босий. Ото й, доляючи дорогу до своїх батьків, я босим ніяк не міг іти. Тоді знову я натягнув чоботи, та, виявилося, що в них ще гірше, бо ж ноги набрякли, чоботи тиснуть. А це ж дорога в степу, куди лиши оком сягнути, скрізь пусто, ні живої душі. Я вже почав втрачати надію, що дійду до своїх батьків.

Аж ось я уздрів здалека автомашину, яка прямувала на моєму шляху. Я, піднявши руку, зупинив її, попросив шофера підвезти. Це була вантажна машина, яка перевозила пресоване сіно. Шофер сказав, що можу лізти наверх та й іхати. Коли я заліз на сіно, то там побачив моого товариша, з котрим ми сиділи у Пролетарській в'язниці. Зразу ж мені відхотілося гїсти, й пити. А треба знати, що, не бачивши ніякого виходу з ситуації, будучи в степу, я дуже відчував голод і спрагту. Та я вже бачив себе у своїх батьків, котрих і мій товариш, який так неочікувано зустрівся мені на машині, також зінав. З тим товарищум я хотів утікати з в'язниці в Пролетарському, та мені це не вдалося, а ось братам Бузоверовим пощастило.

Як тільки я побачив на машині, на сіні моого товариша, то й кажу йому:

— Льонька, це ти?

Я, — відповідає він. — А ти ж, Іван?

Отак ми впізнали один одного. Виявилося, що мої батьки жили під прибраним прізвищем, про що мені й розповів Льонька. Батько працював завідуючим господарством, по-російські „захозом”. Ця відомість мене насторожила.

Приїхав я до батьків, а жили вони в бараках. Заходжу. Мати зразу пізнала мене, та й почала ляментувати, плакати, голосити. Я, знаючи, що вони живуть на нелегальному прізвищі, швиденько втягнув її у хату, щоб люди не почули спонтанного вітання сина. Прийшла теж зараз сестра, вона й побігла за батьком. І батько зрадів моїм приїздом. Адже вони могли не дочекатися сина з більшовицької в'язниці, багатьох з тюрем не поверталися. А я, ось з ними, якось пережив всі злідні, не піддався смерті. Навіть навчився фаху, що й дозволило мені в останньому часі в таборі добре харчуватися. Я ж був ударник, не шкодував своїх рук, щоб тільки вижити. Щоб вернутися до рідних, до близьких, вернутися у рідний край.

Не без того, щоб люди не зауважили моого прибуття. Ми дома домовилися, що, мовляв, приїхав племінник. Це тому, щоб якось виправдати присутність молодої особи. Щоб уникнути якогось доносу, котрий міг би підказати владі, що батьки живуть під чужим прізвищем, що скривають своє куркульське походження.

Я знов, що не буде мені легко після виходу з в'язниці. Але я не міг припустити, що не можу себе зрадити, як сина своїх батьків. Я не хотів у жоному разі накликати на батьків біду. Тому я, переноочувавши лишену у них, раненько попрощався з ними й подався шукати своєї долі.

Перш за все мені потрібна була посвідка, на підставі якої мене могли б прийняти на роботу. Таку посвідку, за совєтськими законами, може виставити тільки голова сільради. Саме тому я подався у напрямі моого рідного села. Тільки в Мартиновці я міг дістати потрібну мені посвідку.

Приїхавши в Мартинівку, після трьох років відсутності, я не пізнав свого села. Все тут було дике, все позаростало лободою. В мене, дивлячись на рідне село, аж волосся дубом стало. Що це, думаю, сталося з людьми, що з худобою? Ніде навіть собака не гавкне. Ніде ні живої душі. Пішов я на куток, званий Захапин. І там такий же образ. Навіть стежки позаростали, неначе ними пробігали лиш час від часу зайці. А колись же, ранком і ввечорі селом проходили цілі отарі овець, їх тисячі було в селі. Вертаючись з пасовиська, чи йдучи на пасовисько, вони здіймали хмари пилі, так, що й травинка не могла втриматися на дорозі. А тут усе позаростало, здичавіло. Мені стало страшно. Ось

до чого протягом трьох років довела більшовицька колективізація села, ось до чого довело розкуркулювання, заганяння насилу у колгосп, ось до чого довів штучний голод. Образ моєго села влітку 1934 року був результатом сталінської політики, сталінської п'ятирічки.

Я не знав куди мені податися. Знав, що тут жила і батькова, і материна рідня. Я вирішив піти до батькової рідні. Оце я мав вперше після трьох років в'язниці, після трьох роїв неволі зустрітися у рідному селі зі своїми рідними. Яка вона буде, ця зустріч? Чи не така, як з батьком-матір'ю, які мусили скривати своє прізвище, щоб мати якусь роботу? Якось все це не могло вміститися в моїй, ще юнацькій тоді голові. Я ж тепер на волі. Я вже відбув покарання на невчинені злочини. Мені ж нема чого ні соромитись, нічого мені скривати. Я нікого не вбив, нічого не вкраєв, нікого не пограбував. Я приїхав у своє село, яке я застав майже пустырем. І йду до рідних свого батька, до зовсім таких близьких мені людей.

Прийшов я до тітки Саньки. Вона, жінка батькового брата, як побачила мене, та й кинулася у слози, почала з радості кричати:

— Племіннику, Іване, звідки ти взявся? Дорогенький мій, чи тебе ангели принесли на крилах?

І далі ось так ласково до мене зверталася, не перестаючи плакати з радості.

Так поголосивши, тітка й питає мене:

— Племіннику, Іване, може ти голодний, може тебе накормити? Ось піду в городець і вирву гарбуза та спечу його. Більше в нас немає нічого.

Тітка спекла гарбуз на вечерю, поставила його на стіл. Більш нічого не могла поставити. Навіть хліба не було в них дома. В тітки було четверо дітей — дві дівчинки-близнятка по п'ять роців, та два старші хлопці. Коли ми сіли вечеряти, то ті діти аж трусяться до гарбуза. А тітка кричить на дітей, це, мовляв, гостеві. Я бачив голод в очах тих дітей. Я не знав що мені робити — чи встати од столу й залишити гарбуза дітям, чи таки трохи самому з'їсти. Я ж був голодний, неначе вовк. А діти — правдиві скелети, лиш шкіра на них та кости. А в інших дітей, які я бачив у селі, зовсім рахітичний вигляд — животи велиki, а руки, неначе батоги звисають. А ножки тоненькі, як ото ходулі.

Мегні зразу ж увійшло в голову, що надаремне я сюди приїхав. Ось тільки об'їдати дітей приходиться. Біда в тітки велика, аж пищить. Ось у тюрмі я не пропав з голоду, то, мабуть, тут прийдеться пропадати. Бож як інакше? Скрізь, куди не глянеш, лобода росте вища за людину.

Мене огорнув великий страх. Уночі я й ока не змужжив. Думки не давали спати. Нічого відрадного не бачив перед собою.

Коли ранком устав, я зразу вирішив іти, щоб зареєструватися у воєнкоматі; це називалося „взятися на учит”. Якраз тоді чоловіків моого року народження призовали в Червону Армію. А потім треба мені було піти у сільраду за посвідкою, що я, такий то, житель села такого то, можу бути принятий на працю. Спершу пішов я у воєнкомат, щоб, бува, не зробили мені закиду відмови від військової служби. І там якраз я і наткнувся на того ж чоловіка, котрий нас розкуркулював. Він підохріло на мене подивився, неначе дивувався, що я ще живий. Мало того — я краще за нього виглядаю. Бо, повторюю, я у таборі був ударником, дуже багато працював, і тому я, і такі як я отримували добре харчі, щоб могти більше будувати, більшу норму виконувати. А я ж був мулярем, потрібним тaborovій адміністрації. Та це мені й так вдалося. Таких як я, що отримували добре харчі (а це було лише в останньому періоді моого перебування у таборі), було, може, один на дві-три тисячі в'язнів.

Після відвідин воєнкомату я подався до сільради. Там, як виявилося, головою був знайомий мені Василь Ситник. Я привітався до всіх і кажу:

— Дядьку Василю, мені потрібна посвідка, щоб я десь міг поступити на роботу.

— Добре, — відповідає мені Василь Ситник, — а потім до свого секретаря: Напиши йому посідку.

Секретар написав посвідку й дав голові сільради для підпису. Той взяв у руки папірець, уважно його прочитав, і підписав. Я подякував Василеві Ситникові та й вийшов на вулицю. Вже на вулиці я став читати видану мені посвідку. І зразу ж розчарувався. В ній було написано, що я — син куркуля, позбавлений права голосу, що був репресований, щебто що я відбував покарання у в'язниці. Я з жалю заплакав, порвав зі злости посвідку і викинув її. З нею і так не дістану жодної роботи. Я ж бо, згідно до тієї посвідки, ворог народу, клясовий ворог.

І знову не знаю що мені робити. Увечері я вийшов з хати. Це була субота, молодь вийшла на вулицю. Я собі подумав таке: Дочка голови, Василя Ситника — препогана дівчина. Що, коли я до неї почну залицятися? Може якраз вдасться мені через неї дістати чистий, але з печаткою, папірець? На такому папірці можна буде написати що завгодно.

З надією в душі я пішов шукати Ситникової дочки. І незабаром

знайшов її, вона гуляла ще з двома дівчатами та двома хлопцями. Я мав підстави думати, що в неї немає пари. От і підходжу я до них, вітаюся. А вони й не хочуть дивитися в мій бік, стороняться мене. Тоді я звернувся безпосередньо до Ситникової дочки:

— Чи, бува, не схотіла б ти зі мною прогулятися, ми б собі побалакали?

А вона як закричить, як заверещить:

— Відчепися від мене, куркульська мордо, геть мені з-перед очей!

Мене, неначе хотсь по голові каменем ударили. Я ж, знаючи її бридку вроду, хотів себе рятувати, хотів лише за її допомогою дістати посвідку. А тут вона, бачте як визвірилася на мене. Я ж — клясовий ворог, я ж — куркульський син. То як зі мною можна говорити, балакати?

Я обернувся і пішов геть від отієї більшовицької дівчини, мабуть комсомолки. Я був безрадний. Я не знову що мені далі робити. Вернувся я до тітки. Ночував у садку. І знову всю ніч не заснув. Обсіли мене думки, я не бачив для себе виходу. Адже треба працювати, що з голоду не вмерти. А щоб працювати, треба мати посвідку з сільради. Ось яку ситуацію створила людині совєтська влада. Яка, мовляв, і революцію робила задля добра людей.

Отак, думаючи вночі, я таки придумав ще раз податися до голови сільради. Мені якось здавалося, що він, Василь Ситник, без зайвих свідків може й дастъ потрібну мені посвідку. Дочекався я ранку, встав і пішов у напрямі сільради, щоб пильнувати коли всі розійдуться і голова сільради Василь Ситник залишиться сам. Таки, в час обіду, я дочекався, що всі розійшлися і я міг піти до самого Василя Ситника. Прийшов до нього, привітався, і кажу:

Дядьку Василю, дайте мені таку посвідку, щоб я міг поступити десь на якусь роботу.

Добре, — каже дядько Василь, — я зараз напишу.

І справді став писати, неначе забув, що я був у нього учора. Коли написав, дав її мені. Я взяв у руки посвідку, в душі радіючи, що таки не загину. Та, як я став її читати, то виявилося, що і в цій посвідці таке ж написано, як і вчора. Що я син куркуля, позбавлений права голосу, репресований совєтською владою. Я зі злости порвав і ту посвідку, та ще й кинув її голові у вічі. При тому я йому сказав:

— Дядьку Василю! Якщо я був винуватий, то я відбув покарання. А тепер я хочу жити й заробляти на хліб. В мене немає грошей, ні жодних харчів. Я не хочу красти, не хочу грабувати, не хочу вбивати. А ви, мене, молодого, пхаєте на злочинний шлях. Я хочу бути чесним

трудівником, а ви мене заставляєте, щоб я крав, щоб я грабував.

Мені вже тоді було все одно, я і так не міг нічого сподіватися по нелюдській поведінці голови сільради Василя Ситника.

А він, Василь Ситник, заверещав:

— Не дістанеш іншої посвідки, аж ворони рознесуть кости вашого покоління.

Я заплакав. Мене огорнув несамовитий жаль. Я вийшов з будинку сільради, але дороги не бачив. Я не знав що мені даліше робити, я був схвильований до нестями. Я до того часу ще ніколи не був такий схвильований. І до цього спричинився свій таки, Ситник, наша, ніби, людина, а фактично московський вислужник, московська шкура.

Тітка, коли я прийшов до її хати, зразу зауважила моє схвильовання. Вона по моїх очах запримітила, що зі мною щось недобре діється. І стала мене заспокоювати, промовляючи ласкавими словами, мовляв, не журися, якось воно буде, не всі ж люди поробилися звірами, не всі стали твариною.

Я пішов спати, але знову таки заснути ніяк не міг. Мені в голову приходили всілякі думки. Та нічого придумати я не міг. Життя здавалося мені безвиходним. Нічого не вартим. Ця ніч була для мене, неначе зліплена з трьох ночей. Така вона мені здалася довга.

Ранком я попрощався з тіткою. При цьому вона знову, добра жінка, розплакалася, цілуvala мене й приказувала:

— Куди ж ти, дорогий мій племіннику, підеш? Де знайдеш своє щастя? Де голову притулиш?

Я подався у напрямку відділу радгоспу, який чомусь називали Агробаза. Цей відділ розташований якихось сім кілометрів від Мартинівки. Там жили й працювали в польовій бригаді мої два двоюрідні брати — сини маминої сестри. І я до них подався. Вони щось поговорили з бригадиром і той взяв мене на роботу.

Я став на роботу. У полі, на свіжому повітрі, навіть непогано. Я мав силу, я ж не голодував. А робітники радгоспу, неначе їх з хреста зняв: худі, виснажені. Голод, алогей якого був у 1933 році, не скгінчився в тій околиці, він тривав до кінця жнів 1934 року. Робітники радгоспу дивилися на мене з підозрінням, мабуть недолюблювали мене, не розмовляли зі мною, ані при мені. Уникали мене. Дивилися на мене, неначе ота худоба, яку застукав під лісом вовк і їй нікуди втікати, то й дивиться вона на вовка з-під лоба. Багато часу минуло, поки, початково деякі, потім більше, переконалися щодо мене, що в мене немає ніяких гріхів за собою. А вони ж, оті люди, всі були мені знайомі,

якщо не просто, то, бодай, з вигляду всі знали хто я, а я знав хто вони. Ми ж недалеко від себе росли, ховалися. Та, бачте,sovєтська влада веде таку політику, щоб людина людині вовком була. Советська влада рисувала куркулів та іхніх синів, неначе вони були грізніші за тигра чи крокодила. Неначе вони були не люди. Та ще й можуть, коли з ними спілкуватися, заразити „порядних робітників”. Ось чому ті люди дивилися на мене криво. Вже потім, коли мені стали відомі теорії нацистів, я собі пригадав, що й в Совєтському Союзі більшовики стосували, хоч не расову, то якусь клясову сегрегацію, за якою людина людині не рівна, за якою діти несуть відповідальність за невчинені гріхи своїх батьків. За тією, схожою на нацистську, теорією, поширювалася ненависть людини до людини. І цього навчали в школі, в комсомолі. А твердили, що їхнє суспільство — справедливе, гуманне. Все це була брехня, все це був обман. І ця людиноненависницька теорія постала набагато раніше фашистської. Ця теорія уводилася у практику народовбивства тоді, коли в Італії тільки народжувався фашизм, а Гітлер дійшов до влади, коли по всьому Советському Союзі аж кишіло від концтаборів.

ЛЕГАЛІЗУЮСЯ

У польовій бригаді радгоспу я працював нелегально, бож у мене не було жодної посвідки про право на працю. Бригадир, якщо й дозволив мені працювати, то це він зробив всупереч законам і настановам совєтської влади. Але радгоспи відчували великий брак робочої сили. Так, як і деякі промислові підприємства. Саме тому бригадири, директори, самі рискуючи, приймали на роботу осіб без потрібних посвідок. Тут, на Заході, ми б назвали таку ситуацію роботою „на чорно”. Чому ж рискували ті, котрі приймали на роботу нелегальників? По-перше, вони мусіли виконувати накладені на них пляни виробництва, а за не виконання плянів була велика кара. Подруге, були й такі, що, не маючи жодної освіти, але будучи партійно довіреними людьми, часто брали на роботу людей з освітою, з фахом. І вони не боялися цього робити, бо були вони великі партійці, а з прийнятих на роботу людей за малу платню мали велику користь.

Саме так і поступив бригадир польової бригади зі мною. Щоб, однак, втриматись на роботі, треба було працювати за двох, тобто виконувати й перевиконувати норму. Так і я працював в польовій

бригаді. Робив більше за всіх, не жалкував своєї сили, бо від того, як мою роботу оцінить бригадир, залежало мое життя. Йшов бо вже вересень, польові роботи кінчалися і я міг зостатись без даху над головою, без засобів на прожиття.

У польовій бригаді я мав забезпечене утримання. Робив я більше за всіх, заробляв по 50 карбованців у місяць, з тієї суми радгосп вичислював 40 карбованців за утримання, а за тих 10 карбованців, що лишалися, нічого не можна було купити, раз, що крамниці були майже порожні, два, що все було дуже дороге. Отже рахувалося тільки те, що я мав утримання.

Моя важка праця дала результати. Коли закінчився сезон робіт у степу, мене покликав бригадир і назначив возити корм для худоби. Возив я той корм волами зі степу. І знову таки, щоб забезпечити собі утримання на зиму, я працював, не жаліючи сили.

Возив я корм може зо два тижні. Аж покликав мене знову бригадир та й каже мені:

— Ти, як видно, працюєш по-ударницькому, отож ми пошлемо тебе на курси трактористів. На, оце тобі, папір, іди з ним у Центральну садибу, там будеш вчитися.

Я подякував бригадирові. В мене в руках був папірець, на якому було мое ім'я та прізвище і не було на ньому відмітки, що я — син куркуля, позбавлений права голосу, репресований совєтською владою. А в Советському Союзі папірець варт більше, ніж життя людини. Я дуже зрадів. Переді мною почало рисуватися життя легального громадянина, легального робітника. Я ж, після курсів, мабуть отримаю свідоцтво, могтиму працювати як тракторист, могтиму не боятися, що мене викинуть з роботи, як того, що позбавлений права голосу, з яким можна було зовсім не рахуватися.

У Центральній садибі радгоспу я показав папірець. Мені наказали піти й скласти екзамен, тобто такий вступний іспит, щоб закваліфікуватися на курси. Після екзамену мене прийняли на курси, дали 80 карбованців у місяць стипендії. Я почував себе зовсім таки безпечно. Навіть двох двоюрідних своїх братів я стягнув на ті курси.

Наблизилася уже весна 1935 року. Наближалося теж закінчення курсів. Я склав екзамен і отримав свідоцтво тракториста. Та перед тим, як направити нас на роботу, почала діяти комісія політвідділу. Такі відділи були при підприємствах, отже були вони й при радгоспах. Політвідділ, це щось таке, як і НКВД, тільки це був безрогий чорт, тоді коли НКВД з великими рогами. Коли пустили нас, трактористів, на

перегляд комісії, то через її сито пройшло не більше 20%, а решта, це були підозрілі, клясові вороги. Та я вже тоді не боявся, адже це була весна, якось проживу. Та й знов я ще й те, що, хоч я і „неблагонадежний”, отже неправомислящий по-більшовицьки, то, з огляду на нестачу трактористів, на роботу й так приймуть. Так воно й сталося. Через два тижні пригнали у радгосп трактори й стали мене кликати на роботу. Я подивився на трактори, а це був майже брухт. Як на них робити? Це ж, як подумати, то ними нічого не зробиш. А як не зробиш, то ще пришиють „вредительство”, тобто діянні на шкодуsovській владі. А за це не гладять по голові, за це дають щонайменше десять років. Я подумав, подумав, та й не погодився сідати на такий трактор, що мені його пропонували.

Я пішов у хутір Будьонний. Там жив рідний батьків брат, тобто мій рідний дядько. В результаті моого прохання, дядько пішов до колгоспу й сказав йому, що я — кваліфікований муляр. Тоді голова колгоспу зрадів і каже до дядька:

— Чоловіче, тож я такого шукаю і не можу знайти. Він мені неначе з неб впав. Веди його сюди!

Я прийшов до голови колгоспу, побалакав з ним, розвідав що йому треба будувати. Врешті ми порозумілися також що до платні, яку я мав одержувати не грішми, а, як і інші колгоспники, трудоднями. Тут треба пояснити деяким, що „трудодень”, це обрахункова одиниця у колгоспах. Наприклад скосити гектар трави косою, це означало заробити трудодень. Коли косар скосив два гектари, то мав два трудодні, а коли півгектара, то й мав півтрудодня. А восени, після жнив, колгосп, віддавши державі те, що вона назначила, решту ділив між колгоспників, беручи за підставу обчислення вироблені ними трудодні. Часом у деяких колгоспах на трудодень виходило по два, а то й три, часом навіть більше кілограмів збіжжя, але було й таке, що колгоспники діставали лише по двісті грамів, тобто по півфунта збіжжя за один трудодень. А я домовився з головою колгоспу, що виходило мені сім разів більше трудоднів, ніж у звичацного колгоспика. Я був спеціяліст — муляр, отже й міг диктувати свої умови.

Пішло моє життя на краще. В колгоспі я маю харчі, маю добру роботу, яку я знов, і яку я любив.

Правління колгоспу дало мені 25 жінок і одного чоловіка, щоб я з ними будував потрібні для колгоспу споруди. Я, правду кажучи, не любив жінок, що були в моїй бригаді, вони надто вже розбещені, вживали в розмові таких поганих слів, що годі їх слухати. Мені було соромно.

До осені моя бригада збудувала весь колгоспний двір, не було тільки лісоматеріялу, щоб покрити будівлі. Голова колгоспу десь дістав лісоматеріял, але й його треба було різати-пиляти, щоб отримати відповідної товщини бруски, дошки тощо. Дали мені одного колгоспника й я з ним пиляв той лісоматеріял. Знову ж це я робив на підставі домовленості з головою колгоспу. Мені за оте пиляння виходило стільки трудоднів у день, скільки звичайний колгоспник міг заробити протягом чотирнадцяти днів. Колгоспники почали обурюватися, голова колгоспу просив мене знизити ціну. Я погодився на це, бо й так заробляв дуже добре. До зими всі будівлі стояли вже під дахом. І колгосп, і я були задоволені.

Це був 1935 рік, рік Сталінської конституції і рік Примірного статуту колгоспу, котрим встановлювався порядок приймання у колгосп тощо. Сталінська конституція і Примірний статут колгоспу визначили, що вся земля закріплюється за колгоспами на вічні часи. Все це було написане у виданих книжечках, заголовки яких були викарбувані золотими буквами. За Примірний статут колгоспники заплатили величезні гроші. Нею, бо, отію книжечкою — Примірним статутом колгоспу — селяни закріплялися за колгоспом, ім, без дозволу голови колгоспу не вільно було залишати колгосп чи переходити в інший. Колгоспникові не вільно було влаштуватися на прцю в місті, на будь-якому підприємстві. Селянин-колгоспник ставав кріпосником. Якщо за панщини селянин був закріплений, то тепер був прокріплений. Як не києм його, то палкою. І так і так колгоспник-селянин ставав робом, новітнім робом. І все це діялося у двадцятому столітті, тоді, коли від півстоліття була зліквідована панщина. Одним словом, „живеться стало веселей”. В рамках одного колгоспу. В цілковитій залежності від голови колгоспу, неначе поміщика. І за, часто, двісті грамів хліба на трудодень.

1935 рік, рік формального закріпачення колгоспників, запам'ятився всім селянам. До того часу, хоч і змушилися з колгоспника, хоч і морили його голодом, то це робилося неначе у формі беззаконня. А от з прийняттям Примірного статуту колгоспу, все стало формально, від того часу голова колгоспу законно ставав паном життя і волі своїх підданих. Без його посвідки колгоспник не рушився ні на крок зі свого села. І не тільки він, але й його діти, єдиною виною котрих був факт народження батьками-колгоспниками. Ось яку волю придумав українським, і не тільки українським, селянам вусатий батько Йосип Джугашвілі, котрий, на знак який він твердий, який непоступливий, який

безжалісний, прийняв прізвище Сталін.

Колгоспники в ССР і по сьогоднішній день закріпачені. І цього не хоче бачити Захід. Туристів возять у зразкові колгоспи, цебто такі, на які робить інших десять-двадцять колгоспів. Аж жах писати про це. А треба пам'ятати, що в не одного з-посеред нас ще й досі живуть закріпачені у колгоспах наші рідні, наші брати й сестри, або іхні нащадки.

В РІДНОМУ СЕЛІ

Після того, як я дуже добре заробив у колгоспі в селі Бедьонний, я вирішив вернутися у рідне село. Як вирішив, так і зробив. Я ж не був колгоспником. Мене колгосп тільки найняв на будівельні роботи. Я не був закріпачений Примірним статутом колгоспу.

В Мартинівці я найняв хату з цілим двором. І, тоді, загосподарювавшись, привіз до рідного села своїх батька та матір. Вони дуже хотіли жити разом зі мною. В них було дуже сильно розвинуте батьківське почуття. Та, може, вони передчували, що це буде останній період, в чому ми разом живемо. Я також прагнув жити разом з батьками під одним дахом. Мені вони були потрібні, як рідні. І, мабуть, від них в мене залишилося велими розвинене батьківське почуття, яке й досі мене не залишає.

Мій батько поступив на роботу в суд кучером, тобто візником. А я собі, маючи гроші, гуляю. Та не довго мені прийшлося гуляти. Батька звільнили з праці. А сталося це так. Суддю викликали в райвиконком (районний виконавчий комітет) і сказали йому, що куркуль не може возити суддю, що куркуля не мають права тримати на роботі. Та незабаром батько знайшов собі нову працю, він став кучером у директора лісової шкілки, тобто підприємства, яке займалося вирощуванням розсадників лісових дерев. Того директора батько возив тачанкою, тобто легким візком, що на ресорах.

І ось одного дня до нас, точніше до мене, завітав посланець, щоб дати мені виклик до НКВД. Прийшов я до тієї установи, яку, мабуть, і партійці не люблять, а то й бояться її. Там енкаведист питає мене:

- Чим ти займаєшся?
- Нічим, — відповідаю йому.
- На які засоби ти живеш?
- На зароблені у колгоспі трудодні. Ви ж про це знаєте не гірше

за мене. Ви знаєте скільки я заробив у колгоспі Бульонний.

— Ми про все добре знаємо. Але ти живеш понад стан. Тебе завербувала закордонна розвідка і вона тебе оплачує, вона все фінансиє.

— Ніяка закордонна розвідка мене не завербувала, я живу лиш за зароблені мною у колгоспі гроші.

— Не бажай багато! Даю тобі двадцять чотири години. Якщо протягом цього часу не влаштуєшся на роботу, то ми самі тобі піднайдемо таку, що довго не ю будеш милуватися. Йди! І пам'ятай: двадцять чотири години!

Я докладно знов, що означає підшукування ними для мене роботи. Це, просто, означало, що мене знову запроторять у концтабір, але тепер не менше, як на десять років. І мене огорнув жах. Я розповів про все батькові. Батько каже, якщо вони тобі пришиють шпигунство, то від них ніколи не відкараскаєшся. Та й можеш головою відповісти за це. Батько обіяв поговорити про це все зі своїм директором.

Директор, вислухавши батька, сказав, щоб я приходив до нього на роботу. Назначив мене десятником. При тому ще й, всміхаючись, сказав:

— Там матимеш у своєму розпорядження десять дівчат. Не сумуватимеш.

І справді, я від того дня став десятником над десятьма дівчатами. Вони до мене ліпли, неначе мухи до меду. Але й робили добре.

За деякийсь час директор лісошкілки каже до мене:

— Іване, підшукай собі наступника, щоб зайняв твоє місце. А ти будеш моїм помічником. А згодом пошлю тебе на курси, на вісім місяців на перекваліфікацію.

Я швидко знайшов собі наступника в особі моого таки сусіда, Мишка, на прізвище Рибалченко. І став помічником директора.

Про того директора треба сказати, що він був малограмотним, донедавна командиром червоних загонів, командував батареєю. За геройство дістав орден „Карсного Знамени”, і, мабуть, був партійний. Коли організували лісошкілку, його назначили директором. Його прізвище — Чернов. Перед тим, як поставити його директором лісошкілки, він відбув двомісячні курси.

На організацію і втримання лісошкілки з області присилали гроші, і то чималі гроші. Та, як виявилося, не мав хто відкрити в банку рахунку для лісошкілки. Бухгалтером був колишній дяк, котрий на бухгалтерії зовсім не розумівся, а тим більше на банкових справах. Врешті я мусів піти до одного знайомого мені бухгалтера й він, на моє прохання,

відкрив для лісошкілки банковий рахунок. А не зали як це зробити ні директор, ні бухгалтер.

Отому бухгалтерові колишньому дякові директор наказав, щоб він ніякої бухгалтерії не провадив. Хоч ми отримували вже з банку гроші, але їх ніхто не реєстрував. Директор наказав тримати тільки для видимості папери на письмовому столі, та ще чорнильницею. І бухгалтер-дяк мав тільки вдавати, коли хто прийде, що він копирається у паперах, щось, ніби, записує.

Грошей з банку ми взяли чимало і ось область стала домагатися звіту щодо витрат. А звітів директор, ні його бухгалтер не дають. Так пройшло трохи часу, аж треба було сподіватися контролі. Я радив директорові зробити якийсь звіт, щоб заспокоїти область, та він мені відповів, що, мовляв, він сам знає що робить.

Я передчував, що може статися велика біда. І ось одного разу, десь під кінець березня 1936 року, приіхав у лісошкілку якийсь чоловік. Він бажав розмовляти з директором. Я йому сказав, що директор Чернов у конторі. Ще й провів того гостя у контору, де й вказав на Чернова, як на директора. Коли я дивлюся, а на письмовому столі в директора лежить наган, а сам директор сидить насуплений, строгий. Той чоловік, що приіхав у лісошкілку, звернувся до Чернова, що, мовляв, він хоче переглянути папери лісошкілки, сконтролювати діловодство. Тоді Чернов як визвіриться на нього:

— Що, ти мене будеш контролювати? Мене, червоного командира?

— І тут же як стукнув наганом по столі, аж страшно стало. — Ми, каже Чернов, не маємо жодних паперів, ми не займаємося паперовою волокитою.

Тоді прибулий з області чоловік запитав директора, чи є в нього окрема кімната, щоб в ній порозмовляти. Директор відповів, що є така кімната, але я його заступник і можу бути при розмові. Ми й подалися утвою в окрему кімнату. Там гість з області сказав:

— Товаришу Чернов, ви на себе наділи завеликого хомута, він вас задушить, він не по вашій силі.

Чернов знову, як стукне кулаком по столі, як крикне:

— Що, ви мене, червоного командира будете вчити, будете контролювати?

Контролер послухав, послухав, та й, нічого не сказавши, вийшов геть. Мабуть подумав, що нема з ким тут розмовляти.

На той час директор Чернов виробив мені вже документи їхати на перекваліфікацію у Новочеркаськ. За кілька днів я прийшов додому, щоб

помалу рихтуватися у школу, тобто аж на вісім місяців, мати мене повідомила, що до мене прийшла з воєнкомату повістка, за якою завтра ранком, о 9-й годині мені слід явитися до призову.

Видно отою контролер таки мусів щось зробити після відвідин директора Чернова. Його, директора, кудись забрали й я від того часу нічого про нього більше не чув, не знаю що з ним сталося.

А на мене чекала служба в армії. Чи справді в армії?

Мені, та й усім в Советському Союзі було на той час відомо, що синів розкуркуленх не брали в армію, ім, просто, не довіряли, вважали їх клясовими ворогами.

Я знат про існування так званої „Трудармії”, тобто ніби армії, в якій ніби служили солдати, однак це була просто таки примусова безплатна служба чоловіків, здатних до праці, але котрих з таких чи інших причин в дійсну армію не брали. В трудармії панувала військова дисципліна, тобто ніхто не міг від служби відмовитися, навіть, після певного періоду, солдати трудармії складали військову присягу, той, хто служив у трудармії, не міг відмовитися від такого чи іншого роду роботи.

Здебільша трудармія будувала воєнні фортифікації, але теж її використовували до будови інших споруд, як електростанцій, копалень тощо.

Трудармія була доповненням тієї безплатної робочої сили, яку становили в'язні советських концтаборів. І ось в такій армії мені, мабуть, прийдеться служити. Відповідь щодо моїх сумнівів матиму вже завтра.

ТРУДАРМЯ

Таки передчуття не обмануло мене. У воєнкоматі вручили мені наказ у трудармію.

Я вже згадував, що 1936 рік був роком, в якому сильно пропагувалася Сталінська конституція. Це вона ніби давала громадянам рівні права. В тому й синам розкуркулених селян. Від того часу вже всі громадяни СССР, за винятком тих, котрі перебували у концтаборах чи тюрмах величезнго Архіпелагу Гулаг (ГУЛаг, це скорочення російської назви установи, яка відала всіма в'язницями та концтаборами — Главное Управлений Лагерей, Головне Управління Тaborами. Це скорочення: ГУЛаг взяв Олександер Солженіцин як частину наголовка

свого великого твору про постання, розвитокsovєтських концтаборів і в'язниць, про умови, які там панували, доказавши, щоsovєтські концтабори були предтечею нацистських концтаборів у гітлерівській Німеччині. Назва шеститомного твору Солженіцина: Архіпелаг Гулаг.

Отож, з огляду на те, що більшовикам бракувало навіть отих мільйонів в'язнівsovєтських тюрем і концтаборів, партія і уряд ССР дійшли до висновку, що найкращим поповненням безкоштовної робочої, притому здисциплінованої сили, буде власне трудармія.

У цьому розділі я опишу про трактування „солдатів” трудармії. З мого опису читач довідається, що ми зовсім не були солдатами, ми становили безплатну робочу силу, з якою начальство не мусіло рахуватися. Нас навіть одягали не як солдатів, хоч давали нам старий солдатський одяг. Та він був не одягом, а лахміттям.

Отже, коли Йосип Сталін-Джугашвілі проголосив свою конституцію, то й всі московські дяки й піддячі з радості почали бити у великий дзвін. Це ж Сталін дав народові „волю”, „щасть”. Дозволив житиsovєтським людям при соціалізмі. Цього ніяк не могла розуміти політика Заходу. У той час „полезные идиоти” (корисні ідіоти) за кордоном затрубили у ліберальні сурми про „божественну радість, яка повіяла зі Сходу Європи. Оті ліберали Заходу, не розуміючи ні на крихту дійсності, яка панувала в Sovєтському Союзі, вважали сталінську конституцію уведенням у державне й політичне життя ССР демократичних принципів. Ім, отим лібералам, ніяк не могло влізти в голову, що там, де панує одна партія, тоталітарна партія, там навіть мови не може бути про будь-яку демократію. Тим більше, що ця партія офіційно проголошувала нетерпимість будь-якої опозиції. Ба, ця партія проголошувала, і робила це зовсім офіційно, що її метою є завоювання всього світу, що її метою є фізичне знищення всього, що непролетарське, тобто всьо, що не більшовицьке. Та знали свою ситуацію зовсім добре поневолені народи більшовицької імпері. І вони, ід українця до вірменіна, зразу розгадали „добродіяння” новоїsovєтської конституції.

Крепівські сатрапи наділи поневоленим народам нове, червоне ярмо. „Даруючи” селянам навіки землю, більшовицька Москва навіки закріпостила селянина у колгоспному рабстві. Безпаспортний колгоспник без дозволу голови колгоспу, як колись без дозволу пана, не мав права самовільно залишити колгосп, не мав права змінити місця праці, ні місця проживання. Цей стан, стан навіть формального поневоленняsovєтського селянина, триває по сьогоднішній день. І цього

не бачить, не хоче бачити Захід. Він, Захід, часто ставиться до совєтської системи, як до звичайного ладу, в якому панує демократія. Бо ж, мовляв, в ССР є вибори, то, мовляв, чому населення не вибере собі кращого уряду. І Захід ще й досі не знає, не мое зрозуміти, що в ССР немає ніяких виборів, що там лиш є примусове голосування на вказаного партією одного кандидата на одне „виборне” місце.

Тоді ж, 1936 року, проголошено ще одну новину-пільгу: Син за батька не відповідає! Цебто не зовсім не відповідає, але для потреб більшовиків інколи не відповідає. Отим принципом московський сатрап Йосип Сталін перевершив своїх попередників, зокрема царя-сатрапа Петра Першого, котрий наказав будувати Петроград, будувати руками українських козаків, які не на його боці, а на боці гетьмана Івана Мазепи воювали під Полтавою. На козацьких кістках стойть колишній Петроград а теперішній Ленінград. Виявилося теж, що Йосипові Сталінові замало кісток українських селян, які вони поклали, будуючи Біломорканал.

Нова сталінська політика, проголошуєчи, що син не відповідає за батька, ласково дозволила нашадкам „куркулів”, цебто селян, служити в армії, але не в Червоній Армії, а в так званій „Трудовій армії”. Що це означало на практиці? Це означало, що більшовицька влада, надалі не довіряючи клясово чужому елементові, використала цей же елемент, як безплатну робочу силу, мобілізуючи молодих людей від 22-х до 30-ти років, і посилаючи їх на найважчі роботи новобудов „соціалізму”.

Я теж був „клясово чужим елементом”, 15-го квітня 1936 року мене викликали на збірний пункт. До „воєнкомату” (установи, яка була підпорядкована військовому комісаріатові і яка вела реєстрацію до,- і призовників, та яка проводила призов до війська а також, у випадку потреби, проводила мобілізацію. „Воєнкомат”, це скорочення російських слів „воєнний комиссариат”). Ми пройшли медичну комісію, яка нікого не відкинула, отже всіх нас визнала працевдатними. Після того нас призначили до ніби військових частин. Я попав у 149 робочий батальйон. Погрузили наш відділ у вагони й повезли в Білорусію, в містечко Вітряне, що поблизу кордону з Польщею.

Одягнувши нас у стару, порвану й полатану уніформу, дали нам наймодернішу нову „зброю”: тачки, лопати, кайла, сокири, пилки. І наказали нам будувати „воєнгородок”, цебто містечко для військовослужбовців. Мені дісталась велика залізна тачка. Я її тягав лише два тижні, а потім мене призначили в роту мулярів. Та незабаром виявилося, що в тій роті справжніх мулярів було лише два — я і

Кабанов. Ми повинні були розпочати будувати ціле містечко. Щоб це завдання виконати, потрібні були мулярі-фахівці. Власне тому начальство вирішило призначити мене й Кабанова інструкторами з завданням вивчити мулярів.

Протягом року ми справді вивчили цілу роту мулярів. Почалася будова. Кожній „військовій” частині призначили ділянку робіт. Норми були обраховані на кожний день, тиждень і місяць. Ми робили як каторжники. За дрібний недолік чи недогляд нас карали, називали „вредителями” (шкідниками), ворогами народу, погрожували судами.

На будову кожного дня приходили по два-три ешелони різного будівельного матеріалу: цементу, піску, вапна, цегли, гравію, дошок тощо. Вагони треба було негайно розвантажувати, бо за простій треба було платити велику грошову кару. На залізничній станції були постійні роти, завданням котрих було розвантажувати вагони. Та вони не встигали розвантажувати ешелонів у призначений час, бо, просто, це було фізично неможливе. Протягом доби приходили часто три ешелони з будівельними матеріалами по шістдесят вагонів-пульманів у кожному ешелоні. А у вагоні-пульмані було по 60 тонн матеріалу. От і виходило, що за добу треба розвантажити десять тисяч вісімсот тонн будівельного матеріалу.

Начальство почало шукати вихуд. І знайшло його. Як тільки солдати будівельних рот полягають спати, а тут — сурма грає тривогу. Адже ми — „військо”, нас можна будити й на „тривогу”. Всі солдати, почувши сурму, зриваються з ліжок, вибігають на подір’я казарми, вдягаючись по дорозі. На подвір’ї команда: „Струнко! Колона за мною, кроком руш!” Нас ведуть на станцію, а там сотні вагонів з цементом, піском, цеглою, вапном. Знову команда: „Завдання — за нічний час другій роті розвантажити тридцять вагонів піску й цементу. Завдання зрозуміли? Приступити до виконання!”

У вагон лізло по шість-сім солдатів і лопатами викидали на плятформу пісок чи цемент. Піднімалася така курява, що один одного не бачив. Цемент вийдав очі, пилюка забивала ніс, рот, не було чим дихати. Люди кашляли, блювали, падали. Їх витягали з вагона, давали десять хвилин подихати свіжим повітрям, і знову гнали у вагон, до роботи. За таких обставин солдати падали вже на третій місяць. Їх ніхто не лікував, хворі не отримували ніякої допомоги. Їх, просто, відсилали додому, „демобілізували”, а на їхнє місце приходило поповнення. Народу в СССР хватає! Зокрема в Советському Союзі багато „клясово чужого елементу”, який так чи інакше треба знищити.

Здебільша ми робили цілими ночами, а за дві години перед тим, як наша рота мала йти на свою роботу, цебто на будову, командир наказував:

— Припинити роботу! В колону шикуйсь! Вперед, за мною кроком руш!

І наша рота поверталася у казарму. А там знову — тільки примкнеш очі, тільки, виснажений, втомлений заснеш, а тут сурма — тривога. Треба зриватися з ліжка, швиденько вмиватися, одягатися і на роботу, на будову. І все це бігом, підтюпцем.

Такий стан тривав протягом кількох тижнів. Врешті дійшло до того, що наша рота мулярів так охляла, так обезсилилась, що солдати ледве тягнули за собою ноги. Ніхто не виконував норми, навіть не думав про це. Лопата випадала з рук, солдати ходили неначе привиди. Ніхто не заводив балачок, всі неначе поніміли, оглухи.

Та начальство не оглухло. Воно добре знало коли натиснути, а коли загальмувати. Комбат (командир батальйону) Дідов викликав у штаб командира нашої роти і питає його:

— Товаришу командир роти, чому ваша, 2-га рота не виконує норми?

Командир нашої роти, Яцкевич, був добрій і розумний чоловік. Він і відповів:

— Товаришу комбат, 2-га рота вже кілька місяців робить по дві зміни на добу — вночі на розвантажуванні вагонів, а вдень — на будові. Люди виснажені до краю.

Комбат подумав, подивився на командира нашої роти, і тоді сказав:

— Від сьогоднішнього дня 2-га рота звільняється від обов'язку розвантажування матеріалів.

Наша рота помалу, як суха трава після дощу, почала приходити до нормального стану. Хоч голодні, але спали твердим сном. Почалися розмови, веселішими очима дивилися один на одного. Ми почали забувати отих п'ять тижнів денної і нічної роботи, п'ять тижнів нашої „служби”!

21 травня 1936 року, ще тоді коли ми тільки починали свою службу в трудармії, ми, як завжди, поверталися з праці голодні. Тому з надією прямували до їдальні. Коли дивимося, і очам своїм не віrimо. Що це за диво — доріжки посыпані жовтим піском, скрізь позамітано, чисто. А коли ми зайдемо до їдальні, то зразу ж відчули приємний запах страви. Аж у голові від нього затьмарилося. Ми дивилися один на одного й

очами питали: що це за свято?

На обід нам дали „щі” (наш капусняк поросійськи називається „щі”) з м’ясом, смачну кашу й до того компот. Тільки ми взялися за ложки, як у їdalнью зайшов наш комісар Дідов, і високий, з двома ромбами в петлицях, командир. Тоді ще, перед війною, в совєтській армії не було звання офіцерів, не було погонів. Чин розрізнялося по трикутниках на петлицях, квадратах, прямокутники (шпали) та ромби. Ромби вказували, що їх власник був високого рангу командир, по-сучасному генерал. Отже тільки це начальство увійшло до їdalньі, як зразу залунала команда:

— Встать!

Ми витягнулись на струнко. Комбат Дідов відрекомендував:

— Командир бригади Пороцького військового округу.

Ми сили. Великий „гусь” проходить поміж столами, задоволено повертає голову то в одну, то в другу сторону повторюючи:

— Вас добре годують. Да, вас дуже добре годують.

Потім вся свита посунула в кухню. Там „гусь” позаглядав у котли, сюрбнув дві-три ложки „щі”, що означало „взяв пробу”, і задоволено повторив:

— Смачні, дуже смачні щі.

Крізь кухонні двері свита попливла надвір, а ми, як голодні звірі, забувши про небо й землю, наповняли свої шлунки „щами”, кашою і попивали компотом. Після смачного обіду солдати не пішли у казарми. Зібралися гуртками, ділилися думками й здогадками: щось має статися, це ж не випадково прилетів „гусь”. Але що?

Жартівники й тут, як стій, знайшлися:

— Не журіться, хлопці, це, було, начальство загубило нашу адресу, а тепер знайшло. От і будуть приходити до нас кожного тижня. Тепер „щі” і каша будуть частіше. Не життя буде, а рай!

Та рай моргнув до нас оком і пішов у ліс. А на столи солдатів знову прийшов горох і квасоля. Іноді заглядало теж пшено. Ганяє по небі вітер хмар, а солдати день за днем знову голодні, знову, за привичкою, ловлять у мисках горох чи квасолю. Коли глянати в миску — горох можна порахувати. А ось засмажки ніяк не можна відчути. Згадують солдатики гостя, про борщ і кашу думають, а ярмо тягнуть. Воно, оте ярмо, вже й м’язи в декого порвало, всім протерло шию. Не одного від того ярма кістки по полі біліють, вилазять з-під землі щелепи, черепи. Чекають лесь кріпаки-колгоспники дощу, дивляться на сонце, на місяць — яку вони вказують погоду. А солдатики гостей чекають.

Жартівники повчають:

— Гість прийде — борщ і кашу принесе, а може й галушки. Гостя не буде — рахуй горох, пий воду, вода сильна, вода греблі рве-ламає. Такий і ти будеш.

І таки дочекалися солдатики гостя. Прийшов він другого червня 1936 року. Була субота. На будову нас не повезли, натомість застали всіх робити порядки: чистити казарми, мити вікна, вивозити сміття, посипати жовтим піском стежки. Дрібне начальство бігає по подвір'ї, з кухні вітер заносить запах смачних страв.

О першій годині солдати ротами йдуть на обід. Рай знову моргає одним оком. На столах „щі” з м'ясом, м'ясо з картоплею, смажена риба, солодкий чай. Знову команда:

— Встать! Струнко!

Вітаємо гостя. О, це вже не той „гусь”, це „журавель”. Голову несе високо, гордо, на грудях ордени й медалі. Наше начальство неначе крілики: хто ззаду, хто спереду: Комісар знайомить:

— Командуючий Білоруського військового округа товариш Уборевич! (Голова Іероніма Уборевича полетіла під час єжовщини, його розстріляли у 1937 році).

Після обіду нас колонами, маршем погнали в містечко Вітряне на присягу. Неначе греки ми кричали: „Я, воїн Червоної Армії, клянуся перед партією і урядом, що буду... А якщо зраджу — то мене покарає рука революційного трибуналу”.

Та це було влітку 1936 року. А я вже в трудармії більше року, отже 1937 рік Той рік відзначився в Советському Союзі нечуваним терором. Це був рік вершка ліяльності народного комісара внутрішніх справ Єжова. У той рік поклали свої голови на сталінському вівтарі найбільш заслужені комуністи, серед них теж найвищої ранги військовослужбовців, з Якіром і Тухачевським на чолі.

І до мене, як чорна тінь, насунулося нове горе у вигляді єжовщини. Одного дня я повернувся з праці. Не встиг я вмитися, як у казарму прибіг посильний, котрий, вказуючи на мене, сказав:

— Вас викликає батальйонний комісар.

Моє серце почало швидше битися, дихати стало тяжко. Думки, немов рій бджіл, загули в моїй голові. Я глянув на столик, а там лежить лист. Від матері. Беру його тремтячою рукою і читаю. Але перед тим я зауважив, що листа хтось відкривав. Отже й читав. Я швиденько пробіг очима по писаному. Довідався, що батька заарештувало НКВД. Кров ударила в голову, серце заболіло. Горло неначе хтось стиснув

залізними лещатами. Я не міг зробити кроку. А потім прийшло якесь забуття, неначе все усунулося, неначе світ перестав мене цікавити. Я взяв листа в кишенню і пішов до комісара.

Стаю перед ним на струнко й рапортую:

— Я...прийшов за вашим наказом!

Комісар показав на стілець і наказав мені сісти. Я сів. Комісар почав крутити цигарку. Звернувся до мене:

— Чи вам подобається служити в Червоній Армії?

— Я дуже радий і гордий, що служу в Червоній Армії.

— З якої ви роти?

— З другої.

— Як ваше прізвище?

Я відповів. Комісар затягнувся димом, випустив його і знову звернувся до мене:

— Я чув про вас. Мені відомо, що ви ударник, і що вся рота виконує норму. Це дуже добре.

Тут комісар витягнув свою шию, прищурився, немов тигр, що готовий до стрибка, та гаркнув:

— Ви рідних маєте?

— Так.

— Коли ви мали від рідних листа?

— Сьогодні.

Це дуже добре. А що пишуть рідні?

Я знаю, що лист мій був читаний, і тому пішов напролом:

— Мати пише, що батька арештувало НКД.

Комісар зробив здивовану міну, здвигнув плечима і, розвівши руками, каже:

— Не може цього бути! Це неправда! Син служить у Червоній Армії, а батька заарештувало НКВД? Це неправда! Цього не може бути! Або це якася помилка. Я напишу листа в район, про все дізнаюсь і постараюся віправити помилку!

Я подумав: „Бреши, бреши, ти мене у сільце не зловиши, я вже стріляний горобець і бувалий вовк. Я таких круків, як ти, вже не одного бачив. Кидай далі свою вудку, та ти й так мене на неї не зловиши”.

Він довго крутив комісарку, та врешті питає:

— А як ти думаєш — твій батько винен, чи невинен що його арештували?

Наші очі зустрілися. Я рубонув:

— НКВД нікого невинного не заарештовує! Якби батько був невинний, його не арештували б!

У крука очі вилазять на лоб. Такої відповіді він не сподівався. Виходить, що перед комісаром сидить патріот. Сидить, дивиться і, не моргнувши оком рубає: „невинних не арештовують!”

Комісар, примурживши око, питав мене далі:

— А як ви думаєте, в чому саме він винен?

Я твердо:

— Я не знаю, я служу в Червоній Армії вже майже два роки. Я не знаю.

Комісар склонив на бік голову і лагідненько:

— То ви думаєте, що він таки винен?

Я грудль уперед:

— Я ще раз повторюю, що совєтська влада нікого і ніколи невинних не арештовує!

Комісар побачив якої порої сидить перед ним птах, устав, випрямившися і, стукаючи кулаком по столі, рішуче заявив:

— От що, від сьогоднішнього дня припинити всяку переписку з матір'ю і батьком! Якщо ні, то й ти опинишся там, де зараз твій батько! Ви зрозуміли?

Я станув на струнко і відрубав:

— Так! — І тут же віддаю честь: — „Служу Совєтському Союзу!” Така, за Уставом Червоної Армії, була форма закінчення вислухування наказів чи пояснень командирів).

Комісар:

— Ідіть!

Я вийшов. Іду, думки лізуть одна за другою, душа моя плаче, докоряє: „Чому я не боронив батька? Я — негідник, продав батька! Якими очима я тепер буду дивитися на рідного батька? Я продав його перед комісаром. Я — безхребетна гадюка, я - негідник!” Мене огорнув жах. Я станув. Мене трясло, в голові бовкали дзвони. Де я? Кого це ховають? Це моє сумління влаштовує мені похорон. А тут розум підказує: „Боронити батька... це так само, як пришити йому нову справу, а собі своїми руками зашморг на шию закласти”. Сорочка липне до тіла, з чола капає піт-вода. Розум підказує далі: „Комісар поліз своїми брудними ногами не тільки у мою душу, він вивертає душі всіх солдатів трудармії. Він і офіцерів не щадить. Він, неначе стерв'ятник, хотів виклювати мені очі. Він і надалі полюватиме за мною”.

Мій розум переміг мої почуття. Я зрозумів, що таких, як наш

комісар, багато, їх ціла армія, на них спирається система страху і терору в трудармії. Вони, ті комісари, літають неначе ворони-круки над душами „клясово чужого елементу”. Ми ім потрібні лише як безплатна робоча сила. А, щоб втілювати дисципліну серед тих безплатних робітників-рабів, зігнаних з усіх-усюдів на будови, назвали солдатами, назвали трудармією. Треба берегтися отих комісарів.

Ще не зажила моя душевна рана після розмови з комісаром, ще не зник з моїх очей його образ, образ хижака, як знову обсліни мене сумніви. Неначе якась добра, біда пташка стала мені нашпітувати: „Я не розумію, як ви, раби, тут витримуєте. Це ж рабство, це пекло, це глум над живою людиною! Добрий господар собаку карще годує. А ви ж робите день і ніч, ви ж люди. А вони вас ще й червоноармійцями називають. Ви — раби, невільники. Подивіться на свій одяг, ви обідрані, неначе жебраки!”

Я себе заспокоював. Адже комісар, це хижий звір. І я не допустив, щоб він мене зловив, щоб мене з’їв. І тому я йому мусів сказати: „Йди від мене геть! Ми нагодовані, одягнені й щасливі. Геть звідси, геть від мене!”

Та не всі солдати впізнавали вовка в овечій шкірі. Найбільше терпіли від тих вовків кубанці. Їх, тих що не достріляли, порозганяли зі станиць — одних у Сибір, інших у трудармію. Багато з-посеред них працювало по радгоспах у Задонщині. Кубанці ніде й ні перед ким не ставали на коліна. А отим комісарам і їхнім „сексотам” (сексот, це скорочення російської назви — секретний сотрудник, тобто секретний співпрацівник. Сексотами, отже, називали всіх донощиків, яким більшовицька влада платила мізерні гроші за виказування противників влади) ті ж кубанці говорили: „Самі бачите, яке тут життя. Ви — зубасті сіромахи, ви своїми гострими зубами єсте людей”.

Отак ішла тиха боротьба між солдатами трудармії кубанцями і сексотами. Раз вона посилювалась, рах притихала. Адже ж і комісари розуміли, що не можна зразу всіх знищити. Хтось же мусів робити, хтось мусів будувати „стройки соціалізма”. Отак і жили ми, солдати. То пропливев над нами одна чорна хмора, за нею друга. Потім трошки небо роз’яснюється.

Наші відділи трудармії були настільки виснажені роботою і недоіданням, що ніяке підганяння, ніякі крики, ніякі погрози не могли збільшити нашої продуктивності. А начальство мало свої пляни, свої завдання, з виконання яких йому треба було давати звіти. У недалекому місті Полоцьку стояв артилерійський полк. Наше начальство якось

порозумілося з начальством артполку і солдати того ж полку прибули нам на підмогу. Приїхало якихось двісті солдат. Їм наказали копати рови під каналізацію. Рови копалися глибокі, а забезпечення перед обвалами не було ніякого. Це ж бо треба було б дати на таке за-безпечення додатковий матеріял — дошки, стовпи-бруси. Та й людей треба б дати. І це все не тільки продовжувало б будову, а й продовжило б її учасі. А часу на будь-що в совєтській системі завжди мало, пляни дають короткі строки.

От і будували солдати артполку, копали глибокі рови. Аж стався обвал. І згинуло під ним шістдесят п'ять солдатів. Згинули вони через совєтську бездушність, через абсолютну непошану людини. Багато з-посеред солдатів артилерійського полку були українці. Їх усіх, так як їх привалило, так і поховали тут же. А комісари повисили батькам сповіщення, що, мовляв, „Ваш син, виконуючи військове завдання, загинув геройською смертю. Військова частина, в якій він служив, гордиться подвигом Вашого сина”.

Траплялися у трудармії досить таки цікаві події. Одну з них опишу, бо вона, на мою думку, досить характеристична. Одного разу політрук (політрук, це скорочена назва російських слів „политический руководитель”, цебто політичний керівник) нашої роти повів нас у ліс на політзаняття. Він був молодий, стрункий, веселий. Коли ми прийшли в ліс, він сказав:

— Ідіть, гуляйте. А за годину всі повертайтесь, тоді й поговоримо.

День був теплий, сонячний. Ми гуртами розбрелися по лісі, і за годину, як і наказав політрук, знову всі зійшлися на призначенному місці. Ми сіли півколом, а політрук стояв. Всі ми вп'ялися у його струнку постать, дивилися на нього як на людину, що піднялася з самого dna життя. Ми знали, що він — колишній безпритульник. І кожний, мабуть, думав: „Звідки ти, юначе? Де твій рід? Чи не пройшов ти, юначе, таку ж дорогу, як і ми? Чи не купався, ти, юначе, в тій брудній купелі, що й ми? Може кістки твоїх батьків лежать там десь у тайзі, чи в тундрі, разом з кістками наших батьків? Бо ж ти не виглядаєш на провокатора.

Політрук подивився на нас і питає:

— Чи є в когось до мене запитання?

Ми мовчали.

Не бійтесь, — каже політрук, — Можете ставити запитання на будь-яку тему.

А ми й надалі мовчимо. Ні звуку, ні шороху. А політрук заохочує:

— Прошу, запитуйте, не бійтесь.

І тут один кубанець не втерпів. Підніс руку на знак, що хоче говорити. Всі голови солдатів звернулися у бік кубанця. Політрук дозволяє йому говорити. Кубанець кидає з себе:

— Мені не зрозуміло таке: чому воно так діється, що Україна й Кубань вирощують багато хліба, багато м'яса, овочів, садовини, а крамниці в нас порожні, не вистачає харчів?

Політрук звертається до нього:

— Ви хочете, щоб я вам на це відповів?

— Так! — каже кубанець.

Мертва тиша. Всіх накрила червона плахта страху. Всі подумали: „пропав наш кубанець”. А політрук подивився на нас, потім розглянувся довкруги себе, неначе перевіряв, чи, бува, когось чужого поблизу немає, бо ж іноді комісар провідував політзаняття, і каже:

— Коли людина сита, вона починає політикувати. А коли голодна, то вона тільки й про те думає, щоб роздобути десь якісь гроші, щоб купити собі й дітям кусок хліба. Мозок голодної людини заповнений всім, лише не політикою. Голодна людина про політику не думає. Чи ви зрозумілі?

Почулися зразу несміливі, потім бурхливі оплески. Політрук помовчав декілька хвилин і знову каже:

— Друзі, нехай ніхто з вас не думає зробити на мене донос. Нічого з цього не вийде. Я можу половину з-посеред вас запроторити у в'язниці, а у вас такої сили немає. Розумієте?

Дехто несміливо, потім рішуче почав неначе за всіх говорити:

— Ніколи! Ніхто з нас не зробить доносу!

І справді ніхто на політрука доносу не зробив. Його не арештували, він теж не мусів нікого арештовувати.

Незабаром політрук пішов на підвищення, він став батальйонним, а через кілька років дивізійним комісаром. Деесь у верхах він мусів мати сильну руку. На місце нашого політрука прийшов інший, він був жорстокий, капризний самодур. Він нас замучував своїми політзаняттями, свою вимогливістю знань історії партії тощо. Як копчена риба просякає димом, так наш новий політрук був просякнутий сталінізмом. Він любив повторювати:

— Якщо у вас не виходить, якщо натрапляєте на якісь труднощі, якщо вам не виходить норма — ви зупинітесь на хвилинку й подумайте про товарища Сталіна. І все піде краще, жвавіше, як по маслі. Сталін — наше надіння!

Під кінець нашого перебування на будові військового містечка і

військових споруд, військова газета „Красноармейская правда на стройке” надрукувала передовицю, в якій про 149 батальон говорилося, що він у цілості виконав завдання партії і уряду, що вся робота закінчена перед встановленням терміном і що командира Дідова нагороджено орденом „Красная звезда”, підвищено його в ранзі, а інших командирів, політруків та комісарів нагороджено також відповідними медалями й орденами. Молодший командний склад одержав медалі й грошові нагороди. А солдати? З солдатів висмоктали всю їхню силу, всю їхню кров. Їх, як у ту жужелицю з вугілля, викинули за ворота. Але перед тим всіх нас, солдатів, неначе стадо овець, зігнали на мітинг, на якому комісар сказав на прощання:

— Вам партія і уряд зробили велику шану — вас покликали в ряди Червоної Армії. Не забувайте цього! Будьте горді й щасливі! Ми знаємо ваше минуле, знаємо з яких гнізд ви повилітали. Це гнізда клясових ворогів — куркулів і контрреволюціонерів! Наша партія і уряд дали вам можливість тут, на будові, будуючи укріплення кордону, очистити піском і гравієм, цементом очистити ваші чорні плями. Якщо в когось з-посеред вас, після повернення додому, знову виростуть куркульські роги, то наші органи безпеки, наша більшовицька влада, наша соціялістична держава позбивають вам їх. Разом з головами! Пам’ятайте про це!

О! Ми пам’ятали про научування комісара! Більшість з-посеред нас пам’ятала їх протягом цілого свого життя. Я й досі пам’ятаю слова комісара під час нашого „прошання” з трудармії. Я їх ніколи не забуду!

ПОВЕРНЕННЯ З ТРУДАРМІЇ

Хоч в останньому часі в трудармії мені не було погано, бож я там був ударником, то я з радістю дочекався дня, в котрому міг знову стати цивільною людиною. Це тому, що я останнього часу в трудармії був відповідальний за роботу і, в разі якогось неуспіху, в разі невиконання плянів, могли б мені пришити якусь статтю, за якою давали не менше десяти років. Таке траплялося частенько. Це, мабуть, тому, щоб не позбутися совєтській владі безкоштовної робочої сили: то робив безплатно в трудармії, а то робитиме теж безплатно у концтаборі. Отже я, хоч і знов, які труднощі чекають на мене дома, все ж таки радо прощався з трудармією.

Їдучи додому, на станції Сальськ я побачив оголошення, за яким

червоноармійців закликалось на курси тракторних і автомашинних бригадирів. А я ж вже перед трудармією відбув курси трактористів, то мені це діло не зовсім чуже. Були теж курси на комбайнери, а властиво бригадирів комбайнових бригад. Я собі подумав, що це неабияка нагода для мене. Поки що я ще в уніформі, хоч і порваній, але таки в уніформі. Зрештою, подумав я собі, треба рискути. Бо пізніше ніколи вже не матиму нагоди дістатися на такі курси. Отже треба нагоду використати.

На станції Сальськ я зустрів теж своїх колишніх товаришів, які верталися, але з правдивої армії. Я хотів з ними побалакати, та вони, вздрівши мене, почали задкувати. Мені стало дуже боляче. Я зразу по їхній поведінці відчув у чому справа. Вони ж верталися з правдивої Червоної Армії, їм совєтська влада довіряла зброю, а я ж був демобілізований з трудармії, в якій мені довіряли лопату, лом, кирку. Я їм був не рівня. От що совєтська влада зуміла зробити з молодими людьми протягом кількох років. Адже це були мої товариші, з ними я ходив до однієї школи, з ними ще перед школою ми гралися на вулиці. А тепер — цураються мене. Неначе я якийсь злодюга, якийсь бандюга чи вбив кого. Неначе я вертався з в'язниці, де сидів за кримінальні злочини. На мене мої ж товариші дивилися тепер, як на злого собаку.

Прийшовши додому, я довідався, що батько мій надалі у тюрмі. Мати живе у зліднях. Ніякої радості від життя не мала. Того ж таки дня, коли я вернувся із трудармії, я довідався, що мій двоюрідний брат, котрий живе за тридцять кілометрів від нас, жениться. Я, довго не думаючи, таки на другий день пішов до нього. Прийшов, а ввечері вже й весілля. І я на ньому погуляв, та на другий день рано-вранці я таки поспішив у Сальськ, щоб поступити в школу, про яку я довідався з оголошення, вертаючись з трудармії. Мені тітка Сонька, неначе я їхав у Сибір, надавала всякої всячини. Це ж було зразу після весілля, отже всякої страви було вдосталь.

З торбинами харчів я вийшов на шлях. До битого шляху якихось шість кілометрів. Я йду, весь мокрий під тягарем. А це був січень 1938 року. Тоді я й простудився. Але таки вирішив далі їхати у Сальськ. У моєму напрямку їхала автомашина. Я, піднімаючи руку, зупинив її та попросив шофера підвезти мене. Він погодився і я виліз на бочки, що були на кузові. І мене, вже простудженого, ще більше простудило, провіяло. Я відчув, що зі мною щось погано. Але доїхавши до потрібної мені станції, я сів на потяг і поїхав у Сальськ.

Екзамен я склав і в школу мене прийняли. Я став наполегливо

вчитися, але простуда, якої я набрався, їduчи чи йduчи у Сальськ, лавалася взнаки. Прийшов сухий кашель, трималася висока температура. Лікар заборонив мені виходити надвір. Я боявся, що втрачу школу. Тому й став просити товаришів, щоб приносили мені записи з уроків. Вони це робили. Я, хоч хворий, вчився поза школою, робив задачі, завдання і посылав вчителям. Ті мої праці вчителі заразовували за умовою, що я складу державний екзамен після закінчення курсів.

В цій школі з моого села було ще два хлопці — один такий же як і я, а другий, просто босяк. Нас, двох перших, прийняли на курси шоферів, а його на курси трактористів. Він і заздрив нам. А він же знову знає хто ми. Тому ми й боялися отого босяка, щоб, бува, не зрадив нас. Бо коли б дізналися, що ми — куркульські сини, то викинули б нас зі школи.

Нам, курсантам, виплачували стипендію розміром по сто десять карбованців у місяць. Ощаджуючи, можна було на ті гроші прожити, ще й якусь копійку на чорну годину відкласти. Ми з товаришем жили ощадно. А ось той босяк став грati в карти, програвати. Йому все не вистачало до кінця місяця. І він став вчащати до нас за позичками. Ми, як я вже згадав, боялися його, то й не могли відмовити позичити йому гроші. Так ми розпозичилися із нашої ощадності. А він і далі ходить до нас, домагається позичити йому гроші. Ми знали, що ті позички — на вічне віддання. Та що робити. Вже й нам нестачало до кінця місяця, вже й ми почали жити впроголодь.

Коли до екзамену залишилося всього три дні, ми таки відмовили дальше по-зичати гроші. Він, хоч винен нам багато грошей, пішов у „політотдел”, тобто у політичний відділ школи, і заявив, що ми — куркульські діти. Нас викликали у політвідділ на розмову зі службовцем НКВД. Той мене питає про моє прізвище. Я йому відповів. А він не вірить. Я показав йому мій воєнний білет. Справа в тому, що отой босяк, котрий на нас заявив у політвідділі, не знову наших дійсних прізвищ, а кликав нас по-вуличному. Мене, наприклад, всі в селі знали як Бахмутова, бо мої предки, про що я згадував на самому початку, походили з Бахмута, що в Донеччині. Справа стала неясною.

До екзамену залишилося всього один день. Я почав третміти, боявся, що все навчання піде намарне. А на дипломі бригадира шоферів мені таки залежало. Та, мабуть, таки Бог мені допоміг. Директор школи сказав енкаведистам, що ми ж служили в Червоній Армії. Хай, мовляв, вони складають екзамен, а тим часом можна звернутися до правління колгоспу їхнього села з запитанням про них.

І таким чином нас з товаришем допустили до екзамену. З серця скотився тяжкий камінь. В мене в кишені був документ. Тепер, думаю собі, хай мене оті енкаведисти, разом з їхнім донощиком, поуілють у певне соромливе місце.

Після курсів я поробив на селі якихось три місяці, набирав практику. А потім і поїхав у Сальськ. Давай, думаю, навідаюсь до школи. Коли я туди зайдов, то довідався, що після наших екзаменів за якихось 7-8 днів майже половину вчителів виарештували, в тому й директора школи. Це був час, коли арештовували, не питуючи навіть прізвища. Це був кінцевий період ежовщини.

ШОФЕРУВАННЯ

Читач, мабуть, здогадається чому мені на першій же праці дали найгіршу автомашину. Хоч всі автомашини були погані, то мені дісталася найгірша. Винен цьому був мій батько, мій дід, що вміли працювати, що доробилися якогось там маєтку, з котрого потім большевики нас розкуркулили. Та я надолужував працею над собою. Я швидко опанував техніку і робив так, щоб моя машина завжди була справна. Сам усе направляв, сам регулював. А були такі шоferи, в котрих машина не заводилася. Вони її стартували по півдня, а то й за ввесь день не могли завести.

Директор бази знов хто я і мене зненавидив, просто зайдав мене. Як тільки якась машина з самого ранку не заводиться, він увечорі скликає нараду. І на ній говорить про клясового ворога, котрий вміє маскуватися, в якого самого все справне, але він же може вивести з ладу інші машини. І весь час споглядав на мене. І закликав інших шоферів бути чуйними, бо, мовляв, клясовий ворог не спить, він все комусь намагається встремити палку у колеса. Треба того ворога застукати на злочинстві й позбутися його, хай собі йде геть з наших очей.

Ось які були умови моєї праці. Я робив усе чесно, старався виконувати норму, знаючи, що на мене дивляться, як на ворога. Я боявся попасті знову до в'язниці. Не спав ночами, був нервово вичерпаний. Адже хлопці знали на чию адресу директор кидав погрози. Вони насміхалися з мене, часто говорили, що, мовляв, директор таки добре мене сьогодні виспідав. І такий стан тривав довго, до самої війни, за малими винятками, про які я ще скажу.

Тільки подумати — що і кому я був винен, що мене так цікували.

Раз я не міг нормально спати, то значить я не відпочивав як слід. Перед тим, як заснути, я кожного вечора разів п'ять все від початку аналізував прожитий день, чи, був, чогось перед кимось не сказав лишнього, чи, бува, когось партійного не образив. І врешті, коли сам переконаюсь, що день пройшов без колізії зsovетськими потурайлами, я засипа. Але впродовж ночі завжди кілька разів прокидався. Ось яке було моє життя, життя чесного робітника в країні, в якій, буцімто, владу держали робітники.

З моїм шоферуванням пов'язаний досвід, про який варто розповісти. Він бо говорить про те, як партійні робітники у спілці з головами колгоспів розкрадали спільне майно. Моя розповідь хай буде невеликим причинком до пояснення повсякденної біди у колгоспах.

Перш за все я хочу нагадати, що всі оті партійці-ідеологи комунізму, весь час кричали про рівність всіх трудящих, про зрівняння фізичної і розумової праці, про достаток усіх громадян Сovетського Союзу. А як воно було насправді, хай свідчить те, що я сам бачив. А бачив я не одну крадіжку, вчинену партійцями-комуністами. Був те я свідком не одного хабара.

Директор нашої, що у Мартинівці, автоколони був Парфен Якович Королов. Вона, ця автоколона, була державним підприємством. Але й колгоспи мали свої автомобілі. Біда тільки, що до них не було у колгоспах запасних частин. А в нас вони були. Ми ж — державне підприємство. Тож і використовував ту ситуацію наш директор товариш Корольов. Він обмінював запчастини, які були в розпорядженні автоколони, на продовольчі продукти з колгоспу. Як він це робив. Адже формально він не міг робити такого обміну. Ось як виглядала ця процедура.

Директор знюхався з механіком Михайлom Омеляновичем Лемішко. Вони творили шайку злодіїв з партійними квитками в кишенні. Механік таки сам не міг взяти запчастини зі складу. Тому він і виписує запасні частини, наприклад на автомашину за номером АШ 85 35. Директор підписує накладну. Шоферові видають запчастини, він з ними іде у домовлене місце. Там зустрічають його довірені колгоспу. І там же йде обмін: колгоспові передають запчастини, а колгосп дає шоферові, котрий має далі передати всяку всячину: то кабана заколеноо, то вівцю, то знову зо двадцять літрів олії, масла чи інших продуктів. Зрозуміло, що шофер собі цього всього не візьме, хоч і йому якася частина з цього перепаде. Але головна частина краденого в колгоспі, отже від колгоспників, йде до директора та механіка. А директор не

боїться, що його зловлять. І він же ділиться краденим і з суддею і з прокурором. А начальникові міліції й так додому привезут. Ось так начальство видовювало всі колгоспи в районі. І так діялося, мабуть, скрізь, по всіх колгоспах. З них все тягнули, що тільки тягнути було можна.

Голови колгоспів найбільше турбууються тим, щоб зразу, ледь скосивши збіжжя, вивезти його на елеватор і віддати державі. Від того, котрий колгосп найперше віддасть державі збіжжя, залежить і оцінка голови колгоспу. А, щоб вивезти з піль збіжжя-хліб, потрібні автомашини. Своїх для цієї справи було в колгоспах замало. Власне тому були створені державні автоколони, в одній з яких і я працював шофером. Автомашини з автоколон розділяли на час жнив до колгоспів за принципом: більше посівної площи — більше автомашин. От і виходило, що одному колгоспові приділяли п'ять, іншому дві автомашини. Все залежало від величини колгоспу. У зв'язку з цим мені хочеться один лиш приклад навести, з якого буде видно хабарництво і розкрадання колгоспного майна. А також, як колгоспна влада, стосуючи ошуканство, мала з цього користь. Цей приклад торкається колгоспу Сигнал, Кутейникового району, головою котрого був товариш Солодовник.

Голова Солодовник бричкою, запряженою трьома кіньми, неначе довоєнний поміщик, неначе якийсь великий пан, сам здоровило, у плечах широкий, але рябий-рябий — приїхав до нас в автоколону, до директора. Привіз з собою на окремій підводі сорок гусей. Механік автоколони наказав мені навіть помагати розгружати отих гусей. Отому голові колгоспу Солодовникові за площею посівних належало від автоколони всього п'ять автомашин, але гуси спричинилися до іншого результату: Солодовник дістав десять автомашин. Наслідком цього протягом двох тижнів жнив колгосп Сигнал десятьма вантажними автомашинами, які Солодовник одержав від директора автоколони, зумів вивезти державі збіжжя. Його ж, голову Солодовника, зразу й кличути у Москву, як голову передового колгоспу. Там йому дали золоту медалю за те, що перший в області виконав хлібозаготовку, цебто перший відав державі збіжжя. А директор автоколони дістав сорок гусей. І одному добре, і другому непогано. І отаке діялося по всьому Советському Союзі. І винна цьому системі, за якою на першому місці ставиться стягнення з людей, з колгоспів податків — грішми чи в натурі, тобто збіжжям, м'ясом тощо. Притому держава аж ніяк не клопочеться тим, чи колгоспникам, після виконання заготпоставки

зерна, залишиться щось на трудодні. За моїми спостереженнями, колгоспи віддавали державі приблизно дев'яносто відсотків урожаю, а лише десять оставалося до розподілу між колгоспниками і на корм худобі та коням. А колгоспи за оті зернопоставки отримували від держави просто символічні гроші. Ось чому совєтській системі потрібні колгоспи. З них бо можна взяти майже безкоштовно 90% зерна, м'яса тощо, а от вже з індивідуальних селян таких великих податків не можна було б стягнути. Вони давно збунтувалися б. Таки чином з закріпаченого колгоспника-селянина комуністична держава висисала останню кров, витягувала з нього всі жили.

Наступного року мене керівництво автоколони призначило возити хліб (збіжжя) до того ж колгоспу Сигнал, в якому головував Солодовник. Тільки ми почали возити зерно, у перший же день кухаркам був даний наказ приготувати нам найкращу вечерю. І сам голова колгоспу Солодовник приїхав вечеряті з нами, шоферами. Він тоді, під час вечері, й каже до нас:

— Хлопці, постарайтесь, щоб на ніч було в мене ще п'ять атомашин. Якщо постараєтесь — для вас буде все.

Ми поїхали на станцію до елеватора, зустріли там своїх товаришів, та й говоримо їм про пропозицію Солодовника. А хлопцям що? Аби заробити. Адже може в дорозі зіпсуватися автомашина і не приїхати за черговою доставкою зерна. Може тим часом поїхати в інший колгосп возити зерно. За особливою заплатою. Так і зробили шоferи п'ятьох автомашин. Вони поїхали у „наш” колгосп у розпорядження голови колгоспу Солодовника.

І знову повторилося „чудо” з минулого року: протягом двох тижнів колгосп Сигнал відставив державі зерно. І знову голову Солодовника кличуть у Москву. І знову він одержав велику золоту медалю, бо ж перший в області виконав державну зернопоставку.

Та й нам, шоферам, дісталося від такого результату. Коли ми закінчили возити зерно, голова нас покликав і питає:

— Кажіть, що кому треба.

Один каже випишіть мені зо два десятки яєць, а голова наказує комірникові: Випиши йому п'ятдесят яєць. Інший каже, що йому вписати літру олії, то Солодовник наказує комірникові вписати три літри. І так усім шоферам наказував давати подвійно, а то й більше, ніж вони просили. І все є дісталося нам безкоштовно. Адже Солодовник не зі своєї комори давав. Це було давання коштом колгоспника. А треба ж знати, що за свою роботу на автомашинах ми одержували платню

з автоколони. Зрештою, мушу тут сказати, що справу дармових для нас, шоферів, харчів голова колгоспу поставив на загальних зборах колоспників. Які й схвалили одноголосно цю пропозицію. Хай би спробували не схвалити.

Тоді ж голова колгоспу Солодовник запропонував нам і на другий рік до нього приїхати возити хліб.

Тут ще треба сказати, що на сьогоднішні умови, коли ми живемо на Заході, то нам не дуже зрозуміло те, що ми дуже раді були одержати кілька десятків яєць чи дві літтри олії. Тепер, і тут, це, просто, зовсім дрібні речі. Але в умовах Советського Союзу п'ятдесяти яєць, чи три літтри олії — це було дуже і дуже багато. Ми, бідні робітники, були влячні голові колгоспу Солодовникові. Ми й не задумувалися над тим, що обкрадаємо колгоспника. Зрештою того колгоспника обкрадали у більших, просто таки величезних маштабах не такі, як ми. Колгоспників, крім держави, обкрадало районне і обласне начальство.

Я до самої війни возив з колгоспів зерно. І тому знаю, що районне начальство возило собі з колгоспів усе, що йому було потрібне. І в такій кількості, щоб і обласному начальству вистачило. Воно, оце все начальство, мало з колгоспів безкоштовно і картоплю, і м'ясо, і муку тощо. Один тільки колгосп Сигнал кормив кілька десять осіб начальства. І за те йому нічого ніхто не міг зробити. Адже за ним і міліція, і прокурор, і судді, і, що найголовніше, партійні апаратчики.

1940-го року уряд видав наказ, за яким жоден голова колгоспу перед тим, як віддати державі, не мав права розділяти зерна між колгоспників. А голова Солодовник хотів мати за собою колгоспників, а не тільки партійне чи інше начальство. Отож він і вирішив, ще перед тим, як усе віддати державі, роздати колгоспникам по три кілограми зерна на трудодень. Щоб сучасний читач зрозумів, що це означає, пояснюю: Це означає, що колгоспник заробив у колгоспі за один день три кілограми зерна, з якого, після перемолу, можна було спекти велику буханку хліба. І це було дуже добре, бо були такі колгоспи, котрі платили колгоспникам за трудодень попівфунта, по фунтові зерна.

У сусідньому колгоспі головою був молодий чоловік, котрий нещодавно вернувся з армії. В нього ще не було знайомств між начальством. Ото ж і він беручи приклад з Солодовника, наказав видати колгоспникам по два кілограми збіжжя. Їх обох і поставили на суд. Та тільки Солодовника засудили до одного року умовного ув'язнення, а отого молодого голову до трьох років ув'язнення. І вийшло так, що отої молодий пішов у тюрму, а натомість Солодовник і надалі був на волі.

I після року з нього зняли судимість узагалі. Ось така була справедливість совєтського суду.

Про того ж Солодовника розповім ще й про те, як він вбив верблюда. Це просто анекдотичний випадок, але він і правдивий і вказує на пануючі в ССР стосунки. Отож у тому колгоспі була велика плянтація-город. Його треба було весь час поливати. Цю функцію виконувала простенька іригаційна система, яку в рух уводили два верблюди: один дванадцять годин, і другий на зміну дванадцять годин. I раз один верблюд просто збунтувався. Не захотів тягнути воду. Як його тільки примушували, навіть припрошували, а верблюд нічогісінько. Не хоче навіть устати. Аж закликали голову Солодовника. Той і так і сяк до верблюда, а верблюд уперто не встає. Тоді Солодовник почав сильно бити верблюда. А той, не маючи іншого засобу захисту, верблюдячим звичаєм як плюнув у лицех Солодовника, то й захляпав йому всенікє обличчя. Для незнаючих скажу, що плювання у верблюдов є природним засобом захисту. Так, як кінь копає задніми ногами, як бугай чи баран б'ють рогами, так верблюд плює на свого ворога.

Зневажений прилюдно верблюдом голова колгоспу Солодовник дістав рушницю й застрілив верблюда.

I в Соловівника були свої вороги. Видно хтось зробив донос на нього за знищенння колгоспного майна. I приіхав в результаті цього доносу секретар партії Кутейницького району. Сам він, отой секретар, був калмик, найті не дуже вмів по-російськи говорити. Але треба знати, що для калмиків верблюд, це те саме, що для козака кінь. Отже він, той секретар, був розлючений за знищенння верблюда. I накинувся на Солодовника, почав його лякати судом. А тут Солодовник не розгубився, не злякався секретарія партії. Солодовник, у відповідь на викрикування секретаря партії, показав на свої медалі, що на грудях в нього красувалися, і каже:

— Товариш секретар, ви бачите що ось на цих медалях. На них зображені самого товариша Сталіна. Мені їх сам товариш Сталін дав. А на них плюнув верблюд. Як же я міг перенести таке зневагу нашого вождя? Я її не міг перенести й вбив поганого верблюда.

На такий захист секретар райкому партії не міг нічогісінького сказати. Солодовник його перехитрив. Не міг же він звинувачувати голову колгоспу, котрий захищав дані йому товарищем Сталіним медалі. Тільки й обмежився до того, що просив Солодовника не вбивати й другого верблюда.

Так і нічого не зробили Солодовникові. А коли б це був хтось інший, то не минуло б його десять років тюрми. Тоді бо за те, що хтось занепастив корову чи коня, давали не менше десять років концтабору.

Про ставлення до колгоспників у нашому селі, у колгоспі ім. Ситника, ще ось така розповідь. Одного разу я кажу своєму товарищеві:

— Володя, ходімо до комірника виписати щось з харчів.

Ми пішли. Нам, шоферам, з колгоспної комори також виписували харчі. Треба пояснити, що ціни у колгоспі були принаймні десять разів дешевші, ніж на базарі. Тому й хто тільки міг, хто тільки вмів, намагався продовольчі продукти купувати в колгоспі.

Ось прийшли до комірника, а там черга. Перед нами стоять жінки. В одній з-посеред них я впізнав дружину начальника міліції, в другій дружину прокурора. Були й ще якісь, котрих я не знав. І була перед нами моя сусідка Ковтуниха. Ті перші жінки вже одержали накладні, на підстані яких могли одержати продовольчі продукти з колгоспної комори. А ось моїй сусідці Ковтунісі відмовили виписати харчі. Їй сказали, що забракло вже, що, мовляв, вичерпалась резерва. Вона почала плакати, скаржитись, що ось вже півтора року чоловік хворіє туберкульозом, йому потрібне жирне харчування, а його немає. Тому й просить виписати їй сала чи олії. Та комірник був непоступливий. Не виписав їй нічого. Хоч жінкам районного начальства виписав все що йм було потрібне.

І нам виписав. Бо ж на шоферах колгоспові залежало. Шофер не мусів працювати якраз у тому колгоспі, він міг перейти й на іншу роботу. А колгоспник ні. Він був закріплений за колгоспом.

Ми вийшли з контори і я кажу своєму товарищеві:

— Ти тільки дивися, Володю, яка діється несправедливість, яка кривда. Ковтуниха сама робить у колгоспі, також її невістка, та й син робить трактористом. І чоловік, поки захворів, робив у колгоспі. Тепер навіть лікар рекомендує йому лікування жирною сірою, а комірник не виписав йому сала. Не помогла лікарська рекомендація.

— Ти маєш рацію, — сказав Володя.

Отак то діялося у колгоспах ще й перед самісінькою війною. Коли на базарі пуд муки коштував 35 карбованців, то колгосп продавав її кому забажав, передусім районному начальству, по два карбованці п'ятдесят копійок. Коли на базарі літра олії коштувала шістнадцять карбованців, то у колгоспній коморі один карбованець п'ятдесят копійок. Біда тільки в тому, що колгоспник не міг купити в колгоспній коморі. Продовольчі продукти колгосп продавав по дешевій ціні

передусім районному начальству.

Роздумуючи ці, бачені мною особисто справи, багато років після тих подій, тут, на Заході, я бачу жорстоку несправедливість державного устрою Советського Союзу. Однією з найважливіших ділянок більшовицької несправедливості були колгоспи. Колгоспник-селянин ще й до сьогоднішнього дня, хоч і не завжди голодний, він і надалі поневолений. Він надалі немає права залишити колгосп, щоб, наприклад, поступити на працю на завод чи фабрику.

Варто б нам і тут на Заході, в умовах ситости і добробуту, пам'ятати про колгоспників. Пам'ятати про наших братів-українців-селян, які й досі живуть рабами.

ЧАСТИНА ДРУГА
ПІСЛЯ ЧЕРВНЯ 1941 Р.

ПОЧАТОК ВІЙНИ

Хоч історики вважають початком другої світової війни день 1 вересня 1939 року, цебто день, коли Гітлер наказав своїй орді рушити на Польщу, то для мене початком другої світової війни був день 22 червня 1941 року, перший день війни гітлерівської Німеччини проти Співдружності Радянських Союзників. Це у червні 1941 року взялися за горло два вовкодави — Адольф Гітлер і Йосип Сталін. В одного, брунатного ката, була велика техніка, а в другого, червоного, велика людська сила, людські резерви. Кожний з названих драконів радий би завоювати весь світ, підкорити собі його. Обидва диктатори очолювали тоталітарні держави: Гітлер Німеччину, в якій неподільно панувала, стосуючи явний терор, Німецька Націонал-Соціалістична Робітнича Партія, а Сталін Співдружності Радянських Союзників, формально багатонаціональну державу, а фактично централізовану, монопартійну Російську червону імперію, в якій неподільно панувала ВКП(б) — Всесоюзна Комуністична Партія (більшовиків), а насправді російські комуністи, о яких приєдналися також відщепенці інших націй.

Зразу після 22 червня 1941 року червона Москва проголосила мобілізацію чоловіків до 56-го року життя. Але спочатку ще не брали в армію куркулів та їхніх синів. Мене тричі у тиждень викликали у воєнкомат (воєнний комісаріят). Та я зразу ж там заявляв, що я син куркуля, отже в мене чуже совєтській владі соціальне положення, та що я був репресований більшовиками — був у тюрмі, був позбавлений права голосу.

Такий стан тривав до часу, аж фронт наблизився до нас. А до того часу не обходилося в мене без клопотів. Жінки мобілізованих і вже вбитих чи поранених солдатів дивилися на мене криво: чому, мовляв, наші чоловіки гинуть на фронті, а той відсиджується дома! Такі ж претенсії мали до мене ті солдати, котрі вернулися домів контужені, каліки без ноги чи руки. Всі вони лізли до мене з запитаннями: чому тебе не беруть в армію? Я відповідав, що в мене гандж, що я був контужений і мене звільнили від обов'язку служити в армії. Просто від жінок не було мені віdboю, так на мене напосідали. Зокрема були такі чотири жінки, котрі не давали мені спокою і тільки Бог знає, що я з ними переніс.

Коли фронт був уже зовсім близько, всіх, хто з-посеред чоловіків міг рухатися, вже не зважаючи на соцположення чи репресованість, мобілізували й погнали у напрямку станції Романовська. Там нас, не

обмундировуючи, організували в автотракторний батальон. Звідкілясь понастягали старі трактори і порозбивані автомашини, мабуть з довколишніх колгоспів, і це мало бути для нас засобом транспорту. Та й такої навіть тягової сили не вистачило всім водіям-шоферам. Още там, в автотрактороному батальоні, я на власні очі побачив, як Советський Союз був підготований до війни. Це було просто жалюгідне видовище, отої наш батальон з необмундированими „солдатами”.

Мене й ще одного солдата з Києва послали в ліс пиляти дрова для кухні. Там, біля лісу, був розташований радгосп (радгосп, це скорочення від слів — радянське господарство — цебто державне сільськогосподарське підприємство). Нам там було дуже добре; раз ми при кухні, то й істи було вдосталь. А що більше треба солдату? Ми не нарікали на свою долю. І так це тривало аж до січня 1942 року.

Власне у той час совєтська війська вілбили Ростов і наш батальон послали туди. Нас розташували в будинках Залізничного Інституту. Мені дали автомашину, так звану „полупорку”, цебто вантажний автомобіль, спроможний перевозити півтори тонни вантажу. Тією автомашиною я возив командира зв'язку, а також, коли йому не було потреби кудись їхати, мене посилали в інші місця.

Одного разу посилають мене з командиром взводу. Ми поїхали. Вертаючись командир просить дати йому керувати машиною, мовляв він вчився шоферувати. Я віддав йому кермо. Світла вночі не вільно було включати. А це була ніч. Командир, не маючи практики водити машину, тим більше мав труднощі, бо це ж було поночі. От він і включив світло. Нас зразу ж зупинила військова автоЯнспекція та забрала з собою, погрожуючи нам воєнним трибуналом за те, що ми, мовляв, показували німцям де бомбардувати. Нас тримали декілька днів, аж приїхав наш комісар та забрав нас, однаке автомашини не віддали.

Одного разу послали мене самого у вірменський хутір Султан-Сали поблизу Ростова. З хутора евакуювали всіх жителів, однаке в ньому я натрапив на велику людську трагедію. Я ночував у тому хуторі й міг власними очима бачити жорстокість більшовиків і трагедію малолітніх ще хлопців. А було це так. Коли червоні відбили в німців Ростов, то в ньому зразу ж провели додаткову мобілізацію, під яку попали хлопці віком 16 і 17 років. Власне цих хлопців з Ростова привезли у Султан-Сали. Розмістили їх по 30-40 у пустих хатах. Зима 1941/1942 була дуже сувора, в хатах не топлено, а в дітей немає зимового одягу. Вони мерзли, притулялися один до одного, та що це поможе? Аж пізно

вечером приходить до тих дітей якийсь командир і каже, що завтра ранком хлопці підуть на фронт, котрий проходив десь сім кілометрів звідтам. Каже той командир дітям, що, мовляв, одежу й гвинтівки дістануть на фронті. Брехав, звір, дітям, і навіть оком не моргнув. Послав їх на неминучу смерть.

Коли командир пішов, хлопці заметушилися, почали ляментувати, плакати, кричати. Жах було все це бачити й чути. Вони кликали мамів і татів, щоб їм допомогли, та, зрозуміло, все дарма. Всю ніч діти не спали. І я ні хвилини не міг заснути.

Ранком прийшов командир і повів отих дітей на фронт. А мороз лютує, довкруги сніг по пояс. А діти в літній одежині. Потім я дізnavся, що дітям дали по одній гвинтівці на трьох, наказуючи доганяти німців і від них відбирати для себе зброю та одяг. Там, на тому відтинку фронту, протікала річка Міюс, що впадає у Таганрозьку затоку Азовського моря, утворюючи Міуський лиман. Німці там добре окопалися, поробили бункери, в яких грілися від польових печей, мали побудовані щляхи сполучення. І власне на такому відтинку фронту мали атакувати неозброєні, перемерзлі, голодні діти. Німці підпускали їх дуже близько і аж тоді брали атакуючих у перехресний вогонь. Не було ніякого рятунку. Команда була одна: вперед! Бо ззаду підганяли війська НКВД, і власне вони стріляли в тих, хто оглядався. І так було з оцими дітьми. Скільки з-посеред них осталося в живих? Чи знали їхні батьки в яких умовах їхнім дітям прийшлося воювати „за родіну”?

Ось так власне атакувала Червона Армія на таганрозькому відтинку фронту. Атакувала безуспішно всю зиму. Падали трупи, замерзали на шанцях. А німці не відступили ні на один метр. А коли прийшла весна, коли розтаяв сніг, коли рушив лід на Міусі, трупи викидали в річку й нею вони пливли в Азовське море. Міус був загачений ними.

У перших місяцях моєї участі у війні, коли я служив в автотракторному батальйоні, я пережив ще ось таку пригоду. Наші трактори возили на фронт бетонні елементи до „дотів” (ДОТ — скорочення від російських слів: дерев'яна огневая точка, цебто дерев'яний вогневий пункт). Це трапилося якихось півкілометра від лінії фронту. В одному тракторі порвалась гусениця і трактористи залишили його у полі. Мене й мого товариша командир послав наладнати гусеницю і пригнати трактор на базу. В той час мороз був великий, а ми військового одягу не мали, свій же був лихенкій. Та й взагалі ми, служачі ніби в армії, були не тільки у своєму одязі, але й на своїх харчах. Отож ми з товарищем подались до зіпсованого трактора. Вітер дме,

фронт близько. Годі взятися за роботу як слід. А мій товариш ще до цього всього був зосім лихенький, вразливий на холод. Не хоче він, не може мені помагати. А самому ніяк наладнати гусеницю. Я подивився на неї і бачу, що вона вся у замерзлому болоті. З місця її не можна було зрушити. Я з великим трудом переконав свого товариша, що сидіти, це значить замерзнуть. А не виконавши завдання, годі вертатися у батальйон. Отож ми врешті-решт взялися заводити трактор. Довго тривала ця операція, бож надворі мороз. Врешті ми завели трактор, рушили трішки вперед, потім назад і таким чином розрухали гусеницю й очистили її з замерзлого болота. Після того, як земля осипалася, ми, хоч з величезним трудом, взялися за накладення гусениці. А мороз нам мішає, мій товариш зовсім охляв. А я свідомий того, що без виконання завдання не можемо вертатися. Ми багато разів бралися за оту прокляту гусеницю. При цій нагоді „поздадували“ близьких і далеких родичів. Багато разів відпочивали, а кінця нашої роботи не видно. Вже й смеркати почало. Що ж нам робити? І гусениці наладнати не можемо, і вертатися в батальйон не можемо. Придеться, мабуть, замерзнуть під самим носом у німців, майже на самій лінії фронту. Я вже почав Бога просити, щоб послав на нас бомбу, бо годі вже було витримати отої холод, котрий нами опановував учас коротких відпочинків. Я бував раніше в різних обставинах, але так, як тоді, ще ніколи не змерз. А вогню ж не можна було розпалити, бо лінія фронту ось-ось перед нами.

З великим зусиллям, після чотирнадцяти годин у холоді й голоді, нам, врешті, вдалося надіти гусеницю і з'єднати її шворнем. Була мені ота ніч гірше фронту, гірша за бомбардування, гірша за окопи.

В нашему автотракторному батальйоні було багато грузинів і вірменів. Вони дуже бояться холоду, бо ж це народ південний. Та й трактували їх інакше, ніж нас, українців, а то й росіян чи білорусів. Вони, оті грузини й вірмени, взимку прикідалися хворими, часто йшли до лікаря. Хоч ім фактично нічого не було, однак вони всю зиму виверталися від тяжкої роботи на морозі. Не дивно, адже це були кавказці, родичі Сталіна.

У ту зиму 1941/42 року совєтські газети багато писали про те, що Червона Армія взяла у полон величезну кількість німецьких солдатів, а також захватила багато воєнної техніки — вісім тисяч триста танків, тисячу сімсот автомашин. А так насправді, то я за всю зиму бачив лише якихось п'ять німців-полонених, яких, мабуть, захватили, коли ті були у розвідці. Коли б німецька армія стілки техніки втратила, то вона не мала б чим воювати. Одним словом совєтська брехня, це професійна брехня.

Ще тієї ж зими наш батальйон перекинули у Шахтинськ, що на Донеччині. Там був радгосп і нас розмістили по стодолах. Мене призначили у слюсарську майстерню направляти автомашини. Я поробив там декілька днів і врешті сказав командирові, що на роботу більше не зможу виходити. На запитання командира чому, я йому показав мої валянки, в яких не було підошов, вони, просто, стерлися від вживання, і я, хоч у валянках, насправді ходив майже босий. Ох, як же ж командир на мене визвірився, як почав кричати на мене, залякувати мене ревтрибуналом. Отож я був вимушений обмотувати ноги ганчір'ям, а іншого взуття таки не одержав. І тоді я собі подумав, що ось грузини всю зиму майже нічого не робили, їїм нічого, бож вони Сталінові родичі. А нашему брату зразу й судом погрожують. Я раз суд, то не чекай від нього ніякої справедливості. Це я вже знат з власного, ще довоєнного досвіду. Хоч і голий, а наказ командира виконуй.

Потім наш автотракторний батальйон перекинули аж під Ворошиловград. І так тоді дали нам ніби військову форму, а це ж вже був початок червня 1942 року. Дали нам все старе, латане й не латане, але все в крові. Тільки картузи були нові, але всі розміром маї, так що жодному з нас не прийшлося їх одягати. І черевики дали, також нові, біла тільки, що всі вони були на праву ногу. Отож ми ще з місяць ходили у власному взутті. Отак нас, куркульських синів, одягали й взвуvalи.

З-під Ворошиловграду мене та ще інших дев'ять шоферів і одного командира та одного політрука послали в Краснодар. Командир був дуже добрий, сам кубанець. Зате політрук, на прізвище Кравченко, був гірший собаки. Про нього ще говоритиму.

У Краснодар ми поїхали за автомашинами. А коли там виявилося, що до них немає покришок, то мене й ще одного кубанця послали аж за Кавказ, у станицю Архангельську, там мали бути покришки. Ми з тим кубанцем поїхали. На нашему шляху була станиця Вертиловка, рідне село моого товариша. Не можна було нам, подорожуючим лише удвох минути села моого напарника. От ми навіть переночували у тій станиці.

Саме там, у тій станиці, я багато дечого довідався. В селі виявилося багато колишніх солдатів Червоної Армії — контужених інвалідів. Вони говорили про війну так, що я навіть слухати боявся. Розповідали як то вищі командири на фронтах передавали командування нижчим командирам, а ті ще нижчим. І часто було так, що взводом командував рядовий солдат, а офіцери спостерігали бої з віддалі. Страшно було

слухати розповіді отих калік, які вже нічого не боялися. Їх бо, без рук чи ніг, на фронт вже не могли взяти.

Переночувавши у тому селі, стривожені, ми рушили далі, причому мати моого напарника дала нам на дорогу харчів, так що ми поїхали трошки веселішими.

Довго ми іхали, аж врешті добралися до станції Тихорецьк, містечка, в якому містився район, хоч по-нашому, це було велике село. Тихорецьк був роз'їзною товарною і пасажирською станцією. Містечко розташоване на рівнині, довкруги чорнозем, так що після дощу творилася грязюка. Дерев чи кущів майже не видно. Станційний будинок пригадував радше звичайну хату, які часто можна зустріти на Україні.

Це був червень 1942 року. Неподалік залізничної станції був базар, на якому ми були свідками небуденної події. У той час німці були ще сильні. Вони й вдарили на Севастополь, який ось вже вісім місяців був в оточенні. Після падіння Севастополя, моряки, які в ньому боронилися ряд місяців, здебільша, рятуючись перед полоном, на малих суднах продіставалися на східній берег Чорного моря, в тому теж багато їх попало у Тихорецьк. Власне ми іх багато зустріли на згаданому базарі, на якому жінки продавали всяку всячину — пиріжки, булочки, молоко й інші продукти. А подія, про яку я згадав, виглядала ось так:

До жінки, яка продавала молоко, підійшли моряки. Попитавши скільки коштує молоко, один моряк взяв в жінки глечик з молоком, попивши з нього передав другому, а той третьому. За хвилину останній віддав жінці порожнього глечика. Після цього моряки почали відходити, а жінка в крик, мовляв випили молоко і не заплатили. Тоді моряк відізвався:

— Ми вісім місяців воювали в оточенні, захищали вас всіх, а ти домагаєшся заплати за молоко!?

Знервована баба вхопила глечик та й вперішила ним по голові отого моряка. Глечик розбився, постала метушня. Другий моряк ухопив бабу за волосся і почав нею крутити. В моряковій руці залишилася жменя волосся, а жінка, падаючи, почала верещати на весь базар. Зібралася довкруги них велика група людей. Прибіг міліціонер, щоб навести порядок, потім ще прибуло кілька міліціонерів. Вони домагалися від моряків залишити базар. У відповідь на це роз'юшені моряки заatakували їх. За кілька хвилин приїхала військова машина, з якої повискачували солдати з гвинтівками в руках. Командир, коли моряки не підчинилися наказові розйтися, дав солдатам команду йти на них,

штиками примусити відступити. Солдати, підійшовши до моряків упритул, станули на місці. А моряки не рухаються, не відступають. Командир знерухомів, побоявся дати команду вдарити в штики. А моряки, виставивши свої груди вперед, почали викрикувати: „Повзунки, чого затрималися? Чому не колете нас штиками? Коліть нас!”

А солдати стояли. І не відступили від моряків. Тоді роз’юшені моряки самі пішли в атаку, відібрали силою від солдатів гвинтівки, поламали їх на солдатах. А командир зі своїм шофером просто втікли з „поля бою”

Невдовзі на базар вкотилися п’ять вантажних автомашин з солдатами, котрі мали в руках автомати. Це було пограничне військо НКВД. Я, передбачаючи небезпечний розвиток подій, разом зі своїм напарником, не гаючись, залишили базар. Я не знаю який був кінець описаного інциденту, однаке можна здогадуватися, що військо НКВД не пощадило оборонців Севастополя.

На Передкавказзі розтягнулася велика рівнина. Радгоспи були там великі, пшениця стояла неначе море. Насип під залізницею дуже низенький, заледве коло двадцять центиметрів.

На тому шляху ми зустріли підводу, запряжену в три коні, а на ній двох чоловіків і одну жінку. Після привітання, після розпитання куди ця дорога веде, ми розговорилися та й вирішили разом пополудніувати. Розкладши свої статки біля дороги, ми у якихось трьох кілометрах зауважили неначе якусь будівлю. Наші зустрічні випрягли одного коня і я на ньому поїхав у напрямі того, зауваженого нами об’єкту. Виявилося, що це була розташована польова бригада, побіч якої чиєсь жіночі руки розвели городець. Я у тому городі нарвав зеленої цибулі, свіжої редіски й з тим вернувся до своїх товаришів. Вже й сонце почало зближатися до небосхилу. Отак заплянований нами полуценок при розмовах, під час відпочинку перетворився у вечерю.

З розмови з нашими зустрічними ми довідалися, що вони везуть цілу підводу горілки. Тож і було чим запивати і редіску, і цибулю. Коли язики трохи пороз’язувалися, то й пішли всякі розмови про те, про це. Чоловік і жінка були під п’ятдесятку, натомість той другий мав рокі з тридцять п’ять. Власне він, гарний собою, стрункий, привернув нашу увагу. Він сидів біля мене. Під час розмови, а радше розповіді, той молодий витягнув з кишені фотографії і показав мені дуже гарну жінку та років дев’ятирічну донечку. Дочку було звати Аночка. Я похвалив її вроду. Тоді отой молодий каже:

— Що з того, що й жінка, й дочка гарні, коли я їх не маю.

— Що ж сталося, — питаю я його, — чому ви їх втратили?
Після моого запитання він, плачучи, розповів таку свою невідрадну історію:

Його мобілізували на самому початку війни. Та й довго він не воював. Поранило його вибухом снаряда. Взяли його до шпиталя, зробили операцію. Після оздоровлення був звільнений не тільки зі шпиталя, а й від військової служби. Виявилося, що, крім інших пошкоджень, він під час контузії втратив статеві органи. Він став повним статевим інвалідом.

Прийшовши додому, розповів дружині про своє нещастья. Вона початково не хотіла вірити, однаке дійсність виявилася жахливою не тільки для нього, але й для їхнього родинного життя. Жінка молода, вродлива. В їхньому селі показалося багато воєнних інвалідів. Хто без руки, хто без ноги. А їхні місцевості під німцями й ім ніяк дістатися додому. Серед них був теж інвалід без ноги, за фахом швець. Отож вони й зблизилися з собою. Гарна жінка покинула гарного, але статевого інваліда-чоловіка, й зійшла з поганим, без ноги шевцем. І забрала з собою дочку.

Оповідаючи, отої молодий чоловік весь час плакав, повторяв, що йому немає чого жити на цьому світі, що він ночами не спить, приходять до нього погані думки, які наводять його на шлях самогубства. Нешастя людини справді велике. Мені прийшлося його заспокоювати більше як годину.

Розійшлися ми вже пізно вночі. Ми пішли спати у свою машину, а вони під свого воза. Ранком ми попрощалися і поїхали кожний своєю дорогою.

Далі, за Кавказ, ми їхали ще півтора дня, аж таки доїхали до станиці Архангельської. Приїхали ми вже підвечір, знайшли потрібний нам склад, але покришок взяти не могли, бо все було замкнене, нікого не було поблизу складу.

Ми почали розглядатися і могли переконатися, що на вулицях багато молодих людей, що, мабуть, далеко не всіх здібних взяли звідтам в армію. Це були здебільша грузини. Їх ощаджували, бож вони — рідня земляки „батька всіх народів“. Серед отих, що вешталися по станиці, ми вздрілі якогось чи то росіяніна, чи то українця, а може й білоруса. Ми його розпитали про дорогу де б нам затриматися. Він, знаючи місцеві звичаї, порадив нам бути обережними, бо, мовляв, оті грузини можуть як стій вбити людину. Всі вони, кавказці, ходять з кінджалами. Між ними не тільки грузини, але й черкаси, осетини, лезгини,

кабардинці, інгуші, азербайджанці. В них гаряча кров, вони не терплять будь-якого спротиву. І справді, коли ми звернулися до одного з кавказців, то він визвірився на нас. Врешті ми не знали, чи це був такий спосіб відповідати чужинцям, чи це їхня така влача. Так чи інакше, ми остерігалися кавказців у тій станиці, а фактично в аулі.

Вранці ми взяли на складі покришки й поїхали назад, у Краснодар.

На війні, як на війні. Ніхто ніколи й нічого не може передбачити. Так сталося і з нами. Коли ми поверталися у Краснодар, столицю Кубані, на дорогах вже зовсім замітною була паніка. Видно було, що ніхто нікого не слухає, нема кому видавати накази, а якщо й їх хтось видає, то вони суперечать іншим наказам. Перед Краснодаром, якихось десять кілометрів, по дорогах стояли патрулі, котрі всіх спиняли, відбирали від людей, в тому й від солдатів їхнє спорядження, а після цього відправляли у Краснодар у розпорядження штабу Південного фронту. І ми попалися цим патрулям, і в нас відбрали автомашину, мовляв вона потрібна для евакуації Ростова.

Нас з моїм напарником-кубанцем прикріпили до ї дальні при школі молодших командирів (Школа младшого комсостава). Раз ми при ї дальні, то й їсти було під достатком. Нам, зокрема мені, під оглядом харчів, ще, мабуть, ніколи заsovєтської влади так не поводилося. А тут мій товариш говорить, що треба втікати, щоб повідомити нашого політрука, отого самого Кравченка, про якого я сказав, що він гірший за собаку. Я, з обережності, кажу своєму товаришеві:

— Чоловіче, чи не все одно де ми служимоsovєтській владі? Чи ми тут, чи ми а ватотракторному батальоні, це ж все одно. І тут, і там наша влада.

Та мій напарник по поїздці за покришками таки втік і за три дні привів нашого політрука. політрук Кравченко два дні нишпорив і таки добився, що йому віддали і автомашину, і наші ж покришки до автомашин, за якими нас посилали аж за Кавказ. Зарав також і мене. І той же політрук, як тільки приїхав з моїм напарником, зразу ж мені пригрозив:

— Ось почекай, хай тільки вернемось в батальон, там з тебе й мокрого місця не залишеться. Я тобі покажу де краще кормлять, в нас, чи отут, в ї дальні школи.

Я б ніколи не подумав, що мій товариш-кубанець, з котрим я провів стільки днів, що він міг бути сексотом (сексот, це скорочення російських слів: секретний сотрудник, цебто таємний співробітник слідчих органів, також комісарів, потім політруків, це, просто, платний донощик). Виявилося, що й своєму землякові годі довіряти. Я був дуже

розважався моїм напарником, також сином розкуркуленого селянина.

У Ворошиловград ми з політруком приїхали пізно. І там було видно паніку. Вона мене й врятувала. Через якусь годину після нашого приїзду у Ворошиловград до мене прийшов командир нашого взводу з наказом:

— О четвертій годині ранку повезеш своєю автомашиною одинадцять чоловік техніків та інженерів під Вороніж на фортифікаційні роботи.

Я дуже зрадів отим наказом. Тим самим я зможу вислизнути з рук політрука, котрий обіцяв розправитися зі мною. Ранком, як я потім довідався, політрук кинувся за мною, а я вже далеченько від Ворошиловграда.

Їхали ми з техніками й інженерами зо два дні. І все глухими дорогами, та так і не прийшлося доїхати до Воронежа. Там уже були німці, та ми не поверталися, весь час їхали у тому ж напрямку.

Чим ближче до Воронежа, тим більше дороги ставали забитими всяким родом війська. І всі домагалися палива. В мене було дві бочки бензини, але й був суворий наказ нікому не давати.

Коли ми отак їхали, нараз побачили жінку, яка бігла дорогою від села. Ми зупинилися, бо вона вимахувала руками. Коли ми запитали що їй треба, вона нам переляканим голосом сказала:

Куди ви ідете? Там же ось тільки півгодини як закінчився бій. В селі стоять німці.

Біля мене в кабіні сидів старший лейтенант, прізвище його Циган, та й сам він був схожий на цигана. Ось він як заматюкався, та крикнув на мене:

— Що ти, бабам будеш вірити?

До села було якихось чотири кілометри. Я таки поїхав у напрямі до нього. Коли ми були вже у селі, то й справді побачили німецьку кухню, а довкруги неї німецьких солдат. Вони на нас не звертали уваги, видно, що почували себе безпечними. Аж тоді мій старший лейтенант крикнув:

— Повертай уліво!

По нашу ліву руку була вуличка й в неї я пірнув. Я прискорив швидкість, щоб якнайшвидше втікти. Та німці ні одного пострілу не зробили у нашому напрямі. Вони, видно, нічого не боялися.

ДАЛЬШИЙ ВІДСТУП ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ

Ніхто нічого не знати про точне становище на фронтах. Однак і так видно було, що совєтська війська відступають без жодного пляну, відступають хаотично, в паніці. У той потік утікаючих і ми включилися. Вже нам не до того, щоб будувати якісь фортифікаційні чи інші укріплення. Нами іхто не керував, ніхто не даав ніяких наказів. По всьому було видно, що офіцери бажали врятувати свою шкуру. І не тільки ті, котрих ми везли.

Ми оце вже наблизялися до Дінця. Всі шляхи забиті втікачами. Серед них переважало військо. З огляду на близькість фронту ми були вимушенні рухатися на схід тільки ночами, і то мусіли їхати без світла, щоб уникнути бомбардування. Удень їхати було неможливо. Німецька авіація бомбила все, що тільки десь рухалося. А нашої авіації ані було чуті, ані її побачити. Ми свою автомашину вели удвох, на зміну. А вдень спати нам не давали. Хоч самі офіцери спали вдень, то нам спати не доводилося, нам наказували переглядати машину, щоб була справна до дальшої їзди вночі. Від неспання та від напруги, вкликаної їздою без світла, боліли очі, неначе хтось піску в них насипав.

І так ми рухалися на схід. Іноді проїждждали за ніч по двадцять кілометрів, а іноді тільки по два, а то й того менше. Все залежало від того, як запружені були дороги, як активною була німецька авіація, що вночі вміла бомбардувати шляхи відступу совєтських військ. Я був виснажений до краю. Я не міг опанувати себе. І ось раз уночі я нехочи включив світло. Це сталося тому, що в совєтських автомашинах перемикач світла був улаштований на кермі. То я, куняючи під час їзди, неконтрольовано схилив голову над кермо й таким чином включилося світло. Я, просто, заснув під час їзди. І тут зразу ж до мене підскочив лейтенант, відчинив дверцята машини, витягнув мене з машини та кричить:

— Застрілю гада!

Погрожуючи мені витягненим з кобури пісолетом він визвірився на мене:

— Ти що, показуєш фашистам місце просування совєтських військ, ти показуєш їм де вони мають бомбити!?

І так з десять хвилин я не був певний свого життя. Кожної хвилини отої лейтенант міг мене застрілити, бож це був воєнний час. Та врешті якось наш командир заспокоїв його, щось йому пошептав, а що? — я

не міг дочути. Важливе те, що той лейтенант мене відпустив, але пригрозив:

— Якщо подібне повториться, то застрілю гада! Без ніяких попередень!

Після тієї сповіді ми ще зо три ночі їхали, лосить таки віддалилися від фронту, Й можна було вже вдень їхати. Вночі вже можна було трохи спати. Та після згаданої сповіді мене якось залишив сон, мене всього трясло, я не міг заспокоїтися. Я не міг примиритися з такою поведінкою офіцерів. Вони ж знали, що ми, шоferи, невиспані, що ми виснажені до краю, що ми не здібні керувати своєю поведінкою. Адже сон, це така річ, якою не можна нехтувати, не можна не спати багато годин підряд. Мій стан високого нервового напруження після випадку несвідомого включення світла тривав ще довго.

Їучи вже вдень, ми якось доїхали до міста Каменська-Шахтинського, що на річці Сіверський Донець. Це досить велике місто, в ньому багато хемічних заводів, річковий порт. Ми затрималися на окраїні міста. Де яке було деревце, то ми під ним поховали свої автомашини. Тамтешні люди розповіли, що німці часто бомбардують місто й околицю.

Коли ми трохи підсобідали, я зауважив неподалік нашої стоянки два будинки, один великий, а другий маленький. З того великого будинку до малого бігали жінки з чимось. Я тоді й звернувся до свого напарника:

— Давай, підемо туди та побачимо, що то воно там робиться.

Напарник пристав на мою пропозицію і ми пішли у напрямі отих будинків. Коли ми вже були зовсім близько, то побачили, що жінки носять і кладуть на нари тіла тих, що нещодавно повмирали. Їх було так багато, що жінки клали тіла верствами на нари й таким чином наклали трупи майже до стелі. Мабуть це були ті, які вмерли під час операції, бо жінки побіч трупів клали відокремлені ноги, руки. Оті відокремлені частини тіла були такі бліді, що жах було на них дивитися, з них зійшла всеніка кров. Це вже не було людське тіло.

Нас вразило те, що серед трупів були також діти, й також з відірваними ручками чи ножками. Це теж були жертви бомбардування.

Коли ми виходили з того особливого морогу, нас побачив сторож. Ми й почали з ним розмову, під час якої він розповів нам просто несамовиту історію. Від сторожа ми довідалися, що він тут тільки перший день сторожує, що того сторожа, що був перед ним, учора розстріляли. Ми поцікавилися за що ж його розстріляли. І ось що нам розповів здібаний сторож:

— Ось там, бачите, стоїть стіл, а біля нього лави, на яких можна сидіти. Оце той сторож, що його розстріляли, взяв із штабеля трупів чотиритіль ї „посадив” іх довкруги стола. В руки він устромив трупам карти, а сам заліз під стіл. Коли у моріг входили дівчата, сторож-витівник крикнув: „Бубна козир!” Це так, неначе оті трупи грали в карти. Дівчата й справді подумали, що оце трупи сидять довкруги столу й грають у карти. Вони, перелякані, кинули носилки, наростили крику й повтікали. За декілька хвилин вже був на місці, біля трупів, що „грали у карти” енкаведист. Він витягнув за бороду з-під стола сторожа. Польовий суд тривав коротко. За три години віл випалку вже був вирок: Розстріляти за насмішки над трупами. І розстріляли людину.

За якусь годину ми рушили у дальшу дорогу на шляху нашого відступу на схід. Якось незабаром ми доїхали до річки, це, мабуть, був Сіверський Донець. ми були на його західному березі, отож нам треба було переправитись на східній. Та це не така проста справа в умовах хаотичного відступу. Ми, боячись бомбардування, поховали свої автомашини й самі поховалися попід кущі, які тільки там були. Та, як ми зауважили, у чистому полі було якихось тисяча племінних коней. Їх теж мали переправити на східній берег поромом. Аж тут надлетіли німецькі легкі бомбардувальники, здається „штукаси”. І як почали бомбити, я почали кидати бомби саме на коней, то жах було і дивитися і чути їхнє іржання. Це було несамовите видовище. Коні лізли один на одного, кидалися на всі боки й не знаходили порятунку для себе. „Штукаси” кілька разів залітали над місце, на якому з’юрмилися перелякані коні. Майже всі вони там і залишилися, повбивані, покалічені. Те, що ми там бачили, годі описати чи розповісти.

Ще одну пригоду, пов’язану з переправою поромом, ми пережили вже на ріці Дн. Звичайно всі переправи були набиті людьми й технікою. Ми чекали своєї черги. Був наказ, що у першу чергу мають переправлятися поромами автоколони й персонал аеродромів зі своїм обладнанням. У суматоці, пов’язаній з переправою, нараз прибуло військо НКВД-пограничники. На той час якраз переправлявся якийсь аеродром, цебто персонал якогось аеродрому зі своїм обладнанням. Командир НКВД крикнув:

— Освободіть паром! (Звільнити пором!)

А капітан, котрий командував переправою обслуги аеродрому, почав перечити, мовляв є наказ у першу чергу переправляти автоколони і персонал аеродромів.

— Я тут советская власть! — закричав енкаведист.

— А я пілпорядковуюсь наказам Верховного Командування! — заявив капітан.

Тоді командир енкаведистів, ловго не думаючи, витягнув з кобури свого пістолета й вистрілив просто в лоб капітану.

Отак то НКВД розправлялося навіть з офіцерами. Воно ж було всесильне. Воно навіть в умовах війни, навіть в умовах смертельної небезпеки, не рахувалося з ніякими законами, не рахувалося з життям буль-кого, хто лиш їм мав відвагу перечити. Описане тут мною діялося влітку 1942 року неподалік станиці Шолохова.

Врешті-решт прийшла наша черга й ми переправилися на лівий берег. Ми поїхали у напрямку станиці Романовська й там задержалися, бо в ній формували з-посеред нас, втікачів, військовий відділ. Та як тільки ми приїхали у станицю Романовська, зразу ж надлетіли німецькі літаки та почали обстрілювати з кулеметів все, що тільки рухалося. Жінка якась гнала свиню, то жінку ранило, а свиню вбило. Інша жінка заганяла гусят у двір, то собака так скавучав, так намагався сховатися від куль кулеметів, що жах було на це дивитися. Я ще ніколи не бачив, щоб аж так боявся собака, та й припустити не міг такого. Коли літаки, роблячи черговий захід, поверталися назад, собаки не знаходили собі місця, іхнє скавучання вказувало, що собаки бояться більше, ніж люди. Зокрема, коли почали бомбити, то на знаний всім, хто пережив бомбардування, свист бомби, собаки неначе під землю намагалися влізти.

Та й правду кажучи, і солдати боялися. Між нами був один, котрий про себе говорив, що він бердичівський козак. Після бомбардування, коли вже літаки відлетіли, він так і не пришов до гурту солдат, хоч і командири дали такий наказ. Він, отой бердичівський козак, так і залишився якихось двісті п'ятдесяти метрів від гурту солдатів. Нам уже й далі їхати пора, а він все лежить, з лисої голови піт струмками стікає. І тут командир наказав силою забрати того козака, бо, каже той командир, як знову прилетять німецькі літаки, то нікому тут пощади не буде, бож довкруги нас була скрізь рівнина, не було жодного захисту, ніде було заховатися.

Далі ми поїхали аж до Мартинівки. Там в мене були родичі, то я став просити, щоб мене до них пустили. Та, з огляду на те, що вже була ніч, мене не пустили, бо, мовляв, уночі можна й утікати. Я витягнув з автомашини сидіння. На ньому лягли по моїх боках командири. Мабуть боялися, що я таки буду тікати. Вже тоді був наказ, щоб більше,

як трох, ніхто не збирався. Я таки не втік тоді, але виршив, що при першій нагоді таки залишу своїх „опікунів”, залишу все, що пов’язане з советським раєм, залишу свою солдатську службу на користь більшовиків. Мені вже досить було того, що вони мені висали мою кров. Я не бажав, щоб і надалі мені сосали кров з моїх жил. По голові ходили пляни втечі, але нічого конкретного я не придумав. Однак твердо вирішив рятувати своє життя.

Ранком ми знялися і поїхали далі. Затрималися ми якихось 6 кілометрів за Мартинівкою, у селі Гарбузівка. Був наказ нікому не відлучуватися. Навіть, якщо й на 10 хвилин хто куди йде, то треба одержати дозвіл, щоб начальство знало де у яку хвилину кожний солдат. Якихось з кілометр за Гарбузівкою був великий паровий млин. І я, таки без жодного дозволу, пішов до нього. Йдучи, я ро-думував, що може вже більше не повернуся до відділу. Коли я прийшов до млина, там мене впізнали два комуністи й зразу почали розпитувати, що я там роблю. Я відповів, що, мовляв, прийшов, маючи надію когось зі знайомих побачити, адже це було недалеко Мартинівки, в якій жили мої родичі. Але вони мені не повірили й таки просто заявили, що вони мене настільки добре знають, що вони певні щодо наміру втечі. Я отим моїм знайомим комуністам говорю, що я відпросився на годину й мушу вертатися до своїх. Якось мені повірили й я вернувся у свою військову частину. Так ось провалився мій перший плян, перша нагода втечі. Мого відлучення ніхто не зауважив, бо коли я вернувся, то всі вже спали. На підставі того дня я дійшов до висновку, що слід бути вельми обережним, бо довкруги всі слідкують один за одним.

І знову прийшов ранок, і знову ми подалися далі на схід. Того дня ми їхали якихось вісім годин, аж приїхали у село Бареняки, що за річкою Манич Західній, ліву притоку Дону. І тут же поблизу села Новоманич, в якому наша військова частина затрималася. Тут же, несподівано, я знову натрапив на свого „улюблена” політрука на прізвище Кравченко, там бо, у Бареняках стояла, як виявiloся потім, наша частина, цебто наш автотракторний батальйон. Він теж відступав на схід. І він до мене:

— То ти тут? Ти ще не втік до німців?

— Мені нічого до німців утікати, — відповідаю йому, — мені й тут добре, я між своїми.

— Нічого, — каже мені політрук, — ще прийде на тебе час, я ще з тобою розправлюсь, що й місця по тобі сухого не залишиться.

Оця зустріч з моїм ворогом-політруком пригадала мені про

необхідність серйозно подумати про якнайшвидшу втечу. Я ж бо не кролик, щоб лізти у пащу вужа-удава.

Мій добрій товариш служив у штабі. Саме віл нього я довідався, що наш батальйон довго у Бареняках не пробуде, всього кілька днів. Потім направимося в околиці Святогорська, що поблизу Каспійського моря. А там же пустиня. Я зрозумів, що мені зосталося жити не більше, як два тижні, що саме там зі мною розправиться політрук, що по мені лиши „мокре місце” зостанеться.

А поки що мене з моїм напарником Миколою направили до постачання продуктів, і за тим наказом нам треба було їхати у місто Сальськ, розташован за тридцять кілометрів віл Бареняків. Ми туди їздили по два-три рази кожного дня. Микола колись жив у Сальську, він там сидів у в'язниці. Випустили його з тюрми і він зразу ж попав в армію. В Сальську живе його мати, а на окраїні міста сестра. А ще одна Миколина сестра жила якихось два кілометри віл стоянки нашого батальйону. Ми в неї були вже декілька разів, бо там розташувався наш штаб. Штабісти знали нас.

Сам Микола був дуже доброю людиною. Одним з його недостатків було, що на його мали вплив різні люди й він піддавався тим впливам дуже легко. Він, з огляду на це, властиво ніколи не мав своєї думки. Але теж, якщо йому говорити щось і він з цим мириться зразу, то на нього можна було покладатися. Часом він, коли не погоджувався з думкою іншого, зразу ж про це йому заявляв. Микола був безпартійний і я це в ньому дуже цінив.

Однієї неділі ми з Миколою поїхали у Сальськ. Я йому й сказав по дорозі:

— Що, Миколо, будемо робити? Адже маємо їхати на пустиню, там нас комарі з'їдять. А тут, — кажу йому, — у своїй країні набагато легше. Тут не пропадемо.

— Згода, — відповідає мені Микола.

Так ми й домовилися з Миколою удвох залишити наш батальйон. Правда, я про політрука, про його погрози на мою адресу, нічого Миколі не сказав. Пошо було його тривожити. ото тільки дня ми ще не назначили собі.

Микола, всупереч нашій домовленості, втасмничив ще одного солдата, баптиста. Ми домовилися, що коли у Сальську буде безладдя, то ми зможемо там зробити запас харчів. Так ми й зробили. Свій запас ми сховали на горищі. Його нам повинно було вистачити щонайменше на два місяці.

Тим часом ми ще одного разу поїхали з Миколою до його сестри, що жила недалеко Берендяків. Ми просили Миколину сестру, щоб вона нам придбала цивільний одяг. Вона сказала, що в ній самої немає, але вона попитає у сусідки, в якої був чоловік-тракторист. Трактористова жінка сказала Миколиній сестрі, що весь чоловіків одяг закопаний. В сестри стояли офіцери. Отож коли вечером сестра Миколи подавала тим офіцерам вечерю, якраз прийшла ота сусідка, що в неї був чоловік тракторист. Вона й без ніякої обережності, при тих офіцерах, запитала Миколину сестру нашої її цивільний одяг. А Миколина сестра, теж неначе зовсім нерозумна, відповіла, що це не для неї, а для отих чоловіків, показуючи на нас, що це їм потрібний цивільний одяг.

Офіцери переглянулися між собою, але нічого не сказали. Вони напевно все добре розуміли. І, хто зна, коли б їм змога, то й вони б, мабуть, раді були набути для себе цивільний одяг.

Від моого товариша-штабіста я довідався, що о третій годині над ранком наш батальйон має рушати далі на схід, у напрямі Каспійського моря. А звідтам вже не буде зможи втікати. Там степ, довкола чужі люди. І це означало б, що й надалі треба, уде залишитися у більшовицькому ярмі. І, хто зна, може вже ніколи в житті не трапиться нагода розпрощатися з ними. Але не без значення були теж погрози з боку політурука на мою адресу.

ВТЕЧА

Прийшов вирішальний день, в якому треба було сказати собі: або жити далі під советською владою, або вмирати. Мені, молодому, нехотілося все життя прожити і трястися, боячися червоних більшовиків. Вони лиш кров випивають з нашого народу, вони всю Україну перетвоили у свою колонію, а український народ у невільників. Треба мені раз і назавді відірватися від більшовиків, від червоної зарази, яка ось вже скільки років п'є мою кров. Через неї вся наша родина терпить, від нас відібрали все те, що мої діди й прадіди заробили чесним трудом.

Коли ми останній раз були в Сальську, то там вже не було ніякої влади. Отож це й був для нас сигнал, щоб діяти, тобто тікати з советської армії. Коли Микола розповів мені про втаємничення в наші пляни також отого баптиста, то я таки справді побоювався, що він нас

зрадить. Я його зовсім не знав і тому не мав підстави вірити йому. Тоді я кажу Миколі рішуче:

— Миколо, сьогодні, тобто над ранком, о третій годині наша військова частина має вирушити у напрямі на Каспій. Мусимо тікати, інакше пропадемо. Щоб тільки бабтист нас не зрадив. Якщо ти не хочеш тікати, то залишайся тут, а я сам утечу.

— Я від тебе не відстану, — каже мені Микола, — піду з тобою.

Я повеселішав, маючи надію, що удвох таки нам буде легше.

— Як тільки приїдемо у часть, бери, — кажу до Миколи, — свою каталку (тобто згорнуту шинелью) і будемо тікати. Якщо й попадемося, то з каталкою легше буде відбірхуватися, мовляв заблудили.

— Добре, — каже Микола.

Приїхавши, взяли ми свої каталки і подалися геть від роз положення частини. Неподалік була розташована польова кухня. Ми взяли напрям вбік від неї. Коли йдемо, аж нас затримав караульний, питаючи:

— Куди це ви?

— Та ми ось пізно вернулися і йдемо до кухні, там мали нам залишити нашу вечерю, — відповідаю караульному.

— Ви трохи вбік від кухні йдете, — каже він. — Кухня ось там, — вказав у напрямі, про який ми точно й без нього знали.

Ми ніби звернули у напрямі кухні, але зразу ж після цього таки пішли якнайдалі від нашої частини, у пшеницю, яка тут же росла. За пшеничним полем були лісопосадки, цебто смуги посадженого в степу вздовж доріг лісу. А в них, отих лісопосадках, повно війська. Ми його минали, вертаючись з Сальська. Ми з Миколою відійшли якихось 350 метрів й залягли у пшениці, але не разом, а десь кільканадцять метрів один від одного. Ми могли обмінюватися спостереженнями. Вирішили пролежати до ранку. Земля була сира, нами почало трясти, бо перед північчю пройшов невеликий дощик. Я лежав у глибокій борозні. Дорога від нас була недалеко, всього, мабуть, лише півкілометра. Отже ми могли все чути, що на ній робиться. Вже після цього прбачили, що воно, оте авто, іде просто на нас. Ми захололи від переляку. Вже трохи згодом ми уявили весь жах ситуації. Автомашина, з якої чути було голос нашого політрука, проїхала між нами, цебто між мною і Миколою, не зауваживши нас. Політрук викрикуав:

— Як тільки знайдемо, зразу ж розстріляти їх. Вони десь тут повинні бути, вони ж не дурні, далеко не відійшли, бо там їх зразу зловили б.

Ось їде політрук з солдатами автомашиною, зрозуміло, що

вантажною, бо ж інших не було в Червоній Армії для звичайних командирів, світять прожекторами, а світ від них відбивається від золотої пшениці й б'є вгору. Так і не знайшов нас політрук зі своїми автоматчиками. Вони всі вернулися і настав спокій.

Ми, в одних лиш верхніх сорочках, мокрі, перемерзли на сирій землі. Десять коло четвертої години над ранком, коли стало сіріти, ми з товаришем почали радитися, що нам робити далі. Коли ми підняли голови, то побачили, що шляхом іде сила-силенна війська. Йдуть і шляхом і пшеницею.

— Давай, Миколо, вилізати з цієї пшениці, а то можуть нас тут постріляти. Ходімо на шлях, он там, бачиш, ще одна велика колона йде. Приєднаймося до неї і так врятуємося. Там нас ніхто не впізнає, адже бачиш, що довкруги безладдя.

Ми так і зробили. Якось непомітно приєдналися до колони і йдемо. Та біда в тому, що колона йшла в напрямі хати, в якій ми, цебто наша частина, стояли. А що як там ще наш політрук? Нам би треба до Миколиної сестри добрatisя. Та коли ми проходили повз оту страшну для нас хату, то біля неї нікого не зауважили. А надворі вже зовсім видно, ось сонечко незабаром зійде. Все ж таки нас уздріла баба з тієї хати. Ми її запитали хто тут є, а вона відповіла, що вже нікого немає. Та ще й запитала звідки ми тут взялися. А я їй відповів, що від Бога.

Отак ми перекидуємося з бабою словами, чекаючи, поки колона пройде, щоб нам залишилися тут. Та ось до хати підходять якісь командири, брудні, втомлені. просять води. Напилися і пішли далі, не звертаючи на нас уваги. Вони ледь дихають, їм не до дезертирів.

До Миколиної сестри було від тієї хати якихось три кілометри. ми й подалися туди. Коли оце доходимо до її хати, а там, через низький пліт, нас побачили совєтські командири. Микола аж оставпів зі страху. Я йому кажу, щоб йшов за мною, неначе нічого не сталося. Заходжу у двір, беру пі козрок і рапортую:

— Товариш командир, оце веземо паливо і в нашій автомашині згорів конденсатор. Тут мав бути технік другого рангу й чекати на нас з запасними частинами.

Командири, іх було два, переглянулися між собою, один з них встав і пішов у хату. Можливо, щоб скористатися польовим телефоном.

— Ходімо, — кажу до Миколи, — може технік чекає на нас на другій вулиці.

І ми повернулися та й пішли. За другою вулицею ззаду городів був великий, але міленський залив, зарослий очеретом і всяким іншим водяним зіллям.

— Вже техніка знайшли, — кажу Миколі, — лізьмо у воду та й ховаймося в очереті.

Ми таки полізли у воду й пройшли поміж очеретом якихось 500 метрів. Води трохи вище колін. І там, у воді, в очереті ми просиділи аж до полуночі. Чули перестрілку, чули звуки їдучих автомашин. І все це затихло аж після полуночі. Ми й вирішили виходити з води, щоб дістатися до греблі, з якої нам буде краще видно що діється довкруги гас. Йшли очеретом, на чисте плесо не виходили, бо боялися, що нас хтось побачить.

Вийшовши на ґреблю ми встановили, що довкола нікого немає. Скрізь тихо. Аж за деякийсь час ми побачили, що їде якийсь чоловік гарбою, запряженою у три коні. На гарбі сіно. Ми вийшли назустріч тій грабі.

— Куди, дядьку, ідете? — питав старика.

— У Сальськ, — відповідає дядько. — Там біля станції живе моя дочка, то хочу її забрати у село, щоб, бува, не попала під бомбардування.

— Може нас підвезете?

— Та сідайте, — каже дядько.

Ми влізли на гарбу. Бачимо, а на сіні рядна якість. Ми попросили дядька, щоб ними нас накрив, мовляв ми перемерзли й невиспани. Дядько нас накрив і так ось їдемо у напрямі Сальська.

Однак сон нас не брав, хоч ми цілу ніч і ока не змужили. Їдемо отак, аж, проїжджаючи якесь село, бачимо у садках повно війська. Вони, мабуть, як і ми, чекають німців. Командир питав нашого дядька:

— Старик, чи не видно там десь німців.

— Не видно, — відповідає дядько.

Солдати матюкаються, „коли той німець прийде” — говорять.

Ми, бачили, що немає кого тут боятися, вилізли з-під рядна і сіли відкрито на сіні. Так проїхали п’ять кілометрів і бачимо, як чоловік зі сорок ідуть пішки. Між ними й диспичер з нашої частини. Решта, мабуть, самі партійці, тікають від німців.

— А куди це ви прямуєте, — питав диспичер.

— У свою частину, — відповідаю йому.

— Знаємо у яку ти частину ідеш, — відказує наш знайомий.

— Немає нам часу розмовляти, ми поспішаємо, колись стрінемося, то побалакаємо, — говорю йому.

— Я не думаю, що ми ще колись зустрінемося, я знаю яким ти духом наsicений.

Ми випередили пішу валку й далі поїхали у напрямі Сальська в якому ще день тому не було ніякої влади — ні більшевиків, ні німців.

Приїхали ми в Сальськ. Скрізь пусто, ніхто нічого не знає. ми пішли до Миколиної матері. Вона нас зустріла, накормила й каже:

— Тут, хлопці, в мене небезпечно, в мене сусіди дуже погані. Коли б совєти вернулися, то буде біда мені, і вас лихо не обмине — видадуть.

Ми послухали стару Миколину стару матір і подалися до його сестри, що жила на окраїні Сальська. Там, у дворі був бункер і в ньому повно жінок. І ми з Миколою увійшли в той бункер. Жінки, котрі нас вже знали, розпитують де наша автомашина.

— Ми іхали, — відповідаю їм, — а по дорозі багато війська, все якісь командири. Вони й затримали нас та відібрали в нас автомашину. От ми й прийшли сюди.

Жінки почали лаяти командирів, мовляв рядових солдатів можна кидати напризволяще, а самі машиною тікають.

Ми з миколою не входили у ці розмови. Ми ж не знали що дійсно думають ті жінки. Та й не певні ми ще, чи, бува, не вернуться сюди більшовики. Вже було й таке, що німці тікали перед лвома батальйонами совєтів, а ті, як прогнали гітлерівців, такої саламахи нарobili, стільки людей постріляли, що аж жах, а німці знову за два дні прийшли. Та вже для постріляних не було рятунку.

Аж під вечір жінки повілали з бункера, і ми з ними. Нам з Миколою його сестра постелила в хаті. Ми, після вечери, таки зразу ж пішли спати, бо були до нестями втомлені. Спали ми кріпким сном.

Німці стояли в той час довкруги Сальська, але в місто не заходили, боялися якоєсь пастки. Тому й почали уночі обстрілювати місто. Навіть один снаряд хату пошкодив, в якій ми спали. Ми зійшли у підваль, щоб заховатися перед снарядами. Там хати були збудовані з землі, а криші були солом'яні. Нам у підвальні було холодно й ми пішли до жінок у бункер. Тоді й побачили, що вже сонце сходить і крізь метушаться німці, стріляють трясучими кулями. Від них і загорілася одна хата.

Одна з дуже відважних жінок вискочила з бункера, а до неї німець показує, неначе хоче води пити. Вона й винесла йому горнятко з водою. Він не пив, вилив воду, показуючи, щоб люди гасили пожар. Вона й прибігла за нами. Десь узялося якихось сто чоловіків, котрі, мабуть, як і ми перечікували аж зовсім відступлять совєти. І всі ми почали гасити оту запалену хату.

Я, після цього всього, став роздумувати, що ж мені далі робити. Микола дома, а я серед чужих. Чи це вже справді я позбувся ненависних мені більшовиків?

Я собі думав, а події розгортаються швидко. Як тільки пройшли німецькі частини, через Сальськ почали проходити під конвоєм совєтські військовополонені. Всі були брудні, втомлені, в подергій одежі. Щоб і нас не зарахували до полонених, ми з Миколою швиденько передягнулися. Мені Микола дав якийсь тюремний одяг. Та мені було все одно, аби лише скинути з себе військову уніформу. І так ми з Миколою стали знову цивільними людьми.

ПЕРША ЗУСТРІЧ З НІМЦЯМИ

Ми з Миколою пообідали й він каже:

— Давай підемо до міста, побачимо що там робиться.

І ми пішли. Біля крамниць, в яких продавався колись одяг, повно людей. Німці роздають все, що там є. То й ми підійшли до однієї крамниці, біля якої стояла чимала черга, й собі стали чекати, щоб щось узяти. Один з німців надворі пильнує порядку. А всередині роздають тільки по одній речі. Там були валянки і куфайки, а наші люди які? Дістане куфайку й кричить: дайте ще й валянки. Німець не розуміє про що йдеться. Коли чоловік не виходить з черги, то німець підходить і б'є його в лиці, по спині. Тоді вже люди не просили, щоб дати їм по дві речі. А були такі, що другий раз ставали в чергу, щоб дістати другу речі.

Ми з Миколою стоїмо в черзі й приглядаємося що навколо нас діється.

Микола каже:

— Знаєш, Іване, здалося б щось дістати, але не по морді.

— Миколо, ти дивись яка спекота надворі. Чого ж ми будемо тут стояти. Я нічого не хочу.

Поки ми вирішили що нам робити, біля черги появилися два молоді чоловіки, гарно, чисто одягнені. Вони приглядалися до німця, що втримував порядок. Той німець був сильний, високий, бльондин, але без картуза, хоч і з гвинтівкою. А волосся його було розкуйовдане. От і підходить один з них молодих до німця і, послуговуючись більше руками, ніж язиком, пропонує йому грибінчика, щоб той розчесав своє волосся, і за те, щоб пустив їх двох без черги. Німець щось там зрозумів, бо почав ламаною польською мовою, але так, що можна було зрозуміти, лаяти того молодого чоловіка:

— Ти що, за грибінчика хочеш мене купити?

І після цих слів почав, спершу руками, потім також прикладом гвинтівки бити його. Той впав, але німець не пересав бити. Бив, аж поламав приклада. Жах було дивитися на таке знущання? І за що? Тільки за те, що той молодий вискочив з дурною пропозицією. Дурна вона то дурна, але ж за це так побити людину? Люди з жахом дивилися на те що діється біля них, але втручатися боялися. Це ж був новий окупант. Отак коло тисячі людей уперше запізналося з німецькою дійсністю.

Після цієї пригоди ми з Миколою таки зразу вийшли з черги й

подалися геть від того місця. Дійшли ми до якоєсь площі, а там — тисячі полонених. Між ними теж жінки в уніформах. Люди спішать у напрямі того табору. Хто несе щось істи, хто щось пити. А хто й так дивиться на тих бідних людей.

І ми підійшли до полонених. Один з них, середнього віку, питав нас що ми тут шукаємо, хто ми такі, що ми хочемо. Я кажу, що ми були на окопах і тепер прийшли, щоб дістати якусь посвідку, яка б послужила нам за пропуск додому.

— Тікайте звідси якнайшвидше, — каже той чоловік, — вже тут були такі, то їх усіх посадили разом з нами, полоненими. Ніkomu nіякого пропуску не дають.

За якусь хвилину, поки ми вспілі відійти від табору полонених, вийшов якийсь комендант у присутності перекладача, і заявив:

— Жінки, котра з вас дістане цивільний одяг, зразу ж буде звільнена з табору. А котра не дістане, залишиться у таборі.

Тут жінки зразу ж кинулися котра де знала й протягом кільох хвилин назносили жіночого одягу, щоб жінки полонені були звільнені.

Ми ще трохи постояли й вернулися до Миколиної матері. Вона дала нам вечеряти. Після вечері ми трохи відпочили й пішли спати. Не дуже нам спалося після отієї першої зустрічі з німцями — новими окупантами нашої країни. І вони, як таки першого дня виявилося, не рахувалися з людиною, не рахувалися з місцевим населенням.

Ми якось, дякуючи Богові, пережили і втечу з совєтської армії, і не попали німцям у руки. Ми не стали полоненими.

ДОРОГА В РІДНЕ СЕЛО

Ранком я встав, поснідав і попрощався з Миколою та його матір'ю. Вони дали мені зо два кілограми шинки, хлібину, все це поклали в торбинку. І я теж мав своє майно, а передусім два паски, а один з них дуже добрий, щоб на ньому наводити лезо бритви.

— Як тільки будеш в нашій стороні, заходь до нас. Я, — каже Микола, — ще не мав такого товариша як ти.

Ми обмінялися адресами, обнялися, ненчає два брати.

— Щасливої Тобі дороги, — сказала його мати.

— Дякую вам, дякую за все.

Дорога в рідне село, до батьків була далека. А йти треба було пішки. Я не привичаєний далеко ходити пішки, майже весь час

працював шофером, то й ходити приходилося мало. Але нічого не поробиш. Треба йти. Перша моя мета, це станція Пролетарська.

Довго я йшов, нікого не зустрічав, аж ото наткнувся на ціле побойовище. Тільки я пройшов якусь греблю, а там горами трупи лежать. Вже пухнути почали. І трупи коней. Але й були також ще живі коні, запряжені у вози. Вони неначе говорили, дивлячись на мене: „Розпряжи нас, дай нам їсти, дай нам пити”. Мабуть довго так стояли, не маючи змоги напастися ні напитися.

Мені прийшло в голову випрягти одного коня і взяти його собі. Хай буде на початок господарювання. І почав я вибирати кращого на мою думку коня. Вибрає такого, що мені видавався молодим, здоровим. Випряг я його, повів напувати. І залишив оце побойовище за собою. Не знаю що там сталося, чи люди згинули від артилерійських снярядів, чи від кулеметів. Але це все були цивільні. Мабуть якісь утікачі.

Сів я на коника й мандрую на ньому у напрямі станції Пролетарської, до якої гей-гей ще далеко. Іду я верхи, а думки лізуть у мою голову. Як цей світ складений, який він нетривкий, зокрема людина, неначе порошинка, тут вона є, живе, часом навіть розпинається коштом інших, а тут вже її немає. Зостається по ній тільки труп. Аж врешті несподівано над'їхала колона німецьких солдатів на мотоциклах. перші випередили мене, затрималися, повернулися до мене, подивилися і поїхали далі. І так майже всі мотоциклісти. Так, неначе я був якийсь цікавий звір з містечкового звіринця.

Я станцію Пролетарську добре знаю. Коли я до неї доїхав, то якось не бачив у ній німців. Здавалося, що там взагалі немає ніякого війська. Але мене щось неначе попереджало. Їхати далі верхи — зауважать німці й буде біда. І коня не хочеться залишати. Але вирішу ю швидко. Зліз я з коня, розгнуздав його, спутав та й пустив. А сам пішов поза станцією, щоб люди не бачили. Я Пролетарську знав добре ще з часу, коли сидів у тюрмі. Тож і знайомі мені були всі стежки в ній.

Пройшов я Пролетарську станцію і заходжу в останню хату, в якій жили старенькі люди. Я привітався і сказав, що вертаюся з окопів, цебто, що я був мобілізований копати окопи, й тепер вертаюся домів. Попросив я стареньких напастися води. А вони мені ще й їсти запропонували.

— Коли ваша ласка, — сказав я, — то справді не відмовлюсь і буду дуже вдячний.

Під час частвуання, на подвір'я стариців пройшов чоловік, увесь у болоті, просто чорний, майже не видно очей. Він, попросивши

напитися, теж дістав їсти й розповів таку страшну історію:

Був політрук, ще якийсь комісар, та командир. Люди, солдати, ходили, погубившись від своїх частин, по селах, не знаючи куди податися. У той час німці вже опанували Краснодар, отже столицю Кубані. Це значить, що ми вже 250 кілометрів у тилу. Німці наступали двома дорогами, а все, що було поза шляхом їхнього наступу, залишалося. Ото ті командири з політруком на чолі почали збирати солдатів. Назбирали якихось п'ятсот солдат. Були в них простеньки гвинтівки і одна мала гармата. Політрук каже солдатам, що німці тут тільки десант, тридцять шість людей, висадили. А так вони ще далеко. А може й ні. Оце ті командири зі своїми солдатами, будучи переконані, що в Пролетарській немає німецького війська, підійшли під саму станицю та й давай по ній бити з гармати. А в Пролетарській насправді було німецьке з'єднання танків. І німці вискочли на своїх танках, навіть не стріляли, тільки сунули на оте мізерне совєтське військо. І душивши все, що було по дорозі. Отой, що то прийшов весь у болоті, чудом тільки врятувався. Він лежав у рівчаку, на ньому ще два солдати, і танки, проіхавши по них, не задавили його. І ось він прийшов сюди. А всі інші до одного подушені німецькими танками. Він попід трупами лежав якихось дві години, аж потім відважився вилізти й прийти сюди.

І тоді я собі пригадав, чого це німці на мотоциклах іхали неначе скажені. А то вони дізналися, мабуть, про совєтський відділ під Пролетарською.

Сонце вже звернуло добре на пополудні. До наступної станиці Платовської було 25 кілометрів. Я собі подумав, що не встигну дійти до неї, що буду там перед заходом сонця. Коли оце я відійшов з Пролетарської декілька кілометрів, а за мною почувся якийсь шум. Я оглянувся, а то на повній швидкості їдуть німецькі танки. Пройшло якихось п'ятдесяти танків. Пілюка над дорогою за ними, неначе густа хмара. Знову, подумав я собі, десь якісь політруки доведуть до м'ясорубки солдатів.

Йдучи далі, пройшовши якусь годину дороги, я побачив гурт хлопців та дівчат, які їхали верхи на військових конях. Їх я пізнав по сідлах. Я почав просити, щодали мені одного коня, бо того, що я взяв раніше, я залишив заки ввішов у Пролетарську станицю. Один з хлопців каже мені:

— Ось там за отим горбочком тих коней, скільки хочеш. Там і візьмеш собі.

І справді, коли я пройшов за горбочок, там були тисячі коней. Вони

ходили собі, деякі паслися, а деякі, котрі мали поводки зачеплені за луку, не могли нахилитися. І стояли голодні. Коні гарні. Я не знову шукаю робити. І хотілося б взяти хоч би пару коней, і боязко.

Коли ото, бачу, йде дядько з граблями на плечі. Він мене й питає куди я йду та звідки. Я відповідаю, що я з окопів вертаюся домів. А він тоді:

— Не йди туди, чоловіче, там, у селі, хто тільки проходить, усіх забирають у табір. Обіди краще станицю.

Я подякував за пересторогу й обійшов станицю Платовську. Зайшов у хату, попросив води напитися. Питаю господаря що сталося. А він і розповів, що ото у плавнях блукали десь три полки кавалерії, а тут якийсь штаб стоїть. Ота кавалерія повела наступ на Платовську станицю, а проти них пішли танки. Багато повбивали, а решту в полон взяли кавалеристів. Ото й зігнали їх усіх у табір, що коло церкви. І заганяють туди всіх, хто тільки проходить станицею.

До наступного села, невеличкого, бо в ньому якихось 25 дворів, було за шість кілометрів. Я боявся ночувати у Платовській станиці й вирішив податися до того найближчого села. У ньому, малому, безпечніше буде переноочувати. Дійшов я до села, вже робиться темно, смеркає. Я прошу переноочувати, а мені відмовляють. І так у кількох хатах. Кажуть, що німці загрозили розстрілом тих, хто дасть нічліг незнайомому. От хоч плач, а нічлігу мабуть не матиму. Зайшов я і в останню хату просити переноочувати, але й там не пускають. Я кажу, що ляжу в сіні, а коли б щось сталося, то кажіть, що мене не бачили, мовляв самовільно, без ніякого дозволу влігся. А я перехрестився і присягнув, що не зраджу, коли б мене в них застали. І аж тоді господарі хати погодилися на мій нічліг. Я потемки зробив собі кубло, зарився в нього й заснув. Спав добре, бо й втомлений був до краю. Але й так, в напруженіх нервах, часто прокидався.

Ранком я прокинувся і зразу ж подався у свою дорогу, щоб, думаю, холодком якнайдалі зайти. Йду отак довго, вже й сонце піднялося височенько. Аж далеко за селом, далеко від дороги стоять копиці пшениці, а далі від них якийсь видолинок, і щось там блищить, чи ставок, чи річка якась. І я пішов у тому напрямку. Не доходячи до копиць я побачив якогось чоловіка. Підійшов до нього, а він чогось трясеться, не може говорити, не може мені нічого пояснити, язик в нього плутається, зовсім нескладно говорити. І не відомо мені звідки появився ще один чоловік, з вилами. І зразу до того переляканого:

— Ти проклятий Мошку, я тебе тут таки заколю.

А Мошко не відповідає, тільки дивиться на мене переляканими очима.

Я став просити отого з вилами:

— Пусти людину, хай іде собі, хай рятує своє життя.

Той з вилами ще довго не відступав, таки хотів заколоти єрея.

Врешті залишив його у спокої і каже до мене:

— Коли б не ти, я б його заколов.

Я порадив єреєві якнайшвидше тікати звідси. І він таки так зролбив. Але не пішов на шлях, а поміж копицями пшениці. Видно боявся не тільки отого чоловіка з вилами, а й німців. Я відійшов з того місця тільки тоді, коли єрей був уже далеко й йому нічого не загрожувало з боку чоловіка з вилами.

Я пішов далі у напрямку свого села, а тому й вернувся на дорогу. Десь не дуже я далеко відійшов і натрапив на гурт старших німців, котрі, поставивши свої велосипеди, ремонтують дорогу. Вони мене й затримали, щось розпитують, а я їхні мови не знаю, не можу їм нічого сказати. З-поміж них один почав говорити ламаню польською мовою, так, що я міг дещо зрозуміти. Саме він перестеріг мене, щоб я не йшов полями, бо це небезпечно, мовляв появилися партизани і кого побачать німці не на шляху, то вважають, що це партизан і стріляють без попередження. Це попередження німець зробив після того, як розпитав мене хто я і куди йду, та що, як я йому сказав, в мене п'ятеро дітей. Я збрехав, тому що знат, що німці в той час не забирали тих, в кого багато дітей.

Я був вдячний німцеві. Видно, що то були ще ті німці, котрі не просякнули гітлерівським духом, вони були в середніх роках. Мабуть і в них у Німеччині залишилися діти. А повірив мені німець, що я, мовляв, йду з окопів, бо перед тим зняв з мене картузу й переконався, що я не стрижений. Німці знали, що солдатів у Червоній Армії стригли. А я ж був шофером в армії, а шоферам, як виняток, дозволялося носити чуприну, як і командирам. Ось такий випадок не тільки врятував мене, але й допоміг уникнути небезпеки у дальшій дорозі. Добре, що він мені порадив іти шляхом. А я вже, було, плянував іти степом.

Пройшов я якихось п'ять кілометрів а напроти мене колона вантажних автомашин, а по боках колони, мабуть, з кілометр по боках, їдуть мотоцикли. Коли нараз чую крикнув хтось. Я глянув, а то оті, що на мотоциклах когось застрілили. Видно йшов степом. Власне тут я переконався, якою вартістю для мене було попередження старого німця не йти степом. Бо й мене б так само порішили, вважаючи, що

я партизан. І ніхто не знати би, де я похованої, і чи взагалі похованої.
А я ж вже так недалеко від рідного села.

За якихось 20 кілометрів від того місця, де мотоциклісти вбили йдучого степом, я побачив, що на недалекій рівнині приземлився совєтський літак. Це сталося якось зовсім несподівано. Не знаю як він і звідки вявся. І зразу ж після приземлення з літака вискочило може 35 чоловік, всі зі зброєю в руках. А літак після цього, заревівши моторами, не чекаючи піднявся вгору й полетів. Побіч дороги росли соняшники та кукурудза. Було де сковатися. А здалеку вже видно колону німецьких автомашин.

Я затримався і теж принишкнув. Просто боявся, що зараз таки почнеться битва. Та нічого такого не сталося. Колона автомашин проїхала, і її совєтські десантники не зачіпили. Мабуть мали зовсім інше завдання. Тоді я також пішов далі й без ніяких вже несподіванок, десь аж під вечір, дійшов до Гарбузівки.

Саме там язупстрів чоловіка й запитав куди він іде. Виявилося, що в Мартинівку, отже в мое село. Він був візком, запряженим в одного коня. Я попросився підвезти мене. Він був молодший за мене і тому не знати хто я. Я питаю яка армія в Мартинівці.

— Німці, ось вже два дні, як вони тут. І, говорять, вже цілу Кубань зайняли.

Початково ми майже не розпитували один одного, але згодом отой молодий чоловік почав мені розповідати, що тут тільки не діялося, як рострілювали, як людей по дорозі, коли вони верталися домів.

Я тоді й усвідомив всю небезпеку, яку пережив, ідучи додому. Мене аж страх огорнув. І я собі подумав, що це все сталося за допомогою вищої сили. Не міг же я ось так, без помочі, виходити цілим зо всякої біди, в іх же, отих бід у мене, було багато. І тоді я згадав, що мати дала мені колись невеликий листочек паперу, на якому була записана молитва. Такої молитви я ніде ні перед тим, ні потім не чув. Там мовилося про Христа, про ангела хоронителя, щоб рятували від кулі, від холоду, від голоду. І ще було там написане, щоб переписати оту молитву й переслати її десятюм іншим людям. Я й зробив свого часу саме так. Може власне й той випадок зробив, що мене мій ангел хоронитель рятував від небезпеки і я щасливо ось доїжджаю до свого села.

Я потайки, щоб мене не бачили, перехрестився у бік сходу сонця і подякував Богові за те, що мене врятував перед більшовицькою загрозою, що поміг мені вирватися від червоних катів. Тепер я зможу

спокійно спати, не мусітиму кожної хвилини чекати небезпеки. робитиму що вважатиму за потрібне. І вночі не буду чекати, аж хтось застукає і забере мене з дому.

ПІД НІМЕЦЬКОЮ ОКУПАЦІЄЮ

Ми жили не в самій Мартинівці. Мартинівка, це велике селище. Від неї до Захапин ще з шість кілометрів, а з Захапина до Чабачин ще трохи дороги. Оце й іду я дорогою з Мартинівки. Втомлений, ноги не несуть вже мене. Йду помалу. Вже пройшов Захапин, за ним чималенький рівчик, і аж потім Чабачин. Саме там наздогнав мене чоловік. Як виявилось, і він мене, і я його прекрасно знали. Це був Юхим Лемешко, отой самий, що розкуркулював селян нашого села, той самий, котрий спричинився до того, що тисячі селян більшовики вивезли в Сибір. Не було між нами розмови. І я не знатув чому.

прийшов я додому, привітався, розглянувся по хаті. І тоді почав розпитувати матір про Лемешка. А вона й каже, що Юхим Лемешко тепер начальник поліції. в поліції служить також отой Василь Ситник, котрий відмовив мені посвідки, через що тоді мені було хоч з моста та й у воду, хоч з голоду вмирай.

Наступного дня, як я незабаром довідався, Юхим Лемішко подав заяву, що, мовляв, за станом здоров'я він не може служити в поліції. І десь зникнув з села. Зникнув також і Василь Ситник. Також інші колишні прислужники совєтської влади. І я й досі не знаю, чи вони залишилися в селі на наказ їхньої партії, чи вони були такі шкурники, що можуть служити хоч чортові, аби тільки зверху бути, аби тільки мати змогу знущатися з інших. Може таки й побоялися мене, що їх викажу хто вони були за більшовиків. Я ж через них саме протягом дванадцяти років не зазнав спокою, мусів міняти роботу, часом навіть непогано платну, аби тільки не попасти знову в тюрму. Я ж був син розкуркуленого, яж був репресований совєтською владою, я ж був позбавлений права голосу. А жити мусів. І працювати мусів, щоб прожити. І батьки мої були вимушенні міняти прізвище, ховатися перед владою. притому ні вони, ні я не вчинили жодного злочину. А, може, такий ось Василь Ситник чи Юхим Лемешко побоялися помсти з моого боку?

У перших днях мого перебування в рідному селі мені пропонували вступити в пліцію, пропонували й іншу працю для німців. Та я

відмовився. Не хотів для них служити. А робити щось треба було. Зрештою, я не призвичаєний сидіти без роботи. Така вже в мене вдача, так я був вихований.

Одного дня, властиво вечора, приходить до нас якийсь далекий материн родич, Петро Гриценко його було звати, і питає мене:

— Що, парубче, робиш?

— Ганяю мухи, — відповідаю йому.

— А чи не хотів би ти пристати до мене у спілку? Будемо удвох робити.

— Що ж це за робота, — питаю.

— Та, — каже Гриценко, — я був у комендатурі, там є начальник, котрий добре по-російськи говорить. Ото він і запропонував мені, щоб робити ковбаси з отих корів та коней, що ще живі, але поранені й до нічого іншого нездатні. Тільки застерігся, щоб м'ясних виробів не продавати місцевому населенню, а все постачати комендатурі. Ти ж знаєш, що я трохи за фахом ковбасник. То як, згоден?

— Згоден, — відповідаю йому.

— От і добре, — каже Гриценко. — Тим більше, що, як казав отой в комендатурі, що можемо розпоряджатися як своїм м'ясом, що засолене в магазинах колишнього „Потребсоюзу”.

Зразу ж на другий день ми з Гриценком взялися споруджувати коптильню. Збудували чималеньку, десь три на чотири метри. Тоді й пішли у степ, знайшли коня, що не уже був поранений, взяли його, зарізали та привезли у село на візочку.

Так почалась моя господарська діяльність при новому окупантові. Якось ми з Гриценком зловили два великі німецькі коні, які були дуже поранені. Ми їх добили, зняли шкуру, м'ясо порубали і поклали на візок. Але ми не мали чим накрити м'ясо. І на нього насіли мухи. Просто цілі рої мух. А надворі гаряче. І ми бачимо, що на м'ясі з'явилися мільйони біленьких п'ятен. Це були яйця, що їх склали великі зелені мухи. І в очах більшають оті яйця.

Приїхали ми до свого „заводу”, поклали м'ясо до примітивної холоділки, тобто до складу, в якому був лід, перекладений соломою. Ми думали, що врятуємо м'ясо. Та коли на другий день ми відчинили нашу холоділку, то побачили, що м'ясо аж ворушиться. По ньому ходили хробаки. Мені шкода зробилася нашої вчорашньої роботи. Та Петро каже:

— Ти не журися. Ось пропустимо це все крізь м'ясорубку, й не буде знати де м'ясо з коня, а де хробак.

Не я, а він був хазяйном нашої фабрики. І таки справді пропустили ми оте червіне м'ясо крізь м'ясорубку, поробили ковбаси, обварили їх, потів ще й покоптили. І не було видно, щоб там був якийсь слід по хробаках. І ось так приготовлену ковбасу почав їсти сам Петро Гриценко. Я не витримав, і мусів вискочити надвір, бо мене аж занудило. І від того часу я ніколи не єв у нашій майстерні. Завжди виходи надвір.

А моя мати питає:

— Чому це ти, Іване, ніколи не принесеш додому ковбаси. Он Петро приносить.

— А я не буду приносити. І питайте мене, мамо, чому. Просто не треба тієї ковбаси їсти. Я знаю чому.

А ще до виробу ковбаси ми використовували оте, згадане вже мною, солоне м'ясо, що залишилося по більшовиках у магазині „Потребсоюзу”. Я ще ніколи не бачив такого м'яса. Це не було ніяке м'ясо. Це були тільки кістки та жили. І все це було засипане сіллю. Коли, ще за більшовиків, приганяли скотину на заготпоставки, і котра штука вже здихала, її дорізували, здіймали шкіру, а м'ясо, властиво не м'ясо, а те що було в шкурі, тобто кістки й жили, різали на куски й солили у бочках. І з того „м'яса” ми також робили ковбаси. І все це єли німці. Також ковбаси, як ми зробили з того м'яса з хробаками.

Врешті ми не мали чим коптити ковбаси, не було дров. І ми якось натрапили на залізничні шпали. І ними коптили ковбаси. Та шпали були насичені смолою, і вся ковбаса, може з півтони, пропахла смолою, смерділа. Та й покаліченої худоби та коней у степу ставало щораз менше. Не було з чого робити ковбаси. І тому ми були вимушенні ліквідувати наше підприємство.

Почали ми розглядатися за іншою роботою. І таки знайшли її. Ми домовилися з директором колишнього радгоспу, котрий, будучи беспартійним, ще й перед війною був там же директором, що будемо перекладати і класти печі та груби. Печі, це такі, в яких печуть хліб, а грубки, це такі, на яких можна варити і які огрівають приміщення. До нас приєднався ще один, з котрим я колись шоферував. От і ми почали свою діяльність від того, що я їх навчив, як класти печі й груби. І добре ми клали їх. Ще й штукатурку давали. Це й сподобалося не тільки директорові, але передусім сільським жінкам. І вони напосідали на директора, щоб і в них перекалсти піч чи грубу. А директор чомусь боявся жінок. Він їх боявся ще з бігльшовицьких часів, бо ж, як я вже згадав, він був беспартійний, то й боявся всіх, а найбільше жінок.

В селі жінки почали розвалювати свої ще не зовсім добре печі й груби. Бо вони хотіли, щоб ми їм їх перебудували. І через це була в нас робота. Директор задоволений, частує нас, ми з ним гуляємо. ми йому зробили грубу протягом одного дня. Правда, робили ми втвох. Але й зробили гарну грубу. Поставили в ній чотири отвори на конфорки, поставили духовку, що й хліб в ній можна пекти. Директор радий, от і пригощав нас.

Та жінки вже надто почали дозволяти. Вже кожна хоче мати нову грубу чи піч. Тож почав нас директор просити, щоб ми щось так вдіяли, щоб жінки перестали домагатися перебудови грубок. До однієї жінки пішов класти грубу Єрмак. робить там день, другий. І все не може скінчити. І почав нарікати, що ота жінка неначе божевільна, як він тільки покладе грубу, то вона домагається з іншого боку влаштувати дверцята. Він зробить так, як вона хоче, тоді вона знову вигадує, що, мабуть, краще буде з іншого боку. Просто вередувала. І я сам вирішив піти до неї скінчити роботу. Надумав її провчити. І зразу ж, як тільки пришов, я їй сказав, що так, як вона тепер хоче, то вже була збудована груба Єрмаком. Але я оце останній раз перекладу грубу.

І почав перекладати. Але так, щоб вона довго запам'ятала своє вередування. Поставив дверцята там, де вона хотіла, але зате хід знизу зробив широкий, а вгорі вузький. І хоч ота жінка ні на крок не відходила від мене коли я перебудовував груту, то вона не знала що я роблю. І коли скінчив, то підпалив у грубці. А вона димить, не тягне. А я знаю чому. Але кажу тій жінці, що треба двадцять чотири години палити, щоб труба висохла, тоді не буде диміти. Та зрозуміло, і після доби палення нішо не помогло. Груба й надалі диміла. В хаті все пересмердло. Ось тоді я взявся ще за одну штуку, щоб таки добре провчити вередливу жінку. Поширив прохід вгорі настільки, що не тільки вогонь рвала крізь комин, але й попіл. Навіть ту жінку тяга могла б витягнути. Жінка зраділа, що не муситиме попілу виносити. А я собі подумав, що це таки правда, але ж і ти не нагріешся від тієї грубки.

І ось таким чином, отію димлячию грубою, ми відовчили жінок домагатися перебудови печей та груб. Директор знову радий, і знову нас запросив на цілу ніч на гуляння в нього в хаті.

Після отих робіт, після гуляння у директора, ми одержали платню. Дав нам директор сіна, три вози солми, картоплю, капусту, цибулю — все, що потрібне для прохарчування, так що нам всім на цілу зиму повинно вистачити. Ми все це перевезли радгоспними кіньми.

А потім, уже зимою, мені запропонували роботу на засипному

пункті, цебто там, куди привозять збіжжя і здають його державі. Як і за совєтських часів. Для людей нічого не змінилося. Вони так само мусіли робити в радгоспі, хоч він тепер називався інакше. Там, на зипному пункті, робити було неважко, навіть чиста робота.

ВАЖЛИВЕ РІШЕННЯ

На фронтах ситуація німців ставала щораз гіршою. Червона Армія дістала велику матеріальну допомогу від західних союзників. Німецька армія з кожним днем ставала слабкішою. Велика вина в ній же самій, а властиво в політиці Гітлера. Німці пішли не тільки проти Червоної Армії, але й проти місцевого населення. Домагалися великих податків, домагалися абсоютного послуху. А за невиконання наказу, навіть за звичайний непослух — вбивали без ніякого суду. Власне це й була найголовніша причина, що почали поставати партизанські відліли, що населення не помагало німцям. Вже стало видно, що Німеччина у своєму двобої з цілим світом не витримає, мусить піддатися. Це стало зовсім ясне після іхньої поражки під Сталінградом. Совєтська Армія почала наступати, почала оточувати великі німецькі з'єднання, потім нищити їх, брати величезний полон. Вже й до Ростова почали наблизатися. Серед німців щораз посилюється паніка. Вже від нашого села лише 45 кілометрів наступають червоні. За якихось два дні можуть бути вже тут. А може й скоріше.

Прийшов до мене мій товариш по шоферуванню і по печах Єрмак. Він і сказав, що в Мартинівці немає вже поліції, немає жандармерії. Можливо, що вночі червоні ввійдуть у наше село. Єрмак прийшов до мене з торбиною. І пропонує разом з ним залишити рідні поля, рідне село, найближчих людей. Я пішов до своїх інших товарищів, щоб довідатися яке їхнє рішення. І вони, виявилося, також збираються залишити село, відступати разом з німцями.

Вже й ніч настала поки я розмовився з товаришами. Їх всіх було п'ять, а я шостий. Всі ми вирішили іхати у невідоме. І вже не стало часу зайти додому й попрощатися з рідними. В чому був одягнений, в тому й подався у незнаний мені світ.. Тяжко розставатися з ріднею, з рідним селом, з рідною землею.

Коли ми виїхали за село, я затримався, повернув свій зір на схід, де сонце сходить, перехрестився, тричі, стоячи на колінах поклонився до самої землі і сказав: „Прощай, моє село, в якому я виріс, прощай,

моя річко, в якій я купався, прощайте сади й дороги, прощайте, прощай все міле й любе”.

Хтось може запитати, чому я залишив рідні землі, рідне село, матір? Алже я не служив німцям, за мною не було нічого, що могло б менепаразити після приходу совєтів за якусь співпрацю з німцями. Я відмовився служити в поліції, не служив в жодній установі. Мені було все одно, куди я поїду, що робитиму. Я знов і німців, котрі не були кращими за більшовиків, навіть часто були гіршими. Але ж я і не думав, що німці, властиво гітлерівці вдержаться довго. Вони, їхній режим мусить впасти. Не може вічно існувати влада, котра нехтує людською свободою, всім тим, що притаманне людині.

Я бачив як німці поводилися з радянськими військовополоненими, як їх морили холодом і голodom. Я бачив, як німці розстрілювали невинних людей. Я їх ніколи не любив і не любитиму. Цебто не німців, а їхній гітлерівський режим. Бо ж знов я, що серед кожного народу є порядні, і є погані. про все вирішує режим. Я знов також, що оті совєтські солдати, серед котрих і я був, ні в чому невинні. Їм наказали служити і вони не могли не служити. За ідому від військової служби було лише одне покарання: розстріл. А гітлерівці знущалися з совєтських солдатів-полонених, хоч ті початково добровільно йшли у полон.

І нехай ніхто не дивується мені, що я вирішив залишити все рідне. Жити бо далі під більшовицьким режимом, жити, боячись за кожну свою годину життя, боячись, що кожної ночі можуть прийти посланці НКВД і забрати, запроторити на кілька десятироків, а то й до кінця життя. Ні, мені не під силу було залишатися під советами. І багато з-посеред моїх знайомих не залишилося. Багато з-посеред них не співпрацювали з німцями. А деякі, хоч і співпрацювали, то не з доброю своєю волі, а їх часто спочатку ошукали, чи навіть терором примусили до співпраці. А чи таких більшовики зрозуміли б? Чи вони взагалі бажали б щось з того страшного періоду німецької окупації зрозуміти? Ні, вони не бажали б зрозуміти. Для них все просте: Раз ти залишився під німцями, то ти й наш ворог. І треба тебе ізолятувати від суспільства.

Всі, зокрема українці, знали, після тижня-двох німецької окупації переконалися, що німці не прийшли визволяті народ з-під більшовизму. Знали, що це новий окупант, котрий трактує місцеве населення гірше худоби. Порядний господар собаку краще шанував, ніж гітлерівці наших людей. І нам фактично було гірше, ніж собаці.

Багато таких як я, не маючи за собою жодної провини, подалось

на Захід. Щоб тільки не бути під більшовиками. Я свого рішення ніколи не жалкував.

Пишу про ці справи, тому що совєтська пропаганда всіх, хто лише виїхав на Захід, вважає німецькими, тобто гітлерівськими прислужниками. А тих прислужників правдивих було дуже мало. Їх було набагато менше, ніж тих, хто прислужувався іншій чужій владі — московським більшовикам.

Щоб зрозуміти вчинки людини, треба добре зрозуміти обставини, перед яких жила людина. А обставини як правило від людини ніяк незалежні. Людина мусить часто вибирати менше зла, коли ніякого добра довкруги неї немає

Так і я. Я, покидаючи своє рідне село, навіть не попрошається з матір'ю, бо боявся, що совети мене застукають. Ідучи на Захід, фактично тікаючи разом з німцями, я зробив вибір, я вибрав менше зла, бо не хотів, не мав сили жити серед більшовицького зла.

У той час, а й потім, за мною не було ні крихітки неправди за собою. І я, і багато інших, мусіли покинути рідні землі, щоб тільки не зустрічатися з советським, московським нелюдянім режимом.

І завдяки моєму тоді рішенню я сьогодні можу бути вільною людиною, можу спокійно спати, можу з чистим сумлінням дивитися моїм дітям і внукам в очі. І хочу, щоб вони знали ту правду. Щоб знали як було дійсно. Щоб не думали чого злого про нас.

Рішення їхати на Захід я робив 1-го січня 1943 року.

НА ЗАХІД

Залишаючи свій рідний край, я пішов шукати не так крашого життя, як крашої країни, в якій міг би спокійно, чесно працювати, заробляти на прожиття, жити без страху. Та поки я знайшов таку країну, мені прийшло ще багато бід пережити. Тут я їх і опишу, хоч би тільки ті важливіші.

В Ростові ми пробули два дні й поїхали звідтам у Таганрог. І тут і там всі дороги, всі вулиці забиті військом і цивільними. В Таганрозі я взяв пропуск, за яким намагався доїхати в Запорізьку область, туди, звідки мій рід, де жили мої діди й прадіди.

Я знайшов собі супутника, котрого звати Микола. Ми й пішли обидва. Тому, що ми були з одного села, то й могли собі вірити, що один одного не обмане, не зрадить. Подалися ми на залізничну станцію.

Найшли там склад товарного поїзда, котрий мав їхати у Сталіно, тобто в столицю Донбасу. Тепер це місто називається Донецьк, а до 1924 року — Юзівка. Вагони пусті. Надворі мороз. Це ж були перші дні січня 1943 року. Я з дому рушив у світ 1-го січня. Замість святкувати новий рік з товаришами, випиваючи за краще майбутнє, я мусів мерзнути на шляху в невідоме. Отож і на станції в Таганрозі, в товарному порожньому вагоні ми з Миколою мерзли.

Тим часом, їduчи, ми чули відлуння артилерійської перестрілки. І так приїхали ми на станцію Синельниково. Коли ми тільки зійшли з поїзда, німці всіх, хто тільки там був поблизу, позаганяли на вокзал. Народу в ньому виявилося повно. Ми й почали розпитувати що це все має означати. Нам сказали, що оце німці зганяють кого тільки можна на вокзал, а коли назирається вже відповідна кількість людей, їх у товарних вагонах повезуть у Німеччину на роботу.

Пильнував отого всього натовпу людей тільки один німець, котрий стояв на головних входних дверях. Я розглянувся і побачив, що ще й бічні двері там є. Я їх помаленьку натиснув, а вони виявилися незамкнені. ми з Миколою, не думаючи довго, крізь ті двері вийшли потихенько за станцію. І тоді якнайшвидше пішли у степ, щоб подалі від лиха.

шли ми досить довго, не знаю скільки ми подолали кілометрів, аж дійшли до малого села. З собою ми мали замість хліба й сала з півтора кілограма солі. У селі ми попросилися переночувати. Нам не ідмовили. Ще й повечеряти дали. А ми їм за це зо три шклянки солі. Люди раді, бо, кажуть, вже давно в них немає солі.

Надворі й далі пашить мороз, дме вітер. Це ж степ. На другий день така сама погода. Щоправда нас люди не виганяли, але й сидіти не було чого у чужому селі, без ніякої цілі. Ми, посідавши, пішли таки далі. Йдемо, а нам холодно, вії, брови, під носом, очі замерзають, робиться лід. Йти дуже важко, але треба. Йшли ми довго, але пройшли багато дороги. Десять четвертій годині ми знову дійшли до якогось села. І тут нам не відмовили переночувати. І дали повечеряти. Ми знову їм дали дві шклянки солі. Вони раді, бо вже чотири місяці, як їдять без солі.

Увечері прийшов поліцай та й почав нас розпитувати, хто ми такі, звідки. А найбільше його цікавило, що роблять совбети з поліцаями, які не втекли з німцями. А ми ж точно не знаємо, але все таки ми чули від інших, котрі були з тих місцевостей, які переходили кілька разів з рук до руки. То ми знали з розповідей тих людей, що більшовики, як тільки відберуть від німців якусь місцевість, то зразу ж, без ніякого

слідства чи суду, розстрілюють старостів і поліцай.

Ще ми досить довго розмовляли, аж поліцай радить нам піти в район, товін там нас пропише, тобто зареєструє з правом жити у селі. В іншому разі, каже він, не можете тут задержуватися.

На другий день уранці ми й подалися у Софіївку, тобто в район. Там зайдли у вказаний нам будинок і в ньому зустріли перекладачку з нашого села, Берту. Вона зраділа зустріччю з нами й питає:

— Яким це ви чудом потрапили аж сюди, в Софіївку?

Ми їй розповіли нашу пригоду, нашу дотеперішню подорож, сказали, що прямуємо у Запоріжжя. Тоді вона нам відрадила їхати в Запоріжжя, твердячи, що звідтам нас зразу заберуть у Німеччину на роботу. Порадила нам піти у Максимівку, там є сільрада. Навіть написала для нас направлення туди. Там, мовляв, десь затримаєтесь.

Перед Максимівкою був хутір Привольний. Там і попросилися ми переноочувати. Та це вже не було так просто, як попередніми днями. Тут, у Привольному, жили мішані люди: українці й росіяни. Одні одним не довіряли, боялися себе взаємно. І ще одно: ми дізналися, що у тій місцевості залишилося під німцями багато чоловіків — прихильників совєтської влади, запеклих комуністів. Це їх люди найбільше боялися. Вони ж залишилися під німцями на наказ більшовицької партії, щоб робити диверсію, організувати партизанські загони. Але все таки нічліг ми знайшли.

Переноочувавши у Привільному ми ранком подалися у Максимівку, віддалену від Привільного за три кілометри. Тут нас довго розпитували хто ми, що ми, звідки, куди тощо. Але прийняли нас добре, навіть погостили. І одночасно їх також найбільше цікавило те, що совєти роблять, як поводяться з поліцаями. ми розповіли те що знали, як і раніше. Правду кажучи, то саме мене найбільш розпитували, бо Микола лише по-російськи говорив.

Ото у тій Максимівці нас почали розпитувати: яку ми роботу хочемо, де б ми бажали влаштуватися. А я вілповідаю, що ми ж виховувалися під совєтами, ми знаємо кожну роботу, отже будь-яка робота нас влаштує. Нам запропонували стати поліцаями. Я зразу ж відмовився, а Микола погодився. Його послали на хутір Привільний. І я туди поїхав, але поки що нічого не роблю.

Совєтська армія прорвала фронт на напрямку до Харкова. Клином, завширшки з шість кілометрів, увійшли вглиб зайнятої німцями території. Прорив зробили армії силою в 225 тисяч солдат. Тому й зайдли досить далеко. Це були здебільша танкові з'єднання. Вони

виявилися недалеко Софіївки, в якій був ще за більшовицьких часів свинотрест, тобто підприємство, яке займалося організацією вирощування-годівлі свиней. Там власне затрималися деякі совєтські частини. На той час німці перерізали совєтський клин і оточили більшовицькі танкові з'єднання. Вони й рухалися тільки ночами, аж забракло їм палива. А це ж було у лютому 1943 року. Щоправда совєти скидали з літаків паливо у степ, але люди його швидко підбирали і війську нічого не доставалося. А німцям не вдавалося зліkvідувати совєтські відділи.

Якось вранці я встаю, а тут і Микола прибіг. Він і каже:

— Іване, тікаймо якнайшвидше, бо вже ні німців, ні поліції немає.

ми справді такі скоренько зібралися, взяли з собою кусок хліба, а тут совєти вже на окраїні села. Якихось шістсот метрів за селом, на повороті ми побачили совєтські танки. Це вже не були з'єднання, які прорвали фронт, це вже були передові частини атакуючої армії. Совєтські танки вийшли на Богданівку й там затималися. Дорогою ідемо на схід. пройшли якихось вісімнадцять кілометрів, дійшли до села, що звалося Вербове, від котрого тягнеться довга балка аж до самого Дніпра. Ми й перейшли Дніпро у місцевості, що звалась Олександрівка.

Власне там ми застали поліцію з Софіївки. Якийсь поліцай став утікати, і його під час утечі застрілили. А нас з Миколою заставили копати яму, щоб отого поліцая закопати. Що ми з Миколою намучилися з тією ямою-могилою. Ще ж мороз, земля замерзла, а нам дали якусь поганеньку лопату. І хоч плач, а земля не піддається. Та якось помаленьку, по невеличкому кусочкові ми таки видобали невеличку яму й поховали вбитого поліцая.

Переночувавши, я таки з самого ранку кажу до Миколи:

— Чоловіче, тікаймо звідси якнайшвидше.

І пішли ми далі на схід. Пройшовши якихось 6-7 кілометрів, ми натрапили на гурт худоби й отару овець. А неподалік зауважили невеличку похідну будку. Ми й зайшли туди, а там знову несподівано зустріли знайому перекладачку. Вона нам запропонувала залишитися при худобі й отарі, говорячи, що люди, які були з нею, здебільша повтікали, порозбігалися. Ми й пристали на це. Переночували, встали раненько, а перекладачка й каже нам, що незабаром будемо вертатися на схід, бо німці вже перекрили фронт де той прорив був, що совєтська армія оточена і німці тільки займаються ліквідацією її. І на другий день те ж саме нам перекладачка торочить, мовляв немає вже отих 225 тисяч

советської армії, всіх їх, якщо не побили, то взяли в полон. Ще, правда, не пускають на схід, бо очищають територію.

Ми ще переночували й ранком таки подалися назад. Дійшли ми до Славгорода, і там мало не попали у біду. Тудою йшов німецький поїзд з молодими, тільки що вивченими льотчиками. Вони їхали на фронт просто зі школи. А совєти були у той час розташовані на території свінтреста. Вони танки поховали у скіртах соломи. І коли поїзд зрівнявся з тими захованими танками, тоді совєти відкрили по них вогонь. Перебили всіх, навіть ранених, мабуть, сталося небагато. Спершу бо вдарили по локомотиву, а вже тоді били по вагонах.

Після цього побоювища люди зі Славгорода кинулися за пожиткам. Не дивляться, чи німець ще живий, чи і — стягають з них усе чоботи, одяг. З одного, що прикинувся вбитим, також стягнули все, так що він просто голий залишився. І якось він витримав, аж люди відійшли. Тоді він, голий, перемерзлий почав рапти лізти й таки доліз до поблизького аеродрому. Там він і розповів про все, що знат. І тут же якихось двадцять німецьких літаків піднялося і, налетівши над радгосп, збомбардували танкове з'єднання. А потім німці дали наказ знищити, спалити весь Славгород, а всіх чоловіків від дванадцяти до вісімдесяти років життя повбивали. Не пощадили теж поліцаяного батька. Через Славгород їхали втікачі, що евакуювалися на схід. І їх, тобто всіх чоловіків, стягали з підвод і тут же на місці розстрілювали.

Ми, як потім виявилося, „запізнилися” лише на двадцять хвилин. Бо й нас німці розстріляли б. А так ми прибули у Славгород, коли все горіло, чути було крик, плач, ламентування. Жах було все це бачити й чути. Одного хлопця витягнули з-під трупів. І це, мабуть, був єдиний врятований чоловік. Понад триста людей вбили тобі німці у Славгороді.

Ми таки пішли далі, але нез-абаром нас затримала поліція і порадили нам не йти далі, бо, як казали, німці „очищають” Софіївський район, то вештатися небезпечно, вб'ють, не бажаючи навіть розібратися хто ми й звідки.

Ми й справді затрималися в селі Вербове два дні, й аж тоді нам сказали, що можемо йти.

Раненсько ми встали й пішли. Коли оце приходимо у Привільне, а там таке лиxo, що аж страшно розповідати. Ото коли совєти зайняли його на деякий час, то там виявився один молодий поліцай, котрий є хотів утікати разом з німцями. Ну, просто ще хлопчина. То енкаведисти закладали йому пальці у двері й затискали їх. Ну, просто повідривали хлопцеві всі пальці, так, що став він калікою. А ще, це все оповідали

нам місцеві жителі, був там один чоловік, вже старший. Коли прийшли перший раз німці, то не було кого поставити старостою. І наставили його, тільки на два тижні, бо знайшли іншого. То й того чоловіка теж замучили. А ось ще справа з одним бригадиром: Коли ми залишали це місто, то бачили, як саньми, запряженми кіньми, їхали два солдати в румунській уніформі. Отож тих самих солдатів затримав бригадир і бачить, що в нихsovетські гвинтівки. то й каже їм бригадир:

— Хлопці, я вам дам країні гвинтівки, тільки вбивайте з них більшовиків.

Ті солдати, про яких бригадир думав, що вони румуни, взяли від нього гвинтівки й віддали йому свої,sovетські. Та за якихось кілька годинsovетське військо знову витиснуло з мітса німців. І показалося, що ті ніби румуни, котрі вдавали, що й говорили по-українськи ні по-російськи не вміють, то вони були зsovетської розвідки. Вони й зразу вінайшли отого бигадира. І показують йому німецькі гвинтівки. Та, не роблячи жодного слідства, не влаштовуючи навіть жодного суду, просто таки з одної одержаної гвинтівки застрілили на місці бригадира.

В місті були комуністи, й вони почали виказувати всіх тих, котрі не бажали йти партизанити, чи помагатиsovетським партизанам. Всіх їх повиловлювали, вивезли за місто, постріляли, обляли бензином і спалили.

Фронт пересувався раз туди, раз сюди. А людська трагедія тривала. Як звідкисьsovети відійшли, тотам залишалися перебрані у цивільне комуністи. Вони, заховавшись по горищах, стріляли до німців, які входили до міста. Німці лютували. У відплату виловлювали й розстрілювали всіх чоловіків. Протягом тільки двох тижнів вони вбили 29 тисяч людей. Ото й були „визволителі”. Одні були добрі, а другі ще країні. Та сказано ж, що окупант завжди буде окупантом, чи він більшовик з Москви, чи нацист з Берліна.

Ось у таких умовах пройшла весна 1943 року. Це все діялося після Сталінградської битви, але ще перед Курською. Ще німці були в Донеччині, в Запоріжчині. Хоч було тривожно, хоч смерть ходила поза плечима, та час йшов.

ЛІТО 1943 РОКУ

Ми з Миколою на літо 1943 року затрималися у Привільному. Там мене на посівну кампанію закріпили боронувати зорану землю. Дали два коні. І це робив я, хоч в мене був фах шофера з великим стажем і з великим досвідом. Та нічого не вдієш. Йдучи за бороною, я пригадував собі час, коли я ще дома, з батьком господарювали, мали свої вози, худобу. Нічого нам тоді не бракувало. От, аби здоров'я, то й весь вік не лишав би землі. А прийшлося не тільки своє кидати, а й рідних своїх, рідне село.

Скічилась посівна, тоді трави вже були високі, почалась косовиця. А ще потім косив люцерну. І так прийшли жнива 1943 року. Чоловіків у колгоспі було всього сім. Нема кому робити. А жнива ось-ось. притягули комбайна, а на ньому нікому робити. голова колгоспу дізnavся, що я шофер, і кличе мене:

— Ти, говорять, шофер?

— Так, — відповідаю йому.

— То не став би ти на комбайна робити? Ти ж бачиш, що нікому.

— Але ж що машина, то не комбайн, — кажу йому.

Та голова колгоспу видно розумівся дешо на техніці, бо каже:

— Тож у комбайні такий же мотор, як і в „полуторці“ (вантажній автомашині, що могла перевозити вантаж півтори тонни). А найголовніше ж, це мотор. Молотарка в комбайні не так вже й складна. Дамо тобі помічника, він сім років робив помічником штурвальника на комбайні, то повинен щось розумітися на ньому. Буде тобі велика поміч.

Я викручувався, викручувався, та все ж таки погодився. На радощах голова колгоспу запросив мене на обід, частував самогонкою, обіцяв привезти всі бракуючи запасні частини з МТС (Машинно Тракторная Станція).

На другий день ми взялися ремонтувати комбайн. Я протягом двох днів справився з мотором і став помогати ладнати молотарку. І тоді виявилося, що мій помічник, яких мало знайдеш на Україні. Він і ледачий, і не цікавиться технікою, і, мабуть, мало що розуміє в ні. Я протягом двох тижнів устиг пізнати механізм молотарки настільки, що міг самостійно його направити, регулювати тощо.

Комбайн був марки „Комунар“. Молотарка дуже простої конструкції. Ось тільки зроблено все дуже просто, а властиво погано. Відомо, що в молотарці всі частини працюють на великій швидкості,

вони щільно до себе не прилягають. Тож потрібне в них міцне кріплення. А тут всі гвинти та гайки мають звичайну, не газову різьбу. тому й швидко попускають гайки. Та ще не було ніякого забезпечення, тобто не було на гвинтах дірок, в які можна б висилити шпіндели. Не стосувалися подвійні гайки для забезпечення перед розкрученням. Тому й все швидко виходило з ладу.

Почалася молотьба. Мотор справний, а з молотаркою багато клопоту. То зуби повискають, то знову шерстені випрацювані. Молотарка пропускала багато колосків, які, замість у бункер (тобто у такий резервуар на збіжжя) попадали в солому. Треба було ремонтувати молотарку. Ми й мусіли часто ставати. Тоді й користувалися селяни. Вони, щоб не бачили німці, набирали з бункера пшеницю і носили собі додому. У бункер вміщалося півтори тонни збіжжя. Otto з нього раз вобід, раз увечері колгоспники, які працювали тепер на гітлерівську Німеччину, вибирали собі пшеницю. Запас ще нікому не пошкодив.

А я тим часом мусів лізти у розпечену сонцем молотарку, бо мій помічник відмовляється від цього, це, мовляв, справа комбайна, а не помічника. I треба було у тій спеці підтягувати гайки, чистити забиті виходи.

Часто було й таке, що не було палива, отже треба було стояти комбайніві. I тоді теж колгоспники запасалися пшеницею. Потім, коли вже комбайном не косили, його поставили на подвір'ї, привозили скосені снопи пшениці, розв'язували їх і вкидали у працючу молотарку. I при цій нагоді люди набирали собі пшениці.

Вийшло так, що за моїм відомом, але й з моїм риском, весь колгосп зробив собі на цілий рік запас пшениці. Вже не голодуватимуть зимою. Люди були вдячні мені. то одна, то друга жінка кличе в гості. просто не знаю до якої іти.

А ще, вже після жнив, я здобув собі популярність вмінням різати свиней. Та ще й так, щоб ніхто не чув. Бо був наказ німецької влади, щоб не різати свиней. А коли вже хтось підгодує кабана, то мусить ззарізаного віддати половину німецькій державі. А хто ж радий віддати половину свині? Отже різали потихенько, навіть наражуючись на велике покарання. Але різати треба було так, щоб ніхто не чув.

Одна жінка відгодувала чималого кабана. Та в неї стояли поліцаї, тобто в її аті мали свою сторожу. I от ця жінка закликала мене й радиться як би це зробити, щоб зарізати кабана, і щоб поліцаї не чули. А я вже знат на це спосіб. Запитав жінку, чи є в неї житня мука.

— Є, — відповідає жінка. Та тільки нашо вона тобі?

— Не питайте, а тільки не давайте кабанові протягом двох днів їсти. А про інше не турбуйтеся. приготувте тільки житньої муки й гарячої води, щоб було чим мити свиню.

От і прийшов той день різати кабана. Я прийшов до тієї жінки, а вона просить, щоб тільки тихенько. Я мав з собою не дуже грубого, але сильного ланцюга, якихось півметра, а також невеликого залізного шворня. Увійшли в хлів, я сказав, що дати кабанові муки. Жінка дала, а кабан, голодний, зразу ж захлинуся нею, потягнув до себе повітря і ще більше захлинувся. Вже й дихати не може. Я тоді надів на нього на шию ланцюга, заклав шворня, скрутів ним і так задушив кабана, що він і не писнув. Взяв я його за ногу перевернув, і, тримаючи весь час затиснутого ланцюга, вstromив ножа під ліву передню ногу. Кров зійшла, я розпанахав кабана, розібрав його на частини. І ніхто нічогісінько е почув. Жінка рада. Зразу ж після цього і спекла свіжину. М'ясо пахне, а тут входить поліцай, котрий весь час сидів у сусідніх приміщеннях.

— Що це у вас так пахне? — питає.

— Та оце ми кабанчика зарізали, — каже господиня, бо вже ніяк було скривати факту.

— То як же ви умудрилися його зарізати, що я нічого нечув.

От і прийшлося розповісти поліцаям про свій метод тихого різання кабанів. Тоді й поліцай звернувся до мене, щоб і йому тихенько, щоб ніхто не чув, зарізати кабана.

Отим, що я колов кабанів ми з Миколою жили собі достатньо аж до осені 1943 року.

А події на фронті почали мінятися, Пішла чутка, що під Орлом ідуть завзяті бої. І справді, над нами частенько почали пролітати літаки. Колись, ще не так давно, пролітали три-четири рази вдень, а тепер летіть щогодини. Летіли великі бомбовики, летіли малі винищувачі. І верталися назад.

Зо всього було видно, що щось таки починає діятися. У той час я десь прочитав, що в боях під Орлом брали участь величезні з'єднання військ, протягом двох тижнів у них взяли участь коло одинадцять тисяч танків. На полі бою залишилася величезна кількість металу. Після Орла совєти почали наступати майже на цілому фронті. Німцям уже було не під силу протиатакувати. Фронт розтягнувся на кілька тисяч кілометрів, німці стали відступати.

20 вересня паніка охопила майже всіх німців. Ми заїхали в Софіївку,

там постояли день, а потім прийшов наказ вертатися. І знову ми у Привільному провели яких 4-5 днів. І все показувало на те, що треба якнайскоріше залишати село й іхати на захід, бо ось-ось совєти прийдуть. Місцеві люди почали мене вговорювати, переконувати, щоб я нікуди не іхав, що вони мене, мовляв, захищати перед совєтами, бож вони мене знають, як порядну людину.

— Ви не знаєте чи самі себе захищите. А я буду захищати сам себе.
— сказав я їм.

Та вони й далі, мовляв, я їм стільки добра зробив, для всього села дозволив запастися хлібом. Та не помогло їхнє вговорювання. Я їм просто сказав:

— Я вже давно вирішив, щі мій шлях веде туи, де заходить сонце, бо я там ще не був, а там, де сходить сонце, я вже був і більше не хочу там бути.

Я не знаю, чи вони, оті добрі люди з хутора Привольного, зрозуміли мене як слід. Я з ними попрощався і таки подався далі на захід.

ДАЛІ НА ЗАХІД

Все показувало на те, що я залишив не тільки своє село, що тепер я вже залишаю і свою Батьківщину, свою Матір-Україну. І вже тоді було видно, що вже ніколи не вернуся сюди. Таке було в мене переконання.

А ті, котрі нещодавно лишили батьків, жінок, дітей, вони все ще себе обманювали, що, мовляв, оце німці на ІДніпрі затримають фронт, зберуться з силою і знову можна буде вернутися до рідних. Ті люди ще мало знали, ще не були зорієнтовані щодо дійсного розвитку подій. А я ось вже вісім місяців, як вийшов здому, протягом того часу я багато бачив, багато дечому навчився. І я знов, що це приходить генеральний відступ німців. Вони не вдержаться вже перед совєтським наступом. Їх ніхто не підтримує. Вони своєю поведінкою з місцевим населенням заслужили собі на ненависть. Майбутнє показало, що я мав рацію.

Отже поїхали ми далі на захід і доїхали до Апостолова. Там ми простояли з місяць. Кожного дня втікачі підтримували себе якимись неправдивими інформаціями, якоюсь брехнею. І притому всі на сто відсотків знали, були переконані, що ось не сьогодні, то завтра нам треба буде іхати далі, на захід. А говорили про повернення на схід.

В Апостолові я часто ходив на базар і зустрічав там калмиків,

також втікачів перед більшовицьким „раєм”. Я з ними розмовляв, бо знову трохи їхню мову. Я ж жив на Задонщині, отже по-сусідськи з калмиками. Я знаю всі міста, великі села, знаю їхні звичаї, їхні прагнення. Розмовляючи з ними, я називав село, поблизу якого вони жили, Калмикі раді, що зустріли „свою людину”. І вони ламаною російською мовою повторювали: „Ти своя чоловєк”. І скільки я їх там бачив, для всіх я був країном. Вони мене частували, я з ними проводив багато часу. І всі вони, як і мої товарищи, жили думкою повернутися в рідні краї.

Я розумів їхні прагнення, але й знову зовсім необґрунтовані. тому я питав:

— Які ж признаки вказують на поразку совєтської армії?

Один з-посеред них дав мені таку відповідь:

— Іван, дело хорошо, три калмика повезли самолетом к Волге, их там сбросят, они будут шпионить, они сделают большое дело, вот увидиш.

Я про це розповідаю іншим. Всі раді, всі нахваляються, що калмики завзяті, хоробрі, що один навіть може багато зробити. Ті люди були наївні, але сповнені віри в свою правоту й силу.

Одного разу я знову завітав до калмиків. Вони мене розпитують, хочуть знати новини. Ось тут я вирішив пожартувати. Я й сказав:

— Новин багато й дуже добре. Коли німці відступали з-під Синельникова, то один калмик залишився. Всі німці відступили пароплавом, а той калмик почав сам наступати нна Маріуполь. Там хоче оточити сім совєтських найсильніших дивізій і знищити їх. Коли йому це вдасться, то й прийде кінець усій совєтській армії, більшовики зазнають поразки.

Калмики зраділи, почали вихвалювати своїх вояків, мовляв що то один калмик може зробити.

Вони й не знали, що я жартував, вони не знали, що коло Синельникова немає ніякого моря, ні річки, щоб німці могли звідтам відступати на кораблях. Хтось почав жартувати, що, мовляв, німці свої кораблі потягнули по траві. Деякі калмики домагалися від мене ще раз їм оповісти мою новину. Та я таки не витримав і розсміявся.

І всі почали сміялися. одні теревенили, що отої пароплав поплив по гречці, інші, що отої один калмик таки справді переміг сім совєтських дивізій. Було багато сміху. Хоч цим ми розважалися, бо обставини не були найкращі. А калмики на мене не сердилися. Вони зрозуміли, що я жартував.

За деякий час виявилося, що совєти вже перед нами, вони, перейшовши Дніпро, просунулися далеко вперед. І ми подалися на захід. Йшли пішки, дійшли майже до Вознесенська й Єланця, що вже в Миколаївській області. Там ми й зимували. Як ми жили, то можна собі уявити. Це ж був воєнний час, харчів було обмаль. Але прожили.

На початку березня 1944 року ми вирушили у напрямі на Винницю. Шляхом іхали тисячі людей, дороги забиті. Йде військо, йлутує і пивільші. В лісі партизани. Хто йшов не по головній дорозі, то тих, з обох боків, відрізали червоної партизані й наказали вертатися. Це були, як говорили, партизани Калашникова. Ми й вернулися до Вознесенська. Нас розмістили по селах. Почали поширюватися всякі чутки про польських партизанів, що нас на них посылатимуть, а деяких пошлють у Німеччину. А ми в Німеччину на роботу не хочемо. Оце тоді я й кажу до Миколи:

— Давай тікати. Вночі візьмемо найкращих коней і гайда.

Почали ми розмірковувати куди тікати. Одні говорять, що через Півлінний Буг не пускають румуни. До фронту вже близько, немає ніякої влади, ловкруги лиш військо, військо. Та воно не чіпає втікачів. Йому ніколи нами займатися.

Оце зразу після півночі ми взяли п'ять коней, два вози і всі семеро (стільки нас було, які домовилися втікати) поїхали нишком на захід. Погода погана. Та якось доїхали ми у село Петрине, в якому ми вже були раніше. Там ми затрималися. І дійсно не було там ніякої влади, нас ніхто не чіпає. А коли поїхати вглиб країни, там влада на місцях, вона й забирає всіх, кого тільки може, на роботу в Німеччину. У тому ж Петрині стояли втікачі з Запорізької МТС. Від них утік один шофер. Механіком був Костенко. Він якось дізнався, що я шофер і почав мене вговорювати, щоб я взявся шоферувати на їхній автомашині. Це була трьохтонна автомашина. Я погодився, але за умовою, що зі мною поїдуть три мої брати. Без них, мовляв, я не поїду.

— То чого ж у твоїх братів інше ніж у тебе прізвище? — питає Костенко.

Бо це мої двоюрідні брати по матері. А отої третій, то материного брата син. Мати його виховувала, то й ми як рідні брати.

Костенко зо два дні не погоджується на моє домагання, аж врешті пристав на мою умову, бо фронт був уже за якихось 15 кілометрів, а шофера вони не мали.

Покинули ми наші коні. Я став шоферувати на трьохтонці, яка була власністю Запорізької МТС. Тією, накритою брезентом машиною, їхала

теж родина, і там була дівчина, котра сьогодні є моєю дружиною. Румуни пустили нас через Південний Буг без особливих перешкод. От ми й подалися у напрямі на Одесу. Це був квітень 1944 року. В Одесі ми довго стояли, бо всі дороги перерізані, немає як проїхати. Гнали полонених на Тирасполь, фронт був недалеко. І я дивився на страх в очах тих бідних людей, молодих хлопців, багато з них повірили гітлерівській пропаганді й добровільно пішли в полон. А тепер виснажені, ледь волочать ногами.

Я був свідком, як наказали колоні полонених затриматися. Стали їм давати вечерю, то вони як кинулися до котла, як з'юрбилися. За полоненими стежив один німець. Він і витягнув з юрби одного полоненого, котрий добивався поблажче до котла. І за це, власне за ніщо, той німець почав страшно бити полоненого. Коли той впав, німець почав по ньому тупцювати. І того йому було мало, він зняв з плеча гвинтівку й нею почав бити молодого хлопця. Бив так, що аж зламалася гвинтівка надвоє. І ніхто йому не міг помогти. Панував закон дикого лісу. Я переконаний, що отої полонений, котрого врешті німець залишив, лежачого у болоті, вже ніколи не піднісся.

В мені все всередині клекотіло. Коли б в мене була зброя, то я, мабуть, не витримав би й вбив би того німця. Я ненавидів німців. Мені здавалося, що вони ще гірші за більшовиків, що ті душогуби ще брутальніші советів.

В Одесі всі автомашини, які були на залізничних платформах, розгрузили, бо в першій за Одесою залізничній станції Долгинська вже були совети. Для відступу залишилася одна вузенька дорога пінад водою. По ній пройшли тисячі автомашин, вона становила суцільне болото, по якому годі їхати. Я пошукав комбайна і швиденько постягав з нього ланцюги, які й поначіплював на задні колеса машини. Без них по тій розрушеній дорозі взагалі не можна було їхати. Та й з ними першого дня проїхали не більше трьох кілометрів, а наступного тільки кілометр. І так протягом п'яти днів ми долали всього дев'ять кілометрів. І на шостий день така ж їзда.

Та ось коло півдня, за горбочком з'явилася кавалерія, якихось двісті солдат. Німці побачили їх та й почали обливати автомашини бензином і підпалювати, почали в паніці тікати. Вже пішки, бо не було на чому.

Збоку дороги був рівчак, видно весняна вода розмила його. Німці й ткають ним. Переді мною горячі підпалені автомашини. Я звертаю з дороги. мотор заглух. Той чоловік, якого я із, зіскочив з машини й почав помагати заводити мотор. Треба тут пояснити, що в совєтських автомашинах, крім стартера в кабіні, були ще й рукоятки, такі корби, якими, щоб завести мотор, треба було крутити, встремивши зпереду в закінчення колінчатого вала. Отож той чоловік помагав заводити мотор таким чином, що крутив отію корбою. А машина й далі не заводиться. А кавалерія вже якихось тисячу метрів від нас. Я пізнав, що це була совєтська кавалерія. І вони загрузли у тому болоті. Кінь скочить, і тут же не може витягнути ноги з болота.

Я також зіскочив з машини, швиденько відкрутив в карб'юраторі гвинтик, витягнув соломку, і оце мотор заскочив, запрацював. Аж тут надлетіли німецькі літаки, штукаси. І почали бомбити кавалерію. Кавалеристи позіскакували з коней, з'юрбилися, а по них б'ють. Страшно було дивитися на це все. Коні іржать, кидаються на всі сторони, лізуть один на одного.

В тому пеклі втік теж з машини той чоловік, котрого я віз, втекли теж мої товариши. Жінка, яка їхала з нами, лежить, бачу, в болоті. Я її витягнув, заніс до машини, аж там, бачу, сидить стара їхня маті та молода дівчина, моя сьогоднішня дружина Надя.

Я проіхав побіч дороги за два кілометри, все на дорозі горить. Бачу, на горбочку німці зайняли оборонні позиції. Я під'їхав, а вони до мене. В моїй обороні став механік і комендант. Вони, німці, мене відпустили. А то могли вбити. Їм же людське життя нічого не коштує.

Серед тих, що повтікали з підпалених машин, був дід, мельник. Він і підходить до мене й каже:

— Грої! Німці тисячі автомашин спалили, а ти свою врятував. Будь я комендантом, я б тебе нагородив великою медалею.

— Німці можуть тільки дубовою палкою по плечах нагородити, — відповів я йому.

Я машино віз, крім механіка з отію родиною, ще й німця, на прізвище фон Каран. Проїхали ми якихось 25 кілометрів на захід: Здавалося, що вже все добре складається. Та ось в одному селі ми побачили, що німці займають оборону. А ми вже думали, що фронт від нас далеко. Помилилися ми. В тому ж селі ми побачили, що з пекарні викидають готовий, недавно спечений хліб. Втікачі як хлинули до того хліба, почали брати його скільки хто може. А там, дивимося, маслозавод, а з нього викидають ящики масла, маргарину. І мій німець

взяв ящик масла і ящик маргарини, поклав це в машину.

Їдемо далі. В'їжджаємо на греблю. На ній піменецькі жандарми. І знову заглух мотор в моїй машині. Жандарми піскочили, наказують скинути машину в воду, бо гребля вузька, а проїзд потрібний. І тут пригодився мій німець. Видно, він якась там шишко. Бо й прізвище його має оте „фон”. Він і почав боронити свою машину. А ті, тобто жандарми, таки хочуть її зіпхнути з греблі. Тоді німець, той мій, питає мене через перекладача скільки мені займе часу завести мотор. Я відповів, що потрібні мені лиш дві хвилини, бо я знатув що йому бракує. Тоді й ло-зволили мені на прочищення карт'юлятора. Я справився з ним протягом двох хвилин і ми поїхали далі. Проїхали з півкілометра, і знову та сама біда: заглух мотор. Тільки тут вже краще, бо є місце, щоб машину поставити побіч дорги.

Вже й зовсям зробилося темно надворі. Я з'їхав з дороги, щоб інші машини могли проїжджати по ній, та знову за прочистку карб'юлятора. А мій німець починає лаяти мене, кричати. Він здоровенний дядько, такий, що коли б тільки хотів, то міг би мене тут таки повалити. А побіч нього стоїть перекладач. Я і звертаюся до нього:

— Скажи комендантovі, щоб відійшов від машини, бо коли хто дивиться на мої руки, то я не можу робити. Та й темно вже, можу випустити з рук гвинтика й не знайдемо тут його. І тоді все пропало. А коли той гусак відійде, то я скоренько справлюся.

— Не можу я йому цього переказати, бо коли б це зробив, то він тебе тут би й убив, застрілив би.

— Перекладай йому що я тобі сказав, бо він мене нервує і я не можу прочистити карб'юратора. А мені вже немає чого боятися смерти. Я вже нічого е боюся.

Не знаю що перекладач сказав отому німцеві, але він таки вілійшов від машини, а я скоренько її справив.

Була ніч, як я вже згадав. Фронт близько. Світла включати не можна. Після того, як я завів машину, німець сів біля мене, а Петро ліг на капот, щоб показувати мені дорогу. Він і кричить мені: „вліво”, „вправо”, „просто”. А німака верещить: „Шнель, шнель! Льос, льос!”

Я прискорюю. Дорога вибита, по ній ями. Як я під'їжджаю під гору, німець вдаряється головою об дах кабіни. І знову верещить: „Льос, Льос!”.

Проїхали ще з кілометр, а там лісопосадка, а в ній совєтське військо. І почали з посадки стріляти по нас з автоматів. Деякі ав-

томашини пошкодили, а по моїй ні разу не вцілили. Неначе кулі не брали її.

Їхали ми цілу ніч, а вже над ранком були в Бесарабії. Там мій німець дістав іншу автомашину, переклав на неї своє масло й маргарини. І так ми з ним розсталися. Я, неначе на світ народився.

БЕСАРАБІЯ

В Бесарабії ми простояли може з тиждень. Відпочили трохи, викупалися. А приїхали ми раненько сімнадцятого кітня. Я дивлюся, а довкола стоять автомашини, мабуть не дуже пошкоджені, але й несправні. Бачу, на горбочку стойти церква, з церкви йдуть люди й несуть щось у кошичках. Я не знав, що це був день Пасхи. Рівняючись з нами, люди вітаються:

— Христос воскрес!

— Воїстину воскрес, — відповідаю їм.

Якась жінка витягнула з кошика дві крашанки і кусок паски. Я подякував. Вона запитала чи я українець. Я підтвердив. І тоді вона:

— І тут дуже багато українців.

От і стали ми балакати про те, про це. Я й питаю:

— А за яку владу ви голосуєте? За яку партію?

Один чоловік мені відповідає:

— А за ту, яка більше вина дає, за ту й голосуємо.

— То недобре робите, — кажу я.

— Та вони всі сукіни діти, — каже мій співрозмовник, — коли перед голосуванням, то вони обіцяють що тільки хто забажає, а після голосування то й говорити з простим селянином не хочуть. Всі вони одинакові. Всі брехуни.

Котрогось дня ми доїхали до маленької місцевості, яка називається Болград. Там мали погружати всі автомашини на поїзд, але в останній хвилині відмінили наказ. Машини треба було залишити. А нас усіх погрузити на потяг і повезти у напрямі Угорщини.

УГОРЩИНА — СЛОВАЧЧИНА — АВСТРІЯ — ПОЛЬЩА

Через Угорщину ми вже їхали поїздом. Часто затримувалися, навіть на маленьких станціях. Тоді ми виходили з вагонів, щоб води взяти. Та е виявилось не зовсім таке просте. Угорці не давали нам води, свої колодязі позамикали на колодки. Ось і пізнали ми тоді угорців.

Я й не думав, що ото можна комусь відмовити води, замкнути криницю на замок. В нас ніколи такого не водилося. Навіть ворогові води не можна було жаліти. Оце й був мій перший досвід з чужинцями в Європі.

Далі везли нас через Словаччину. В одному селі поїзд стояв досить довго. До нас підійшов оглядний, багатий чоловік, котрий жив недалеко залізниці. Він розповів, що довкуги в Словаччині в горах багато партизанів. І він дивувався, що ми їдемо на захід. У того чоловіка, як він нам розповів було п'ятдесят корів, і всі дійні. Були й коні, гарні будинки. Він до нас говорив по-словакськи, можна було все зрозуміти.

— Куди ж ви, русини, їдете? Ми тут чекаємо на них, а ви від них тікаєте? Їдете в Німеччину? Велику помилку робите, тікаючи від своїх. Оце вони прийдуть і нас визволять. В мене багато худоби, коней, я ночами не сплю, боюсь, що мені її покрадуть, а як прийдуть русини, то я буду директором і не матиму стільки клопотів. Ходитиму під краваткою.

— Тебе, багачу, не зроблять директором, тебе першого вивезуть у Сибір. Там і будеш директором над лопатою, — кажу я йому.

— Та це тільки пропаганда — відповідає він.

І тут гудок пригадав нам, що від'їжджаємо. Ми й сіли у вагон. Не знаю що сталося з отим словаком, але я певний, що вже невдовзі він нарікав на свою долю, на свою глупоту. Він ще не зінав що таке більшовицька влада. Це він, а не ми, піддавалися брехливій пропаганді. Йому й потрібна була більшовицька наука, практика московського комунізму.

Везли нас поїздом крізь гори Карпати. Гори високі, сіл не видно. Ото тільки де-не-не де дим снується, знак, що там живуть люди. Краєвид гарний. Це вже був травень 1944 року. Сонце ніби й гріє, але між горами протяг і віє холодний вітер.

Зараз за Словаччиною простягалася Австрія. Недалеко був Віденський. Ми проїжджали повз малі села, містечка. Надворі стало тепло. Ото в одному містечку ми побачили багато молоді. Всі чистенько одягнені, веселі. І всі на велосипедах. Я ще ніколи не бачив нараз такої кількості велосипедів. Було таке, що бачив одного, часом два. А тут їх сотні. І всі їдуть на них ченменько, гарненько. Неначе військо. Мені це дуже сподобалося.

І ось з Австрії нас знову повернули на північ, повезли в Польщу. Опинилися ми якихось 80 кілометрів на захід від Варшави. Там отаборилися. До нас зразу ж поприбігали польки, щось говорять до

нас, а ми не розуміємо. Врешті я зрозумів слово „млеко”. І перепитав: „молоко”? Так, каже, молоко. Вони продавали оте молоко. А ми й радо купили, бо вже давно його пили.

Саме від Польщі нас можна вважати табірниками, бо ми не могли вільно ні йти, ні їхати. Нас раненько будили і гнали якихось два кілометри на роботу. Там були якісь бараки, яксь колись була фабрика. Тепер в ній повно тракторів. Нас заставили переробляти ті трактори на сухе паливо, тобто на паливо — газ, який отримується зі спалювання дров. Бо вже тоді не було в німців бензину. Отам, в Польщі, ми пробули на примусовій вже роботі до жовтня 1944 року. Саме тоді частину з-посеред нас залишили ще в Польщі, а решту повезли в Німеччину.

НІМЕЧЧИНА

Їхали ми через Бунслав, і там теж німці залишили частину з-посеред нас, а решту, в тому й мене з Надею, моїх товаришів ще з Софіївки, повезли у Шпротаву, що над річкою Клокав, недалеко річки Качави.

Розмістили нас у великому приміщенні, в яке було навезено повно всілякого добра. Була там пшениця, просо, ячмінь, квасоля. Ми нашли там у ящиках шкуу, також таку грубу, що на підошви годиться, і ще всякої всячини було там дуже багато. Окремого приміщення ми не мали, то й спали на мішках на цьому всьому.

Німці з окупованих країн вивозили все, що тільки їм могло пригодитися. Отож там у Шпротаві ми бачили звезені німцями всілякі токарні верстати, — польські, совєтські, ще царські російські, також американські, англійські й інші. Але справних верстатів було мало. Нас заставили їх ремонтувати. Вибрали з-посеред нас шоферів, трактористів, слюсарів. І ми оцю техніку ремонтували. А коли вже відремонтували, то й пустили в рух. Виробляли там міни до мінометів. Мене і ще трьох поставили зміновим механіком. Робота йшла на дві зміни. На одній було двох механіків, і на другій двох. На верстатах робили переважно молоді люди, зокрема дівчата.

А фронт невпинно наближається. Совети вже недалеко Вроцлава були. Сьогдні це місто називається Вроцлав, а тоді воно називалося Бресляу. От німці й придумали щи для нас роботу. Ми за своїми верстатами працювали п'ять днів, а на суботу й неділю нас везли на іншу роботу. Нас возили поїздом разом з людьми з інших таборів.

Чоловіків нас було мало, переважно дівчата. Ото везуть нас цілу ніч, ранком у суботу гонять до роботи, ніч переспимо, потім знову день працюємо, а на ніч у неділю везуть нас до нашого бараку. А там знову п'ять днів роботи. Правда, це тривало лише три тижні, бо став наближатися фронт і нас вже не могли возити. Та оті три тижні нас дуже виснажили. Ми й без того не мали чим харчуватися, були худі, слабкі. Після того, то я мав не більше як 45 кілограмів. Ледви ногами волочив, такий був виснажений. На мені була тільки шкіра й кости. А кормили нас здебільша бруквою. Добре, що в мене була легка робота, то я б там не витримав, пропав би.

У березні 1945 року з'явилось дуже багато власовців, які вербували в Р.О.А. — Российскую Освободительную Армию. Мої найкращі товариши, з котрими я приїхав сюди з самої Софіївки, таки записалися в Р.О.А. Вони й мене, прийшовши увечорі, намовляють вступити у ту армію.

— А Надя? Вона ж в мене вагітна, незабаром має мені народити дівчинку або хлопця, дочку або сина!

Вони радили мені покинути Надю. Вислухавши їх, я їм кажу:

— Чи ви не бачите, що оце весна приходить, що до кінця війни може місяць-два залишилося. А вас поженуть на совєтський фронт і там або вб'ють вас совєти, або ви попадете в полон. Тоді вас також вб'ють совєти. Чи ви не бачите сьогоднішньої ситуації, чи ви починали цю війну?

Хлопці вислухали мене, подумали, подумали й погодилися з моїми думками. Не ми ж її, оту війну, починали, й не нам її кінчати. Хай її кінчає Сталін з Гітлером.

— Нам, — кажу хлопцям, — треба спішити якнайдалі від совєтського фронту, нам треба бути якнайближче американської чи британської армії. Тільки вони нас можуть врятувати від більшовицького лиха.

Мої товариши, довго не думаючи, пішли виписуватись з Р.О.А. І таки, вернувшись за якихось дві години, сказали, що вони вже не йдуть у ту армію, що виписалися з неї.

— Оце наймудріше, що ви протягом останніх тижнів зробили, — кажу їм.

при кінці березня ми ще працювали до третьої години, коли прийшов німець і наказав всім якнайшвидше залишити бараки, бо будемо йти далі, на захід, бо вже совєтська армія зовсім близько, всього якихось 15 кілометрів.

Люди кинулися, щоб рятувати своє мізерне майно. Де хто міг, вже

раніше зробив собі візочки на всякий випалок. А тепер нагружали на ті візочки своє лобро. А в мене візочка не було, я якось не полумав про цього. То й мусів тепер, зразу ж, щось придумати. побіг я з бараку в майстерню, там знайшов раніше придбані два коліщатка, які, однак, треба було ще прточiti на верстаті. Я включив світло, включив електроенергію та швиденько на токарному верстаті прточив мої коліщатка. Знайшов щось, що годилося на осі, просвердлив дірочки, щоб простромити крізь них затички, все це прикріпив до чотирьох дощечок, прив'язав дротом і таким чином вже мав поганенького, але все таки, візочка. Поклали ми з Надею на цього наше бідненьке майно й подалися далі на захід. Та, коліщатка ж вузенькі, вони в'їдалися у ґрунт, а німці не дозволяють тягнути візок по асфальті. Щоб не відсавати від своїх, ми з Надею були вимушенні викинути частину наших продуктів. Викинули муку, картоплю й інше. Залишили майже самий оляг. Та за якихось шість кілометрів німці таки дозволили тягнути візок по асфальті.

Через деякий час ми довідалися, що всіх тих, що осталися в бараках, німці просто постріляли.

Ми далі тікали на захід. Були дні, коли ми долали по 40 кілометрів. Аsovєтська армія все наступає, все близько нас. Ніде було ночувати. Переважно спали в стайннях, частр у випалених стінах будинків. А погода ж була ще холодна, це була рання весна. Багато в той час повмидало літей, зокрема немовлят.

Та прийшов час, що й німці-селяни почали втікати від совєтів. Часом, отже, йдемо через село, а в цьому ні душі, всі повтікали. Якийсь бауер виставив надвір молоко, то ми всі його брали й пили. Наша братія-втікачі заходили до хат, а там всього повно, і ковбаси висять, і молоко ще тепло, й страви готові. По обійстю бігають кури, кролики, свині. Наші хлопці, розбещені привіллям у пустих села, почали заходити також до господарств, в яких були їхні власники. Був такий випадок, що у хату зайшов наш таки хлопець, там понавішував на себе кільця ковбаси, впіймав кролика й ходить отак, хизується. Жінка-німкеня наробыла крику. Хлопця піймали, кролика відібрали, а ковбасу таки залишили. Але перед тим поводили його по селі, щоб сорому набрався.

Я до свого візочка знайшов два помічники, один татарин, а друга, це була Мотя, перекладачка. Вона як мотнеться по німецьких хатах, як заговорить німецькою мовою, то й принесе всього, чого душа бажає. Отож у тій дорозі ми не голодували.

Найтяжче було з Надею. Вона не може йти, їй важко, вона ж вагітна. То ми, як десь дорога скочувалася вниз, сажали її на візочок і підвозили. Часом вона й три кілометри так іхала. Досі переважно була рівнина, а то почалися горбки. Ми підходили до міста Галле. На нас з американських літаків посипалися листівки, якими остерігали, щоб ми від того міста тікали якнадальше. Такі листівки не були для нас новиною, ми їм вірили, бо американці не брехали. Тому ми й затрималися, не доходячи до Галле. І ось опівночі прилетіли над місто, доякого ми не дійшли 12 кілометрів, американські літаки. Вони й почали кидати на місто бомби, також якісь ракети, що освітлювали місто. І ми його бачили, як на долоні. Три рази прилітали американські літаки й бомбили місто. Літаків було кілька сотень. На другий день розповідали, що зо сто тисяч людей згинуло. Місто було спалене, розбите.

Дійшли ми врешті до міста Лейпциг. Гарне місто, розташоване на рівному, але близько, десь за п'ять кілометрів були гори. Мені важко було до нього дійти. Ми вже пройшли якихось 30 кілометрів. Місто велике, треба було долати майже всю його ширину, бо бараки були аж за містом. Там у нас був нічліг. Я так підбився, що не міг зовсім іти. Ще тільки три кілометри залишилося, а я не можу. Надя просить мене, а я сів та й годі. Тоді татарин сказав, що він потягне візочок, лих бы я тільки дійшов на місце. Ледви мене піднесли, трохи підбадьорили, і я з трудом пройшов отих три кілометри до бараків. Там зразу впав на підлогу, не вечеряв навіть. Мені потрібний був тільки відпочинок.

Ранком наступного дня я почував себе набагато краще.

Того ж наступного дня ми пережили навальне бомбардування. Виявилось, що під горою, недалеко міста, був замаскований аеродром. Німці весь час палили димові шашки, щоб союзні летуни не могли розпізнати місця розташування аеродрому.

Ми тільки вийшли на дорогу, щоб пробиратися далі на захід, як не відомо звідки з'явилися літаки, два невеликі винищувачі. І зразу ж десь поділися. Та за якихось дві-три хвилини почувся страшний рев моторів. Це прилетіли бомбардувальники. А літаків не видно. І почалося бомбардування. Бомби падали, неначе град. Біля мене розірвалася бомба зовсім близько, не більш як 15 метрів. Я вхопив Надю за руку й потягнув її у ту яму, що її залишив вибух бомби. Відомо бо, що друга бомба в те саме місце не попадає. Та ще й перед осколками в ямі було безпечно. Якимось чудом нікого з-посеред нас, втікачів, не

вбило і не поранило. Та під час того бомбардування ми були свідками трагікомічної картини.

Був між нами молодий ще чолоїк. Ото в нього страшенно розладнана нервова система. Він, як тільки почує свист падаючої бомби, зразу має пронос. І мусить тут же стягати штани, не маючи часу навіть будь-де заховатися. І ледь він встане, а тут знову свист бомби, і трагікомічна сцена повторюється. Я йому кричу: „Павло (прізвища не хочу називати), йди в яму!” А йому ж не до того, щоб ще яму шукати. З ним і раніше так було. Під час рапатріяції, як тільки побачив здалека советів, він зразу ж мусів бігти до вбиральні, в якій і просиджував довгий час. Ось яка в деяких людей нервова система.

Коли літаки полетіли після бомбардування, коли все затихло, ми побачили, що недалеко нас велика площа поля зрила бомбами, а неподалеку якесь озерце. Ми подумали, що союзники надаремно скинули так багато бомб, бож це таки справді чисте поле зрили. На ньому ні будинків, ні інших споруд, ні війська.

Пройшли ми дальші з шість кілометрів, та й сідаємо відпочити. Неподалік села, в ньому є люди. І між ними трапився таки наш, що робив у бауера. Тож ми його й запитали, що він думає про те, що ото за їхнім селом всенікє поле зрили бомбами. Він і пояснив нам:

— Бачите отам озеро? То там, під водою була велика фабрика, в якій у три зміни працювало сімнадцять тисяч робітників. І ото скільки союзники не бомбардували, скільки скинули бомб, а нічого не могли вдіяти, не могли знищити фабрики. Аж почали бомбити такими бомбами, що як упаде на землю, то не розривається, а тільки проходить крізь неї. І розривається аж тоді, коли натрапить на порожнечу. Ось такими бомбами й знишили оту підземну й одночасно підводну фабрику. Згинуло там кілька тисяч робітників. Всі, котрі були під землею на своїй зміні. Фабрику затопило а з нею і робітників.

Я собі подумав, що оті пусті бараки, в яких ми очували, це й були по тих, що згинули під землею.

після тієї події ми ще декілька днів ішли, аж опинилися поблизу міста Кассель, що тепер у Федеративній Республіці Німеччини. Розмістилися ми недалеко районного містечка Варбіц, у селі Йозефбах. Там було кіно, ресторан. Оба ці приміщення зайніяла наша братва-втікачі. Спали один біля одного. Я влаштувався на сцені кінотеатру, де спало мабуть з п'ятдесяти чоловік. Це вже був кінець квітня 1945 року, погода гарненька, надворі тепло.

Ось ми й почали приводити себе до порядку. Ми ж ішли більше

місяця, не купаючись, не перути своїх речей, зокрема білизни. Тому й кинулись воші. То ми їх отам, недалеко кінотеатру, й почали нищити. Познаходили ми у недалекому лісі якісь старі відра, розпалили надворі вогонь, та й варили в тих відрах наш одяг, щоб знищии воші.

Після такої операції нам було вже легше спати. Та це тривало тільки одну ніч. На другий день знову в нашому олязі воші. І ми здогадалися, що вони переходятять до нас від інших. Серед нас були й такі, котрим воші не мішали. До них належав теж мій товариш, отой татарин, та ще наша перекладачка Мотя. Вони, ледачі, не захотіли робити дезинфекції свого одягу шляхом виварювання. Крім того в тієї ж Моті було хутро, а в ньому мільйони вошей. А ми ж спимо поряд. Ото й не дивно, що нам наші дезинфекційні заходи небагато помагають.

Добре, що ми там довго не були. Пішли ми далі. Просуваємося поволенськи. Їсти нам ніхто не дає, хоч ми й робили попередніми днями на німецьку державу. Харчі треба було роздобувати самому. Затрималися ми неподалік маленького села. Там деяким втікачам пощастило одержати роботу в місцевих бауерів. Та це тільки деяким, що могли заробити на прохарчування. А решта була без жодних засобів. Отож багато з-посеред наших втікачів почали промишляти за харчами, тобто росто розглядатися, де б можна було щось вкрасти. А німці мали позакопувану у кагатах картоплю. Їх, оті кагати, було легко розпізнати в полі, бо вони мали влаштовані невеликі комини, щоб картопля мала чим дихати. Ото й тягнули наші картоплю, почали її варити, пекти. А місцеві німці сердяться.

Вони й придумали спосіб, щоб нас звідтам позбутися. Вони намовили нашого таки старика і той підбунтував багатьох іти у напрячмі Берліна. Це означало вертатися знову на північний схід. А скрізь вже навколо безвладдя. Ніхто вже нікому нічого не наказує. А під Берліном вже давно стоять совети. Я й почав міркувати. Тоді, подумавши, кажу своїм товаришам з Софіївки та отому татаринові:

— Приятелі, адже під Берліном совети. Вони ж нас усіх переловлять, неначе зайців. Нащо нам лізти ім у руки? Цей старий, мабуть, якийсь зрадник.

Нас дев'ятеро — сім чоловіків і дві жінки, таки зразу після півночі втікли з того села. Тікати далеко ми не могли, але заховалися зараз таки в найближчому селі, яке звалося Візенбах. Там, на околиці того села, були гнилища. Отож ми заховалися в них разом зі своїми візочками. І оце стало світати й ми побачили цілу колону наших, що залишилися зі стариком. Пізніше таки справді виявилося, що він усіх

вів на Берлін. Коли люди пронюхали йог намір, то й порозбігалися хто кули. Та й він сам незабаром десь зникнув.

Просиділи ми в гнилищі до самого полуночі. Тоді побачили, що в селі спокій, жінки вже зварили обід, то й ми вийшли зі свого сховища. І видно було, що немає тут ніякої влади. Ми йдемо, нам ніхто нічого не говорить, не перечить, не дораджує, не наказує.

Дійшли ми вдев'ятеро до якогось села й там почали проситися на ніч. Німкеня, якась влова, сказала нам, що немає в ній місця. Тоді ми випросили дозволу хоч у корівнику переноочувати. Ми й переноочували в ньому. Там ми й залишили свої візки на пам'ять нічлігу в тієї влови.

ПЕРШІ ДНІ ВОЛІ

То була наша остання ніч в умовах німецької неволі. Ніч, після якої ми вже не мусіли боятися брунатних насильників, вбивців, тих, котрі вбивали мільйонами, тих, котрі не були кращі за червоних насильників і вбивців.

Властиво ночували ми не в корівнику, а примісилися в стодолі. Спали на м'якому сіні, неначе на новому матрацу.

Село, в якому ми провели останню ніч перед визволенням, лежало в долині, але обійтися, забудовання отієї вдови були розташовані на горбочку. Тому ми могли бачити зі стодоли, крізь щілини між дошками все, що довкруги діється. Ще перед світанням ми почули гул моторів, який посилювався з кожною хвилиною. Ми насторожились і почали шукати джерела того гулу. І от, тільки почало розвиднятися, ми й побачили, що долиною, селом тікають якихось чи не сім німців, з автоматами в руках. Тікали автомашиною. А за селом іде якась довжелезна колона автомашин, танків. Не знати хто це. Коли вони наблизились настільки, що можна було розпізнати знаки, я зауважив зірки на танках, і то п'ятираменні. Я аж захолов. Знову, подумав собі, совети. І почали ми швиденько ховати свої документи попід стріху стодоли. Думаю, що вони ще й сьогодні там лежать. І болісно стало, що ото стільки намучилися, стільки настраждалися, і все намарне, знову ми попали в лапи більшовиків.

А надворі події розгорталися дуже швидко. Хтось з колони зауважив тікаючих німців, мабуть комусь десь передали по радіо, бо зараз таки невелика гарматка розвернулася й кілька разів вдарила по

німецькій автомашині. З неї почали втікати німці, а по них засторочили кулемети. І за кілька хвилин все затихло.

Тим часом надворі зовсім розвиднілося і ми побачили, що уніформи на солдатах, які, після знищенння німецької машини задержалися, не такі, як в совєтського війська. Ми здогадалися, що це не совєти, бо й мова не російська і не німецька. Ми таки здогадалися, що це союзники.

Вийшли ми зі стодоли, розглядаємося, а тут до нас під'їхали, як виявилось американці. Питають чи в селі є німецьке військо. А ми ж не знаємо. Так теж їм відповідаємо, бо між ними був солдат, котрий говорив по-польськи. Він і сказав нам, що нам нічого боятися, що нам американці кривди не зроблять. Після цього вони й поїхали.

— Оце, — кажу я своїм, — треба вважати, що ми таки зовсім попрощалися не тільки з червоним, але й брунатним окупантам. Прийшов довгожданий час визволення. Сьогодні здійснилися наші думки, наші мрії. Тепер таки знайдемо оті праведні закони Вашингтона, про які говорив наш Тарас Шевченко. За все це належиться велика подяка Богові.

Та не зовсім скінчилися наші страждання. Вони тягулися аж до 1947 року.

На другий день після приходу американців, довкола почалася содома і гомора. Це був один жах, що робили совєтські полонені. Почалися грабунки, гвалтування, безлад. Вони ходили гуртами по десять — двадцять чоловік. Б'ють, вбивають один одного. Бачив я як вони вбили перекладача, котрий служив німцям. Не розбирався, чи він винен чи ні. Вбили, та й годі. Так менш-більш поводилися й визволені поляки. Говорили, що їм тепер треба погуляти. Отже й грабували всі підряд. Ми вже подумали, що це ознака якогось великого голоду, якогось нового великого нещастя. А це були ознаки перших днів волі, властиво перших днів анархії. І ми собі подумали, що так довго не може тривати.

Ми, а нас залишилося вже тільки семеро, не мусіли грабувати, щоб мати що їсти. За німців була уведена карткова система на харчі. Вона й далі існувала. Картки-талони роздавав сільський староста. Німці після поразки гітлерівців боялися всіх. Вони не могли перевіряти того, хто їм казав таке або інше. Ми й використали таку ситуацію. От, наприклад, я пішов дістати харчові картки й кажу, що в мене п'ятеро дітей, то й дали мені шість карток. Так зробили й інші. Таким чином нас семеро мали харчові картки на сорок дві особи. Так що ми не мусіли

грабувати, ні красти. Навіть в такій ситуації в німців був порядок і на картки видавали харчі. Отже ми не були голодні.

Ми, правда, чоловіки, дізналися, що за якихось 30 кілометрів, недалеко міста, назву якого я забув, німці оставили шістнадцять цистерн спирту, по 20 тонн в кожній цистерні. То ми таки ходили кілька разів за тим спиртом. Але не крали, не грабували. Руки в нас так і залишилися чисті. Ми були свідомі того, що награбоване вилазить боком.

В таких умовах прийшла до нас вістка про капітуляцію гітлерівської Німеччини. Нашій радості не було меж.

Та зразу ж розійшлася чутка, що неначе туди, де ми були, мають прийти совєти, мовляв так домовилися союзники. Про це стали говорити німці. А ми нічого не знаємо. Але стали боятися. Знову нами опанував страх. Ось як трудно від поганого відірватися. А тим часом появилися совєтські прислужники. Вони й гуляють, неначе по пеклі. Американці ні кому нічого не боронять. Ми бачимо, що може бути з нами біда. І подалися у найближче містечко. Там зустріли латвійців, які й сказали нам, що оце будуть формуватися склади вагонів, що завтра три такі склади мають від'їхати зі станції в Мільваузені.

Ми, не чекаючи на дальший розвиток подій, склали наші пожитки у клунки й подалися у напрямку найближчої станції. Дійсно на станції стояли вагони, не було ще паровоза, але ми й так погрузилися у них.

Там я побачив таки дядька, котрому, як він сказав, було 57 років. Він сидів побіч і плакав. Я почав розпитувати чого він плаче. Він і розповів нам, що ото за совєтів відсидів десять років, як тільки вийшов з концтабору, почалася війна і його мобілізували. Він зразу ж здався в полон. І оце плаче, бо не знає що йому робити — вертатися домів, чи їхати далі на захід.

— Я ж, — каже він, — оце тринадцять років не бачив своїх дітей та жінки.

— Ви їх і так не побачите, — кажу йому, — вас зразу ж знову запроторять у табір за те, що здалися в полон.

— То хоч тільки гляну на них, а там мені вже все одно, — каже дядько.

Він так і не погрузився у вагон. Не знаю що з ним сталося, але й таки правду він казав, що там, на Заході, в його роках йому нічого робити, не шукати йому там щастя. Але й дома його не помилували.

Тут же сталася ще одна подія. Мій кум з Софіївки неначе збожеволів. Заявив, що залишається, що хоче додому, що не поїде в

невідоме. Ми почали його просити, жінка його плаче, благає, щоб не залишався. А він своє:

— Не поїду в чужий світ.

І вискочив з вагона. Я ще з одним нашим вискочили за ним. А тут і поїзд рушає. ми ледь встигли його схопити й вкинути у вагон. За деякий час він заспокоївся. Потім він жив у Нью-Йорку. Тепер вже помер.

Отим поїздом, в який ми погрузилися, ми й доїхали до Мільгаузена. А там величезний табір, понад брамою величезні портрети Сталіна, Леніна. Ми й стали ні живі, ні мертві. Під брамою стоять совєтські вартові. І подумав я собі: „Скільки не тікали, а таки попалися чортові в зуби”. А в таборі тисячі людей, різні національності.

Наш знайомий латвієць мотнувся сюди-туди й зразу ж лізnavся, що це готується ешелон для повернення в Совєтський Союз. Але, каже він, якщо хто не хоче вертатися на „родину”, то не мусить. Таким дадуть вагони й вони поїдуть далі на захід. На другий день на станції підставили три ешелони. Ми й погрузилися в один з них з думкою їхати на захід. Та, коли ми від’їхали може кілометр від станції, совєти почали нас обстрілювати. Жах що там почало діятися. Але таки поїзд поїхав і ним нас завезли в Баварію, в місто Новий Ульм, цебто в американську зону.

ПОЛЮВАННЯ НА ЛЮДЕЙ

З приїздом до Нового Ульму ми вже думали, що скінчилися наші муки, що тут, в американській окупаційній зоні нам вже нічого боятися. Але насправді прийшлося нам ще довго мучитися, скриватися перед совєтськими посланцями. Ще ми багато зазнали горя і не одна слюза проллялась.

Прийшлося нам ще в не одному таборі побувати, не одну ніч не переспати спокійно. Бо, бувало, лягаєш спати, та й не знаєш що принесе ранок, чи не схоплять совєтські висланники Москви, чи не запроторять у клітку, неначе впійманого ведмедя. Не було ніякої певності, що союзники не видадуть нас більшовикам. А вони ж, совєтські офіцери, гуляли по всій американській зоні, не було кому заступитися за нас, бідних утікачів. Нас ганяли по цілій американській зоні. Ми не могли знайти спокійного місця. Найгірше було протягом 1945 року.

Ми попали у табір в місті Кепінген. І там знову красується

портрет Сталіна. В таборі 17000 тисяч людей, різних націй. Одне там добре, що поліція не з російських полонених, а таки з наших, таких як ось ми. Біля самої брами розташуваласяsovets'ka kontora po repatriatsii в Советський Союз. Кожного дня організують транспорти на „родину”. Але поки що вивозять тільки тих хто хоче. А тих, котрі не бажають вертатися домів, не примушують.

Українці в тому таборі згуртувалися і примістилися у гаражі. Нас було 312 чоловік. Вибрали ми свого коменданта. Нам дали дві польові кухні, мене назначили кухарем. Харчі добрі, можна жити. Ось тільки кожного дня приходять люди з різними поганими вістками. Говорять, що то тут, то там совети силою забирають людей і вивозять в ССР. Через це й життя наше було далеке від нормального. Ми очікували навіть найгіршого. Нам і страви не смакували, хоч було що їсти. Нам було не до їди. Не знаємо що завтра буде з нами.

Ми у своєму гаражі мали радіо, то й слухали вістей. А на великому подвір'ї табору совети влаштували свій гучномовець, тобто голосник, по якому транслювали радіо Москва. І ось одного разу те радіо й про нас заговорило. Мовляв там то і там є табір, а в ньому фашист Бобров зібрав ворогів народу, зрадників радянської батьківщини, ця банда переховується в гаражі. Американці, мовляв, кормлять бандитів.

Після тієї передачі ми ще більше боялися, що ось-ось з нами щось зроблять.

В репатріаційному советському бюрі в нашому таборі працювали два советські офіцери в ранзі майора, один на прізвище Жаров, а другий Горєлов. Це не були армійські офіцери, це були енкаведисти. Ото вони й почали вчащати до коменданта табору, а ним був англієць, старшого віку чоловік. А в бюрах табору працювали переважно латиші, і перекладачкою була латишка. Всі вони до нас дуже добре ставляться. Ми й знали від них чого хочуть добитися советські офіцери.

Проходить день, другий. Надворі гарно, тепло. Вже й осінь. Одного дня бачимо, у напрямі нашого гаража йдуть два американці. Я стою біля своєї кухні в куховарському убранині. З гаражу виходять чоловіки. Американці їм показали, щоб вони йшли до советського бюра, тобто до репатріаційної kontori. Наші рушили назад, тоді ж оті американці схопили моого кума за руки й потягнули до советських офіцерів. Мій кум стає навколошки, благає відпустити його, молиться до Бога. А ті ні, тягнуть. Привели його до советських офіцерів а ті зразу ж визнали його советським підданим, тобто советським громадянином. І тут же вкинули його у вантажний автомобіль. Американці пішли за іншими.

А в той час мій кум, якось не пильнований, зіскочив з машини, пішов у напрямку брами. Шофер йому не перечить. А недалеко ліс був. То кум і пішов у той ліс.

Тим часом американці підійшли до мене й питаютъ що я варю. Я не вмів дати їм відповіді, відкрив тільки накривку котла й показав. Один з них сказав, що мене не будуть рухати. І пішли до гаража. Там ще одного впіймали і потягнули до совєтів. Потім ще третій раз прийшли, та в гаражі не було вже й живої душі. Вони, оті американці, розсміялися і пішли назад. Довкола табору була низенька огорожа, а за нею скрізь ліс. От у той ліс і подалися мої товариші з гаража.

У таборі Кепінген — в центрі автор у куховарському ковпаку.
Фотографія з 15 серпня 1945 року, зроблена під час видачі обіду.

В мене був зварений обід, та ніхто не прийшов обідати, бо всі порозбігалися і їм було не до їжі. Я й вилляв суп, викинув кашу та помив котли.

Після цього я сів на велосипед і поїхав у Плохінген, що був за 25 кілометрів. Там жив один фольксдойч, мав він гарний город, забудовання. І він гнав там теж самогон. Незабаром ще приїхало трох на мотоциклах. Сіли ми. А я нервуюся. Наля ж також утікла разом зі всіми. А їй же скоро родити. Тоді й поміг мені син Боброва, кажучи, що поїде у розвідку, щоб дізнатися де наші. Він поїхав із ще одним. Вони подалися у недалекий табір і там бачили декого з наших. Там теж довідалися, що багато з-посеред них поверталися і латиші взяли їх до себе, приписали, неначе всі вони латиші. Також і всім нам порадили вертатися і вони всіх нас візьмуть до себе. Там Бобров довідався де його

і моя жінки. Виявилося, що вони переховувалися у розбитому бомбами будну, сиділи там у підвальні.

Я поїхав туди й забрав звідтам Надю. Всі ми вернулися у табір, нас латвійці прийняли і обіцяли всіх присипати до своєї громади. В таборі латвійці мали майже всю владу в своїх руках. На цей раз справа закінчилася непогано. Та хто його знає як буде завтра. Все більше було уток, що більшовики ловили в місті наших, силою евакуювали в СССР.

Доля втікачів у дуже великий мірі залежала від коменданта табору. В нашому таборі, як я вже згадав, був англієць, добрий чоловік. Та він не аж так багато міг вдіяти. Совєські комісії по репатріації покликалися на Ялтинський договір, мовляв всіх совєтських громадян мусите нам віддати. На тій саме, Ялтинській конференції західні держави зробили дуже велику помилку. Вони б її тепер не зробили, коли б знали те що знають тепер хоч би з книжки Олександра Солженіцина „Архіпелаг Гулаг”. А тоді вусатий грузин зумів обдурити навіть такого лиса в політиці, як Вінстон Черчіль, не говорячи віже про Франкліна Рузельтера чи навіть Гаррі Трумана. Він, отой, котрого вигнали з духовної семінарії, той, котрий ще до революції грабував, нападаючи на банки, отой самий Йосип Джугашвілі-Сталін, досконало знов, що дев'яносто відсотків радянських громадян, котрі на день 9 травні 1945 року, тобто на день формального закінчення другої світової війни був поза межами СССР, не забажають вертатися „на родину”. Тому й не було в ялтинському договорові застереження з боку союзних держав що лобровільноти репатріації. А раз такого застереження не було, то й вийшло так: раз ти совєтський громадянин, то хоч чи не хоч, а мусиш вертатися. Саме таким чином отой „обруслій” кавказець ще раз вмочив свої брудні руки в чисту, зокрема українську кров. Йому бул мало цілих народів — чеченів, інгушів, кримських татар, німців Поволжя та інших, котрих за національною признакою покараю, депортуючи їх в Сибір. Йому було мало мільйонів німецьких полонених — колишніх солдатів Совєтської Армії, мільйонів цивільних громадян, котрі під час війни з таких або інших причин опинилися поза межами СССР.

Серед громадян ССР поза межами Совєтського Союзу, серед полонених чи насильно вивезених у Німеччину на роботу, були теж такі, що за марну плату продавали своїх таки земляків. Правда, їх було не аж так багато. Але були й виловлювали серед моря всякого роду втікачів совєтських громадян і видавали їх в совєтські руки. Часто просто робили доноси, що, мовляв, тут і тут є совєтський громадянин.

Їм, отим продажним шкурам, совєти платили по триста марок за душу. Тоді півлітра горілки теж триста марок коштувало. Ось яка була ціна людського життя. Тоді союзники якось не говорили про гуманізм, про право людини жити там, де їй до вподоби. А ми, колишні совєтські громадяни, були тими, на яких полювали. Отже ми й почували себе неначе звірі, на яких полюють совєти.

А згаданий вже двічі комендант нашого табору таки не хотів видати українців. Але він, після випадку, мусів залишити табір і поїхав в Англію.

На місце дотеперішнього коменданта прийшов француз, котрий зразу ж зв'язався з совєтськими представниками репатріаційної комісії і сприяв їм. Власне той комендант видав суворий наказ перевезти всіх українців нашого табору до окремого, українського. причому попередив, що видасть всіх, хто залишиться всупереч його наказові, совєтській комісії. І зніме з харчового пайка.

Оце й перевезли нас у французьку зону до табору в Тюпінген. Це був дійсно не інтернаціональний, а таки український табір. Та в ньому можна було відокремити три прошарки українців: один, це ті, котрі дбали лиш би нажитися, лиш би придбати якнайбільше всякого добра. Вони власне, скуповували за здобуті американські долари золоті годинники, фотоапарати „ляйка” й інші речі, які ім видавалися вартісними. До другого прошарка належали ті, котрим було все одно, їх нішо не цікавило, вони не помагали, але й не шкодили. Натомість до третього прошарка слід зарахувати тих, котрі про себе говорили, що вони були в УПА.

Саме ці останні нам співчували і багато нам допомагали.

У тому новому таборі мене знову призначили кухарем, бо було там триста людей, а кухар тільки один. А з нашим приїздом стало там шістсот людей, то було кому варити.

На той час почали вже діяти „скрінінгові комісії”, тобто комісії, до складу яких входили переважно американці, і вони „пересівали” всіх таборовиків, „пересвітлювали” їх неначе на рентгені і визначували, кого можна визнати таким, що має право виїзду на Захід, і на тих, котрі такого права е одержували, що само собою означало видачу совєтам.

Справа була в тому, що за Ялтинським договором видачі для совєтів підлягали лише ті, хто був громадянином ССР на 1 вересня 1939 року. Таким чином репатріації в Совєтський Союз не підлягали поляки, латиші, литовці, естонці і західні українці. Ці останні до вибуху другої світової війни були польськими громадянами. Тому й латиші, котрих

було багато в таборах, не боялися депатріації. Так само не боялися її західні українці. А нам, українцям з підсоветської України, прийшла скрута, ми підлягали примусовій депатріації. Тому й всі, хто тільки міг, намагався прикинутись „західняком”.

Після першого „скрінінгу” коло 70% комісія визнала совєтськими громадянами. За два тижні після цього приїхали члени французько-советської комісії. Можна було по вигляді сказати, що багато з-посеред них були „бердичівські козаки”. І на ту комісію ніхто не хоче йти. Властиво йшли на неї без жодного страху українці з Галичини. Інші ж боялися, бо як хто не пройшов через їхній „скрінінг”, то його зразу ж садовили в окрему велику кімнату. Отже мало кого пустили довечора, замкнули 36 осіб Ранком мав за нами прийти вантажний автомобіль.

Ото саме тоді нам помогли українці, я думаю, що це були оті з третього прошарка. Вони то вночі дали сторожі горілки, під час пиятики підійшли теж, щоб приспати увагу, дівчата. А в той час ми повтікали. Коли ранком французи й совети спохватилися, а тут нема кого вивозити. ми всі, хто втік, переховувалися у підвалі, в підземних якихось вузеньких проходах.

Але декого зловили і знову поставили перед комісією. В той час деякі „західняки” дістали вже перепустки, вони ж пройшли „скрінінг”. Ото вони й позичали іншим українцям свої перепустки, щоб ті могли вийти з табору. І ми з Надею дістали такі перепустки і на них ми залишили табір, тобто вийшли за його браму. Таким чином дуже багато з-посеред нас врятувалося. Людина людині, якщо хоче, може багато помогти.

А тим часом полювання на людей тривало, ми, колишні советські пілдани, тікали перед мисливцями — советськими депатріаційними комісіями, неначе цьковані звірі.

Це вже був 1946 рік. Ми знову були вимушенні шукати для себе притулку, тепер вже на власну руку. А в нас же ні грошей, ні знайомих, ні родичів на Заході. От і подалися ми знову в американську окупаційну зону. Знову ми натрапили на табір, до якого намагалися присватися на власну руку. Ми мусіли притулитися у якомусь таборі, бо хто жив поодинці, того легше було впіймати й вивезти в Советський Союз. А в таборі якось легше було гуртом жити.

Це був інтернаціональний табір. Хто знову були вимушенні шукати для себе притулку, тепер вже на власну руку. А в нас же ні грошей, ні знайомих, ні родичів на Заході. От і подалися ми знову в американську окупаційну зону. У той табір я поки що приїхав сам, жінка Надя залишилася ще у попередньому таборі. В нас вже була дитинка, якій було чотири місяці.

Поїхав я за жінкою, мені її вивели з табору та й поїхали ми з Надею

уночі в Кепінген. Вночі ми й приїхали. З огляду на нічну пору ми мусіли пересидіти деякий час на станції. Погода погана, від кількох днів дошло, сиро. Дитина змерзла, кричить. Ледь діждалися ранку.

В таборі протягом кількох днів нам не видавали пайка, ми ж тільки що приїхали, мали клопіт з приписакою нас, як тaborовиків. А це ж вже рік після війни, люди вже влаштовують своє життя, а ми все ще по таборах, все ще на нас полюють. Вже нам надокучило таке життя. Скільки ж можна тинятися по світі? Ми ось вже далеко поза межами СССР, ми неначе під американською владою, але совєтські представники вільно гуляють по всіх західних зонах, полюють на своїх громадян без ніяких перешкод. Деякі не могли цього всього перенести й таки поїхали в Советський Союз. А там з ними розправилися. Ніхто з них не поїхав домів, всі опинилися в Сибірі.

І з цього табору нам треба забиратися. Його бо розформували, бо він розташований на території аеродрому. Нас з Надею і дитинкою та інших земляків направили в перехідний польський табір у Швабіш Гмунд. Ми розмістилися в ньому. З того табору деякі поляки виїздили в Польщу. Всім, хто був у тому таборі, давали дуже добре харчі, тим, хто виїздив, давали на дорогоу продукти. Отже під цим оглядом було нам там дуже добре. Тaborовики не встигали продавати німцям того, що їм лишається. Крім того, що була кухня, нам ще видавали сухі пайки — масло, маргарин, шоколяд, м'ясні консерви. Крім цього кожної неділі ще додатковий пакунок, а в ньому також масло, консерви й інше. Нас було троє, цебто я, дружина і дитинка. Отож ми всього діставали по три: три пайки, три пакунки. Я вже й наскладав велику валізку всякого продовольчого добра, нам би вже й на сім місяців того всього вистачило. Такого табору ми ще ніде не зустрічали. У порівнянні з іншими це був, просто, рай.

У тому таборі ми жили вісім місяців. Там, куди безпосередньо не сягала совєтська рука, бо ж це був польський перехідний табір, ми почували себе майже безпечно. Там, крім нас, які виїхали з Софіївки, були й інші українці зі східніх земель України. Отож ми й часто вели всякі розмови. Під час однієї з таких розмов один з тaborян, покликуючись на достовірні інформації, розповів про причини поразки німецької армії під Сталінградом. Ось його розповідь:

За совєтською пропагандою під Сталінградом перемогли сібірські дивізії. А тим часом там не помогли б ніякі, навіть сібірські дивізії, коли б сталінські прислужники не вдалися до підступу. Вони побачили, що не вистачить війська, щоб ним загатити Волгу, і так в ній загинуло сотні

тисяч солдат. Совети атакували по горах трупів своїх солдат. Все скрізь замерзле, трупи теж. Вже половина сибірських дивізій лягла, а німці бомбардують совєтські позиції, освітлюють ракетами розташування совєтських військ. І тоді виявилося, що шапками годі закидати німців. Власне тому совєти змінили тактику й вдалися до хитрощів.

Між Сталінградом і Астронанню, на фронті довжиною двісті кілометрів, займали позиції румунські армії. Натомість на північ від Сталінграду, у напрямі Воронежа стояли італійці. В румунській армії майже голод, одяг поганий, солдати мерзнуть. Не краща ситуація в італійців.

Це й використали совєти. Вони, піднявши білий прапор перемир'я, пішли на переговори з румунами. Принесли з собою горілки, закуски та й, нешкодуючи, частували своїх ворогів. Отак румунські й совєтські офіцери домовилися, ніби то з гуманітарних міркувань, не стріляти одні до одних. Після отаких вступних переговорів назначили термін наступної зустрічі. На другий раз совєти ще більше принесли всякого добра, в тому й кожухи з оечої шкіри, валянки. Ну й, зрозуміло, багато горілки. Цим разом зустрілися й з генералами. Можна злодадуватися, що генералам перепало теж золото.

Те саме робилося і на італійському фронті. Початково генерали не квалилися до тривалого перемир'я, м'ялися, та гостинці таки зробили своє. Совєти обіцяли, що коли румуни й італійці покинуть фронт, то вони по них не будуть стріляти.

Воно все й довело до того, що на сталінградському фронті і румуни, і італійці покинули фронт, зрадили своїх союзників. Таким чином постала велика прогалина на фронті, яку німці не в силі були загатити. Цю прогалину використали совєти, кинули на фронт велику силу солдат, артилерії. Гармати везли кіньми й волами астраханськими степами, бо по них жодна машина не пройде. Совєти оточили німців з двох сторін зразу. Взяли у запеклих боях одну станцію, потім другу. Довкруги Сталінграда великі морози, бої йшли завзяті. А на Кубані й на Кавказі йшли дощі, дороги порозмивало. От і не могли німці підтягнути своїх армій ні з Кубані, ні з Кавказу. На все вже було запізно. Почали німці відступати, а совєти ліквідувати сталінградський котел. Німці були безсильні, їхні тили були далеко, майже відрізані від фронту, залишки нищили партизани, ніяких доставок сухопутними шляхами годі було сподіватися. Та й авіація, з огляду на велику відстань від баз постачання палива, не могла багато помогти оточеній армії. І так фельдмаршал фон Паулюс піддався совєтам.

Таких розповідей, про той чи інший фронт, про таку чи іншу битву, я чув багато під час майже безжурних місяців перебування у польському перехідному таборі. Були й власні роздуми, інколи дуже важке пригадування того, що вже минуло, що вже, дай Боже, ніколи не повториться. Тaborянини-українці часто згадували роки голоду в Україні. І я почав аналізувати свої спостереження.

Хоч під час самого, найгіршого голоду я був за Уралом, у Свердловську, то, однаке, я, вернувшись 1934 року, ще застав пухлих від голоду людей.

За моїми спостереженнями голод почався вже при кінці 1932 року. У ті роки, тобто 1932-1933, урожай був як і завжди. Не було ніякої посухи, не було якогось граду чи іншого нещастя. Але більшовики забирали від селян все, що вони виростили. Цей голод був пляново організований. Щоб зломити спротив селянства, щоб назавжди собі його підпорядкувати, більшовики, на чолі зі народовбивцем Йосипом Сталіним, вирішили забрати від селян все, що тільки в них було.

Як я вже згадав, я з Сибіру вернувся влітку 1934 року. І я ще застав голод. Діти з великими животами. Жінки худі-худі, страх було на них ливитися. Чоловіки у той час переважно були в тюрмах. От і на жінок упав обов'язок рятувати дітей, котрих було по двоє, троє, четверо, а то й п'ятеро у хаті.

Москва знала, які будуть наслідки організованого нею голоду. Ось чому вона ще 1932 року опублікувала указ, який торкався боротьби з дрібними крадіжками. Хоч цей указ і говорив про дрібне розкрадання державної власності, то він був одним з найсировіших того часу. Та він і протривав аж до 1947 року. Отже той указ був підписаний 7 серпня 1932 року. Його дата записувалась так: 7/8'32. Власне від запису дня і місяця того закону його знали як „указ 7/8”, тобто „указ сім восьмих”. Названим указом передбачалося покарання за дрібну крадіжку державного майна ув'язненням на десять років. Отже десять років „давали” за крадіжку огірка, двох картоплин, чи теж кількох колосків.

Власне десять років тюрми, або концтабору можна було „заробити” за кілька колосків з колгоспного поля. Прийшов голод 1933 року. Вже й зимою не було що покласти на стіл. Люди їли траву, молоду кору дерев, коріння. Розповідали, що були випадки, коли матері, бачачи смерть своїх дітей, не маючи ніякої змоги їм допомогти, божеволіли.

І в таких умовах прийшло літо 1933 року. На полях, хоч не дуже густо, бо посівного матеріялу було обмаль, але заколосилося. Почало

лозрівати зерно. І треба було рішатися, треба було відважитися зірвати якусь кількість колосків, щоб дати щось дітям у рот. Найкращим спробом було ножицями зістригти кілька чи кільканадцять колосків. А це вже була дрібна крадіжка державного майна. Бо, хоч і земля ніби колгоспна, ніби й зерно колгоспне, але ж його, вже заздалегідь відомо, треба віддати державі. От і виходило, що колгоспне майно й було державним майном. І жінку, чи й дівчину, а то й підлітка, коли впіймали на стрижці колосків, то й „давали” їм по десять років таборів. А дітей залишали. Ті діти, щоб рятуватися, не маючи жодної опіки, йшли до міст, там, щоб не вмерти з голоду, крали що тільки могли. Ото й були ті, з котрих творилися шайки урків, блатних. Це був продукт совєтської політики.

А батьки тим часом безкоштовно працювали на „будовах соціалізму”.

Оце, повторюю, я застав ще голодне село. І, хоч діяв „указ сім восьмих”, люди таки йшли вночі стригти колоски. Вони не могли цього не робити, вони рятували своїх дітей і себе. І часто попадалися, часто виказували їх свої таки прислужники більшовиків. Совєтська влада, котра поборювала релігію, котра штучно організувала голо, вона ж деморалізувала людей до нечуваних меж. Серед населення було багато сексотів. Одних примушували служити більшовикам, погрозивши арештом, пригрозивши виселенням, пригрозивши згвалтуванням ще неповнолітньої дочки. Було й таке, що, впіймаши на крадіжці хоч би й колосків, не судили, а натомість мали з такого впійманого сексата, який виказував десятки інших, що крали колоски. От і було таке, що виказували не тільки сусідів, але й рідних сестер, братів.

Протягом 1933 і 1934 років було стільки випадків крадіжки колосків, що судді працювали й поза своїми нормовими годинами. Вони мусіли перемолоти, пересудити всіх. Суд був короткий, підсудні не могли боронитися тим, що рятували від голодової смерті своїх дітей. Всім „давали” по десять років. І відправляли їх у Сибір, на „будову соціалізму”. Йшли ешелони по 60-70 вагонів. І я їх бачив, коли часто був на станції у Свердловську, тоді, коли я працював кухарем на поїздах. За короткий час мільйони невинних людей було засуджено і вислано на роботу. Я чув той крик замкнених жінок. Це був жах, волосся на голові ставало дубки, коли дивитися на тих нещасних. Люди перестали дорожити своїм життям, вони, здебільша жінки, кричали, домагалися віддати їм їхніх дітей, залишених без жодної опіки. Їм, тим, жінкам, вже нічого було боятися, вони знали, що й так не видержати десять

років каторги. Не було чого їм боятися, а вони ж залишили часто й таких літей, яким потрібне ще материнне молоко. Ось як проходив голол.

Після цього всього постає ряд питань:

Як довго може існувати держава, діяльність якої сперта на організувані голоду своїх громадян? Хто судитиме тих, котрі винні того, що на шлях злочинства пішли сотні тисяч соціальних сиріт — дітей арештованих батьків, матерів? Хто й коли судитиме винних деморалізації мільйонів чоловік, жінок, підлітків, які в результаті терору, страху, підкупства стали сексотами совєтської влади? Хто й коли судитиме тих суддів, які за крадіжку кількох колосків, огірка чи двох картоплин засуджували на десять років таборів? Хто й коли судитиме тих, котрі були творцями таких указів, як от хоч би той горезвісний „указ сім восьмих”? Хто й коли судитиме тих, котрі не подбали про долю сиріт фактичних і сиріт соціальних?

Ось які роздуми приходили до мене під час перебування у польському перехідному таборі. І тут же приходить чергове питання:

Хто і коли судитиме тих, які протягом років полювали на людей на території Німеччини й Австрії?

І ще: Хто й коли напише книжку про те, як то, переважно англійці, співдіяли з совєтами у насильній рапатріяції совєтських громадян? Боми, оті, на яких полювали, знаємо, що багато, дуже багато людей наклали на себе руки, щоб тільки не вертатися „на родіну”. А були ж і масові вбивства, як от хоч би в Австрії, коли силою з допомогою британського війська оточили табір колишніх російських підданих. А вони спротивились рапатріяції, по них стріляли, і невинні жертви кидалися у воду, тонули не десятками, а тисячами.

Чим далі від тих страхітливих років, тим частіше приходять на думку такі й інші питання. Час, найвищий вже час, щоб на ці питання давати відповіді. Щоб люди знали в яких умовах жили й далі живуть „вільні” громадяни „найдемократичнішої” країни світу.

ОСТАННІ РОКИ В ЕВРОПІ

Жили ми в польському перехідному таборі протягом восьми місяців. Там нам було як у Бога за пазухою. Аж десь на початку 1947 року почали в Етлінген організувати український табір. Нас з польського табору ніхто не виганяв, але якось таки тягнуло до своїх. І ось бачимо, що то три, то чотири українські родини залишають

польський табір та їдуть в український. Ми, в польському таборі, й забули про будь-яку біду, то й думали, що тепер вже скрізь так само. І ми теж переїхали в український табір.

Тільки ми приїхали в табір в Етлінген, як зразу ж побачили, що тут таки не так, зразу ми зауважили велику різницю в поведінці з людьми. Як хтось був трішки значніший, то й гарне приміщення отримував, окремий домик, а ми, звичайні люди, поселялися табірною адміністрацією по дві родини в одну кімнату.

Однаке душою я радів, тому що як би не було, ми разом були в одній великій українській родині. Мене зразу ж настановили головним контролером кухні. Але я першого дня побачив, що там діються нечисті справи — просто кажучи я зразу ж стверджу, що щонайменше половина продуктів з кухні йде на чорний ринок, отже причетні до кухні просто обкрадали жителів табору. Власне тому я тільки п'ять днів пробув при кухні. Я ж не такий вже вчений, щоб починати боротьбу з розкраданням.

Коли я ще був малий, батько мене напучував: Якщо у своєму житті попадеш у незнайоме оточення, то спершу пізнай що то за люди, з якими тобі приходиться мати діло. Якщо ті люди не живуть правою, якщо вони живуть несправедливо, то старайся бути від них якнайдалі, обходить їх десятою дорогою, не сперечайся з ними, так буде краще. Коли, — казав батько, — п'яници б'ються — зверни в іншу вулицю, обійди їх, щоб ні вони тебе не бачили, ні ти їх.

Дотримуючись батькового заповіту, я на п'ятий день пішов до голови табору з проханням, щоб він звільнив мене ід обов'язків, пов'язаних з контролем кухні. Я йому пояснив, що не люблю такої праці. Толі голова запитав мене що я вмію робити. Я відповів, що я кваліфікований водій автомашин, шофер. Він зрадів і зразу ж сказав, що він влаштує мене на амбулянс, що там потрібний шофер.

І так я став шоферувати в таборі в Етлінген, де й пробув до самого виїзду в Канаду. Ще раз у житті стала мені у пригоді набута професія. Правду говорят; стари люди, що того, що навчися, не треба носити за плечима, воно й їсти не просить.

Пишучи про це, мені пригадалася одна, не так вже й важлива, але симпатична подія, яка свідчить про уяву старих імігрантів про нас, тих, хто приїхав у Канаду з України. Отож одного разу, вже в Канаді, коли треба було йти на роботу, виявилося, що нема що взяти з собою на полуденок. Жінка й каже мені:

- Йди ото до крамниці, до отого старого українці, і купи собі дешо на полуденок.

Я пішов, вибрав що мені було треба, підійшов до каси й заплатив понад шість долярів. Я в думці швиденько порахував вартість купленого і дійшов до висновку, що мене обдурили. Я, нічого не говорячи, повернув куплене. Власник крамниці, а було це у Кірклейк, питає мене чому я повернув куплене.

— А тому, що забагато порахували, — відповідаю йому.

Тоді він до мене:

— Ідіть до роботи, а завтра розрахуємося.

— Ні, — кажу йому, — я хочу зараз розрахуватися.

Касиркою в крамниці була дочка власника. Я їй показав касовий рахунок і вона кілька разів його проірала. І таки показалося, що взяли з мене поверх три доляри неправильно. Касирка повернула мені ті гроши, а власник крамниці, котрий уявляв собі, що всі, хто приїхав з Советського Союзу, це темні люди, запросив мене в окрему кімнату й почав розпитувати:

— Чи у вас там було радіо?

— Було, — відповідаю йому.

— І школи були в Советському Союзі?

— Були, — кажу.

— А яка в вас освіта?

— Освіта в мене невелика, — відповідаю власникові крамниці, — але зате я в житті навчився багато дечому. І тому мене досі ніколи ніхто не одбувив, оце ви намагалися мене ошукати на три доляри.

Говорячи це, я моєму сусідові погрозив пальцем, щоб більше цього не робив. Він почервонів з сорому. Добре й це. Інший бо навіть не почервонів би.

З цим я і вийшов з крамниці. Та про це розповідаю тільки так, тому, що мені ця пригода пригадалася у зв'язку з працею в Етлінген.

У вересні 1949 року прийшла до нашого табору вістка, що можна їхати в Канаду на підставі контракту на працю. Зразу ж зголосилися триста чоловіків. Вибрали з-посеред них тільки сорок, в тому числі й мене. А вибирали на роботу лиш лише сильних. І щоб зрист був відповідний, і щоб вага не була замала. Одинхотів обдурити комісію, взяв у кишені заліза, щоб більше важити. Та це під час комісії виявилося і його таки не взяли. Одному бракувало три центиметри зросту — теж не взяли. В одного, — як сказали, — були задовгі пальці, мовляв це якийсь музикант. Той відмовився, що ні, що він не музикант. Та його

не слухали, а член комісії просто таки сказав: Мене не обдуриш, нам не музиканти потрібні, а здорові робітники. Вибирали з-посеред нас неначе ми були виставлені на продаж на базарі. Ой, нелегко було все це перенести. Та що було робити, вік же не вікувати в таборі.

Ото й прийшов той день, коли треба було нам прощатися з табором. Та не так вже й школа було з ним прощатися. Зате школа було покидати Європу, її прекрасні краєвиди, її господарність, чистоту, її історію, архітектуру. Прощалися ми з тією Європою, маючи надію, що вона ніколи не попаде в московсько-більшовицьку неволю. Ми бажали населенню Європи, щоб Бог допоміг йому зрозуміти, що означає московський, більшовицький комунізм.

Я і тепер бажаю отим всім східноєвропейським народам, які боряться за свою свободу й незалежність, щоб їхня боротьба була успішною. Допоможи їм у цьому Боже!

З виїздом у Канаду, хоч і на тяжку роботу, для нас, зокрема для мене скінчилося московське пекло. Від нього я тікав майже все моє життя, від часу створення того пекла аж до 1949 року. Я бо від нього тікав, будучи й в Європі. Тікав, бо на мене й там полювали московські мракобіси. Моїм сердечним бажанням є, щоб хоч мої діти могли ще побачити вільну від московського пекла Україну.

КАНАДСЬКІ РОЗДУМИ

Я не описую моого життя у Канаді, бож темою моїх спогадів є московське пекло. А тут я жив спокійно, працював, ніколи не боявся, що вночі можуть прийти до мене й арештувати. Я тут — вільний громадянин вільної держави. Однаке я ніколи не забув своїх страждань під совєтською окупацією моого краю — України. Я ніколи не забув, що там і надалі мучаться найкращі сини нашого народу. Там і досі мучиться вся нація.

Хоч смерть іншої людини не повинна викликати почуття радості, то таки зрадів, почувши у перших днях березня 1953 року, що врешті вмер — сам чи з допомогою інших — один з найбільших катів ХХ-го сторіччя. Не тільки мене обрадувала сметь Сталіна, на неї чекали мільйони.

І хоч немає причини, щоб славославити його наступника — Микиту Хрущова, то, однак, треба йому віддати належне: саме він був перший, хто офіційно назвав „вождя народів” злочинцем. Ось мої з того приводу роздуми:

Ой проклятий кат московський,
вже прийшов тобі кінець.
Не повернешся вже ти в Москву,
вже не будеш більше співати
свій гимн палача:

„Вставай, проклятьєм заклеймений
Весь мир голодних и рабов...”

Тепер будеш ти співати:
Вставай gnаний, голий і голодний,
виснажений до кінця.
Ці великі наші муки,
вони незабутні в наших серцях.
І вже скоро прийде та розправа
всім московським катам.

І пропав московських кровопивець,
більш не буде людей він мордувати.
Лежить він, спочиває
весь вимазаний в українській крові.

Не одна українська мама
зі своїм маленьким немовлям
лежить давно в сирій могилі
від його бандитської руки.

Ох, проклятий вождь ти, Сталін,
мордував ти всіх підряд.
Не одна українська мама
зі своїм маленьким немовлям
опинилася у Сибірі.

Вона там зі своїм первенцем-немовлям
живе бездаху над головою.
І замерзає немовля,
мати кричить і голосить.

Та нічого не може помогти.
Закопує в сніг глибокий
своє маленьке немовля
і прощається з ним навіки,
з першонародженим немовлям.

Прийшла ніч дуже темна,
все затихло, все мовчить.
Тільки, чути, дикі зввірі
пожирають немовля.

Прокинулась мама вранці,
пішла провідати своє немовля.
Дивиться вона на могилу,
а там вже його немає.

Повертається мама, плаче,
та й назад домів пішла.
І ніхто про це не знає,
яку біль вона в душі своїй переживає.

Тільки та може зрозуміти,
яка сама дитя вже мала,
яка людила своє першонароджене.
Така любов не знати яка велика,

Її не можна ні з чим порівняти.
І я передчуваю,
що вона, та бідна мама,
від розпуки Богу душу віддала.

Її вже не цікавило життя,
їй вого було не міле.
Вона втратила найдорожче,
все, що мама лиш шанує.

Все через тебе, кате ти всесвітній!
Мільйони випадків таких було.
Тільки я шкодую, що тебе

твій товариш Ленін,
не забрав до себе швидше,
в вічне царство Сатани.

Лежить кат в домовині,
яка зроблена із бузини.
Не заслужив ти в людей пошани
лиш прокляття на весь вік.

Як не проклинати нам тебе,
ти ж бо стільки шкоди наробив.
Українців погубив мільйони,
погубив ти без ніякої вини.

Ти, диктаторе великий,
навіть партії своїй як насолив.
Твій товариш, як прийшов до влади,
з мавзолею викинув тебе.

Будучи при владі вже, Микита
зразу ж скликав той конгрес.
Там він зразу ж заявив,
що ти ворожий елемент,

Що погубив ти маршалів ось скільки
без ніякої вини.
За такі ось провини
геть із мавзолея.

викидають на поверхню землі.
Налітають божі птахи
та давай його клювати.

Порозносили по світі
його смердячі вже кістки.
Проголошується по цілім світі,
що нема вже того ката.

Ти був великий, кат московський,
коли ще по землі ходив.
Хоч би раз ти виліз
з отого медвежого кубла.

Щоб хоч раз ти подивився вколо себе,
що довкруги пустота:
хто від голоду вмирає,
хто кого застрелив,

А хто з переляку втік з села.
Бож були пусті ті села,
не було кому робить.
Все гнило і пропадало, все за наказом „мудреця”.

Скільки ти, великий кате,
вимордував наших християн?
Ти хотів їх відвернути від Бога,
приєднати до Сатани.

Та у нас любов до Бога
непорушна, сильна.
Не помогла твоя брехня,
не відвернув ти нас від Бога.

Любов до Нього в серцях наших, велика
нас, християн, ти не зломив
хоч владикам нашим
служити Богові заборонив.

Висилаєш ти їх в Сибір проклятий
на вічну каторгу й тортури.
Знущався ти над ними неймовірно,
над усіма людьми в нелюдський спосіб.

І все одні не зміг забрати ти віри в Бога,
ти їх не підкорив.
Пішли вони із цього світу
від твоєї ж бандитської руки.

І хоч вони пішли із цього світу
то в них залишилась чиста душа,
вони залишились як воїни Христа,
не зрадивши Його до самого кінця.

За такі твої провини
Сам Господь тебе скарав
та послав тебе у сатанинське царство,
Сатані повік служить.

Після смерти найбільшого бандити
вже п'ятий на престолі там сидить.
Та нічого не змінилось:
Далі йдуть мої брати в Сибір.

Все одно на них прийде кінець
і постане вільний край,
вільний край і вільні люди
пануватимуть на Україні!

Написавши оцього вірша я, читаючи англомовні газети, що виходять у Торонті, знову натрапив на „наукову” аналізу причин недостатків в ССР. Про ці справи, в который вже раз в історії Советського Союзу, говорилося на XVII з’їзді КПСС. Знову вказували на причини недостатків, які ніби поза партією, поза системою. Винні, мовляв, люди, люди, люди, навіть колишні лідери, як ото Леонід Брежнєв, винні організатори виробництва на місяцях. Але партія не винна.

А я думаю інакше. I, мабуть, не тільки я, але й багато з-посеред тих, хто на практиці пройшов школу комунізму в радянських колгоспах, на заводах, а то й в таборах. I мені здається, що „вченим” Заходу не слід аналізувати теревенів, які проголошуються на партійних з’їздах у Москві, їм бі слід тверезо подумати над тим, що ось вже 68 років в тій країні в тій країні ніколи не було періоду періоду достатку. Це означає, що не в природі, не в кліматі, навіть не в окремих людях треба шукати причин недостатку. Аось що я про це все думаю:

На мою думку до низького рівня життя громадян ССР у дуже великій мірі спричиняється існування мільйонів трутнів, людей, які не дають з себе жодної користі, а в той же час користають з надбань трудящих. Це вони, та велика армія трутнів, пожирають величезну

частину національного доходу. Розгляньмо тут лише деякі частини тієї багатомільйонної арміїsovетських трутнів.

Царська Росія втримувала армію в 300 тисяч солдат. А СССР має 4 мільйони п'ятьсот тисяч в армії. За царя в армії були тільки командири, а в Советській Армії є їй політруки, є їй партійні роботники. Всі вони в ранзі офіцерів, всі вони отримують велику платню. За царської Росії російські посольства за кордоном нараховували щонайбільше по кільканадцять осіб персоналу, а СССР вдержує в кожній, навіть найменшій столиці за кордоном по кількасот осіб персоналу, а в таких столицях, як Вашингтон, то їй по кілька тисяч. До тих трутнів слід ще зарахувати тисячі, десятки тисяч советських „дорадників” в країнах Третього світу. Це і військові, і цивільні „дорадники”, але всі вони працюють як не від імені КГБ, то під наглядом цієї установи. Шпигунська мережа СССР дуже густа, на неї йдуть великі кошти.

Запрацьовані робітниками і колгоспниками кошти мільйонами йдуть на так звану „братерську” допомогу таким країнам, як Куба, Анголя, Етіопія, Нікарагуа та іншим. До цієї „допомоги” слід ще зарахувати великі кошти навчання і утримання великої кількості студентів університету ім. Люмумби у Москві, який готовує кадри країн Третього світу, щоб ними робити революцію в Африці, Південній і Центральній Америках, Азії. З-посеред них теж виводяться терористи. І на міжнародний терор СССР витрачає великі кошти. І все це за рахунок радянського чесного трудівника. Це вони — наші брати й сестри — працюючи за кусок хліба, не маючи змоги купити собі її своїй сім'ї всього, що потрібне сучасній культурній людині, роблять на міжнародних терористів, на тих, хто бунтує проти своліх урядів. Та на жаль, ці витрати не залежать від простих радянських людей.

У порівнянні з дореволюційними періодом у самій Москві в кілька тисяч разів більше бюрократії. Колись в губернях державний апарат налічував кілька, або кільканадцять осіб, а тепер в областях, які набагато менші за колишні губернії, по кілька сотень, а то й тисяч, якщо область велика, всякого роду адміністративних працівників. В губернії був один суддя, один прокурор, а тепер в областях роздуті судово-прокурорські установи. Вони ж і у всіх районах. Крім них величезна кількість міліції, кагебістів, в кожному районі тюрма, а в ній теж працівники. І на них, отих трутнів круглий рік працюють колгоспники і робітники.

Та й в сільському господарстві колись не було ніякої адміністрації. А тепер, побіч голови колгоспу, ще й бухгалтерія, всякого роду завідуючі — є в колгоспі 50 корів — над ними завідуючий, є кілька десятків овець — і над ними завідуючий. Отже тих завідуючих птахосвино,-вівце,-фермами не перерахувати. І все це непродуктивний народ, непотрібна адміністрація. Ще й у колгоспах потрібний кучер, який возить голову когоспу. Це у відсталих колгоспах, а в передових, у тих багатших голови колгоспів мають у своєму розпорядження автомашини з персональними шоферами. У кожному колгоспі затруднені наставлені партією партійні організатори, у скороченні вони звуться „парторгами”. І на них треба робити колгоспникам.

А головами колгоспів, директорами радгоспів та інших підприємств найчастіше поставлені некомпетентні люди, вони, здебільша, малограмотні, надусе не маючі жодної професії. Зате вони поставлені партією, бо партія їм вірить. То який же може бути порядок, коли грішми, маєтком, людьми правлять отакі люди?

У колгоспах всю основну роботу виконують жінки. Вони й у полі, вони у свинарнику, у корівнику, в конюшні, телятнику, в овечій кошарі. Вони скрізь, де важка і брудна праця. А чоловіки? Вони — бригадири, ковалі, столярі, бухгалтери, агрономи, завідуючі фермами тощо. А молоді теж немає у колгоспах, вона, як тільки є змога, щоб утікти з колгоспу, йде вчитися, йде в комсомол, щоб тільки не працювати в колгоспі.

Як при такій економіці можна говорити про будь-який достаток для широких мас? При цій системі ніколи добра не буде. Це, як і деякому вулику: поки бджоли-робітниці є знищать трутнів, доти їй немає меду. Аж як бджоли-трудінці знищать трутнів, що ото нічого не продукують, а лише споживають, тоді їй можна спордіватися достатку, можна сподіватися якогось порядку. Треба сподіватися, що прийде час, коли тих всіх трутнів, що смокчуть кров трудівників, знищать і в ССР.

А ось ще одна причина недостатку в ССР. Скільки Советський Союз витрачає на пропаганду? Це ж мільярди карбованців! У саму тільки Індію щомісяця шлють по 25 тонн пропагандивного матеріалу. Його треба надрукувати, на нього потрібний папір, його редактують тисячі авторів. Ось, наприклад, до мене вже вісімнадцять років шлють журнали й газети, хоч я кілька разів повідомляв, що той, якому вони висилали, вже давно тут не живе. І це все мусяť оплатити наші брати й сестри, тяжко працюючи в колгоспах чи на заводах. Хто знає колгоспний труд, той не перечитиме, що влучно перекладали

абревіятуру ВКПб (Всесоюзна Комуністична Партія Білшовиків), як Второе Крепосное Право Большевиков. Бо воно таки насправді кріпосне оте колгоспне право, за яким колгоспників нішо, а партії, державі — все. Колись на пана-помічника кріпосний селянин робив два дні на тиждень, а тепер на комуністичного пана — всі сім днів на тиждень.

Наведу приклад зі знаної мені Мартинівки. За царя там був старшина, староста і волосний писар. Крім них ще був один жандарм. А тепер у тій же Мартинівці більше, ніж 500 осіб радянської бюрократії. І на них всіх окличні колгоспи й радгоспи мусять робити. Це означає, що власні колгоспники й робітники радгоспів їх всіх втримують. Всі ці трутні одержують велику платню, вони мають привілеї. Ось вам і рівність, ось вам і братерство. Ось вам і зрівняння розумової праці з фізичною. Тепер колгоспник заробляє коло 40 карбованців у місяць, а інженер — 200. Це значить п'ять разів більше.

Життя в радгоспах, це життя у перехідних таборах. Хто вийшов з тюрми, з концтабору, хто вернувся з заслання — той іде робити в радгосп. Там його приймуть, бо не мають робочої сили. Там йому дадуть примітивне приміщення — якийсь куток у гуртожитку, дадуть прохарчування у місцевій їдалльні. І потім вичислять за прохарчування, за помешкання, і робітникові залишиться 15-20 карбованців. За ті гроші навіть сорочки не можна було купити. То як такий робітник мав працювати продуктивно? Він і поробив у радгоспі тиждень-два, часом місяць. Аж дістав посвідку, що його так і так звати, і йшов далі, шукав кращого життя, кращих умов праці. Найчастіше шукав роботу на фабриці, часом на шахтах. Таких, як тут описаних, радгоспів у тридцятих роках було не менше 75%. І в тих радгоспах директорували недавні босяки, яким не хотілося ні робити, ні читатися. Вони й хвалили пануючі порядки, тобто партію. І за це їх посылали на місячні курси директорів. І вони керували господарством. А перед тим, щоб заслужити перед партією, вони були донощиками, з їхньої легкої руки сотки людей йшли в Сибір на каторгу.

Ось на таких ледарях, донощиках, по суті на професійних дурнях стоїть вся влада в ССР, вся адміністрація.

Ось чому дореволюційна Росія, яку я тут зовсім не вихвалюю, бож вона поневолювала інші народи, могла постачати всій Європі не тільки пшеницю, але й м'ясо, масло, яйця. І протягом сотень років не було в ній такого голоду, як на початку 20-х, 30-х і в 1947 роках. В нашій Мартинівці лиш у 1921 році від голоду на найближчій від нашої садиби вулиці вмерли всі, не залишилося ні одної душі. Про 1933-34 роки не

писатиму, бо це жахіття знане дуже добре. Але й у 1947 році люди вмирали від голоду. І хоч мене вже не було тоді в ССР, то розповідали ті, що приїхали звідтам. Бачите, навіть у переможеній Німеччині після другої світової війни не було масового голоду, не було його ніде серед воюючих країн. Голод запанував лише в Советському Союзі. Запанував там голод, бож нелюдська влада мільйони громадян запроторила в концтабори — то за „зраду”, то за те, що хтось попав у полон, то за те, що не евакуювався перед наступаючими німцями.

Це все було результатом більшовицької системи, якою протягом багатьох років керував сатрап Йосип Сталін. Коли 1941 року почалася війна, то народ показав, як він любить Советський Союз. Не маючи за що і за кого воювати, совєтські солдати цілими полками, дивізіями здавалися у полон. Під Харковом здалося 225 тисяч. І аж тоді червоний диктатор звернувся до своїх підданих з закликом боронити „радянську батьківщину” перед гітлерівським напасником. Побачив бо той сатрап, як поневолені більшовиками народи боронять „радянську батьківщину”, — як би не нелюдська політика Гітлера. Коли б Гітлер не винищував людей на завойованій території, коли б дозволив їм жити своїм національним життям — він би протягом 1941 року переміг більшовицьку Росію. Та про це годі говорити, бо Гітлер і Сталін, це два брати, а більшовизм і фашизм, це споріднені тоталітарні системи.

І знову, вже після війни, все вернулося до давніх порядків. Знову, замість того, щоб ефективно організувати виробництво, почалось всесоюзне соцзмагання (соціалістичне змагання). Район змагався з районом, область з областю, республіка з республікою. У звітах показувалось виконання виробництва на 100, 125, 150, 175 відсотків. Та це все було лише на папері. А насправді панувала суцільна дезорганізація.

Ось тому, хоч в ССР, зокрема на Україні, на Кубані такі родючі землі, що й мінеральних добрив не потребують, Советський Союз імпортую збіжжя. І все пояснює конечність імпорту поганою погодою. І нічого не зміниться. Навіть найкраща погода не поможе, не покращає совєтської економіки, якщо надалі залтишиться більшовицька система.

Недаром в Советському Союзі поширений анекдот: В одному білоруському містечку, з нагоди 7-го листопада, тобто дня Жовтневої революції, пропагандист говорить, що треба догнати й перегнати Америку. А один і каже при всіх: Америку можна догнати лише у тому випадку, як скинемо черевики. Бояком краще наздоганяти.

Я не знаю чи так справді було, але таки дійсно всякі балачки про те, що ССР в ділянці достатків дожене і пережене Америку — це анекдот.

Пережитих страхіть забути не в силі. Вони снилися мені ночами. Я весь час бачив страждання моїх братів-українців. І страждання інших націй, гноблених московським комунізмом-більшовизмом.

Та чи справді тільки більшовики їй винні? Чи їм ніхто не помагав, чи їм ніхто не погрожував?

В умовах триваючої війни, також в умовах табірної Європи, ми, втікачі перед більшовизмом, не мали змоги оцінити великої політики великих держав. Ми тільки знали, ми на своїй шкурі переконалися, що і більшовизм, і фашизм-нацизм, це два рідні брати тільки не по одному батькові. Оба режими мільйонами винищували людей. Не без вини були великі, демократичні держави. Найперше Великобританія і Франція. які дозволили Гітлерові провадити політику завоювань, які непричетним оком дивилися на нищення мільйонів людських істот в концентраційних таборах.

А коли гітлерівська Німеччина загарбастала майже всю Європу, коли створилася загроза завоювання Гітлером Советського Союзу — західні країни, замість того, щоб використати цю ситуацію для зміни режиму, пішли Сталінові на великі поступки. Зокрема нерозважна політика президента Франкліна Рузельєта вже в Тегерані, потім в Ялті, й врешті в Потсдамі віддала всі козирі в руки більшовиків. Західні політики прогавили неповторну нагоду розправитися з тоталітарним більшовицьким режимом.

Замість того, західні країни стали помічниками дальнішого нищення мільйонів. Хто ж бо віддав у руки більшовиків усіх, кого тільки впіймали, власовців, козаків, українських хлопців і дівчат? Хто віддав у руки Москви Польщу, Чехословаччину, Болгарію, Румунію, Угорщину, Східню Німеччину?

Хто спокійно дивився на подавлення робітничого повстання в Берліні, а придушення танками повстання у Будапешті, на агресію Варшавського пакту на Чехословаччину 1968 року?

Політика поступок не доведе до визволення народів з-під більшовицького ярма. Московські лідери й надалі ведуть політику національного поневолення, політику придушення всього, що не

більшовицьке. Надалі в концтаборах страждають, умирають найкращі сини мосї України, також сини Литви й інших поневолених народів.

А Москва про мир, мир у всьому світі. А тим часом озброює нерозвинені народи Африки, озброює Південну Америку, опановує Азію. І вона навіть не скриває, що метою комунізму, самозрозуміло московського, є панування над цілим світом.

Москва озброюється коштом недостатків населення. Вона вже тепер загрожує світові. Вона майже відверто погрожує Європі. Бо в ней сила. А Захід цього не бачить, нине хоче бачити.

Так як я, думають звичайні люди, котрі пройшли крізь московське пекло. Дай Боже, нікому того пекла не проходити. ✕ ✕ ✕

І МЕРТВИМ І ЖИВИМ І НЕНАРОДЖЕНИМ ЗЕМЛЯКАМ... ДРУЖНЕЕ ПОСЛАНІЕ.

Розкуйтеся, братайтесь!
У чужому kraю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тілько
На чужому полі...
В своїй хаті — своя правда,
І сила, і воля!

T. Ш.

